

VILNIAUS UNIVERSITETO MEDICINOS FAKULTETAS
IR
LIETUVOS MUZIKOS IR TEATRO AKADEMIJA

Menų terapijos (Dailės terapijos specializacijos)
antrosios pakopos (magistrantūros) studijų
Baigiamasis darbas

**Tėvų skyrybas patyrusių jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų emocinės
patirtys dailės terapijos procese**

Eglė Žostautaitė

VU, Asist. Dr. Rima Breidokienė

Darbo vadovas

_____

(institucija, pedagoginis vardas, mokslo laipsnis, vardas, pavardė)

VU, Asist. Dr. Audra Brazauskaitė

Konsultantas

_____

(institucija, pedagoginis vardas, mokslo laipsnis, vardas, pavardė)

LMTA, Doc. Dr. Violeta Rimkevičienė

Recenzentas

_____

(institucija, pedagoginis vardas, mokslo laipsnis, vardas, pavardė)

Mokslo tiriamojo darbo įteikimo data _____

(pildo atsakingas Katedros/Klinikos darbuotojas)

Registracijos Nr. _____

(pildo atsakingas Katedros/Klinikos darbuotojas)

Studento elektroninio pašto adresas egle.zostautaitė@stud.mf.vu.lt

2023

PADĖKA

Nuoširdžiai dėkoju savo darbo vadovei, dr. Rimai Breidokienei, už didelį palaikymą ir pagalbą viso darbo rašymo metu; dėkoju darbo konsultantei dr. Audrai Brazauskaitei už pagalbą ir suteiktas žinias; taip pat dėkoju savo artimiesiems už rūpestį, palaikymą ir kantrybę.

SĄVOKŲ ŽODYNAS

Dailės terapija – psichikos sveikatos profesija, kuri taip pat taikoma socialinėje, švietimo ir medicinos srityse. (European Federation of Art Therapy, n.d.).

Formalieji elementai – dvimačio kūrinio vizualinė informacija: linija, spalva, forma, erdvė, tekstūra (Glatsein, 2019).

Skyrybos – santuokos pasibaigimas teismo sprendimu ją nutraukiant abiejų ar vieno sutuoktinio iniciatyva (Stripeikienė, 2005).

TURINYS

ĮVADAS	6
1. LITERATŪROS APŽVALGA.....	9
1.1 Skyrybų dažnumas, aktualumas Lietuvoje ir pasaulyje	9
1.2 Tėvų skyrybų reikšmė vaikams.....	10
1.2.1 Pradinis išsiskyrimo stresas.....	10
1.2.3 Tėvų konfliktai	12
1.2.4 Vaikų auklėjimas skyrybų metu.....	13
1.2.5 Svarbių santykių praradimas	13
1.2.6 Nauja santuoka bei partnerystė.....	14
1.3 Tėvų skyrybų pasekmės vaikams ateityje	15
1.4 Tėvų skyrybų išgyvenimai vidurinėje vaikystėje.....	17
1.5 Dailės terapija ir skyrybas patyrę vaikai	19
2. EMPIRINIS TYRIMAS.....	28
2.1 Tyrimo metodai ir organizavimas	28
3. TĖVŲ SKYRYBAS IŠGYVENUSIŲ VAIKŲ EMOCINIAI PATYRIMAI DAILĖS TERAPIJOS PROCESU	33
3.1 Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje	33
3.1.1. Praradimo ir liūdesio jausmai, sukelti tėvų skyrybų.....	33
3.1.2 Išskirtinis tėčio vaizdavimas ir ilgesys.....	34
3.1.3 Įvairialypiai vaikų jausmai apie namus.....	35
3.1.4 Šeimos kismas po skyrybų ir jausmai apie tai	36
3.2 Dailės terapija – kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui	38
3.2.1 Per kūrybą atsiskleidusios baimės ir nerimas	38
3.2.2 Nuoširdumas ir atsivėrimo drąsa.....	39
3.2.3 Katastrofų ir bejėgiškumo vaizdavimas.....	41
3.3 Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijoje: nuo „nesėkmės“ iki kūrybinio džiaugsmo	41
3.3.1 Pradžia: uždarumas, nepasitikėjimas savimi ir savikritiškumas	42
3.3.2 Laisvesnė kūryba – laisvesnis „aš“	42
3.3.3 Pozityvus žvilgsnis į save	43

3.4 Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams	44
3.4.1 Per piešinį – į malonų atsiminimą.....	44
3.4.2 Džiugios ir atpalaiduojančios akimirkos dailės terapijoje	46
3.5 Vaikų dailės terapijos proceso piešinių analizė.....	47
3.5.1 Tyrimo dalyvio Tomo piešinių analizė	48
3.5.2 Tyrimo dalyvės Gretos piešinių analizė.....	52
3.5.3 Tyrimo dalyvio Luko piešinių analizė	60
3.5.4 Tyrimo dalyvio Martyno piešinių analizė	66
3.6 Empirinio tyrimo atradimai	75
APIBENDRINIMAS IR DISKUSIJA	80
Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje	80
Dailės terapija – kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui	81
Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijos procese: nuo nesėkmės iki kūrybinio džiaugsmo.....	81
Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams	82
Teminės analizės ir piešinių analizės sąsajų apibendrinimas	83
Tyrimo ribotumai	84
IŠVADOS	85
REKOMENDACIJOS	87
SANTRAUKA	88
SUMMARY	89
LITERATŪROS SĄRAŠAS	90
PRIEDAI.....	100

ĮVADAS

Vaikystė yra jautrus laikotarpis žmogui, kada viskas taip nauja, nepatirta ir kelia daug emocijų. Kartais neišvengiamos yra ir skaudžios patirtys, sudrebinančios vaiko pasaulį. Viena iš tokių patirčių – skyrybos. Tai yra viena iš dažniausių šiuolaikinio pasaulio šeimos problemų, darančių didelę įtaką vaikų gyvenimams. Lietuvoje skyrybų problema itin opi – skyrybų atvejų skaičiai yra vieni aukščiausių visoje Europoje (Eurostat, 2022).

Tėvų išsiskyrimas vaikui tampa šeimos netektimi, kada jis praranda senąjį savo šeimos ir gyvenimo modelį ir turi prisitaikyti prie naujų pokyčių savo gyvenime. Tėvų skyrybos iš vaiko pareikalauja daug emocinių resursų dėl įvairių veiksnių (Kelly ir Emery 2003) – dažnai išgyvenamų tėvų konfliktų bei auklėjimo pokyčių, pasikeitusios šeimos sudėties ar kartais ir gyvenamosios vietos, pasikeitusių santykių. Visi šie veiksniai gali kelti didelius sunkumus vaikų emocinei savijautai ir prisitaikymui – atsiranda liūdesio, pykčio, nerimo, praradimo, nesaugumo jausmai, mažesnis pasitikėjimas savimi, baiminamasi būti paliktam, gali atsirasti nerealių lūkesčių, pavyzdžiui, kad tėvai dar susitaikys, jaučiamas stresas (Sorek, 2019; Kelly ir Emery, 2003; Dovydaitienė, 2008; Cabrera ir kt., 2018; Papernow, 2018).

Tėvų skyrybos, įvykusios dar vaikystėje, gali daryti įtaką ir ateityje. Vaikai iki penktos klasės po tėvų skyrybų taip pat patiria daugiau elgesio ir emocinių sunkumų (Lansford, 2009), kurie gali daryti įtaką ar toliau tęstis paauglystėje, pasireikšdami akademiniais sunkumais, nerimo, žemos savivertės, depresiškumo pojūčiais (Størksen ir kt., 2005), (Weaver ir Schofield, 2015). Suaugus tokiems vaikams gali būti sunkiau sukurti ar palaikyti santykius su antrosiomis pusėmis (Miralles, Godoy, ir Hidalgo, 2021), atsiranda didesnė psichinių sutrikimų rizika (Auersperg ir kt., 2019). Svarbu paminėti, jog patiriamų sunkumų stiprumas ir trukmė priklauso nuo įvairių rizikos ir apsauginių veiksnių. Vaikai, kurių tėvai skyrybų metu gerbė vienas kitą, bendradarbiavo globoje, palaikė gerus santykius tiek tarpusavyje, tiek su vaiku, geriau prisitaiko po skyrybų (Dovydaitienė, 2008). Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas, tenka susidurti ne tik su vidiniais sunkumais, bet ir su išoriniais – socialiniais – tokio amžiaus vaikai, pradėję eiti į mokyklą, susiduria su bendraamžių spaudimu pritapti, atrodyti šauniais, todėl gali mėginti užgožti savo tikrąsias emocijas (Žukauskienė, 2012).

Vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas, kaip vieną iš emocinės pagalbos priemonių, galima taikyti ir dailės terapiją. Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams, dėl besivystančių kalbos ir suvokimo funkcijų, gali būti sunkiau išreikšti savo emocijas verbaliai, tačiau tokie vaikai

puikiai atskleidžia savo būsenas kūryboje (Lebedeva, 2020). Dailės terapija gali tapti vaiko komunikacijos būdu apie savo jausmus (Dalley, 2004), būti terpe, kurioje jis gali atsiskleisti, perkelti emocijų krūvį į kūrybą ir atspindėti savo vidinį jausmų pasaulį (Waller, 2006, Oaklander, 2015). Piešimas gali tapti pagalba vaikų emocijų reguliavimui, padėti atsipalaiduoti (Drake ir Winner, 2013). Dailės terapija yra vis plačiau taikomas būdas, padedantis vaikams, susiduriantiems su įvairiais emociniais ir elgesio sunkumais, mažinantis nerimą, depresijos simptomus, skatinantis pasitikėjimą savimi, atsipalaidavimą, gerinantis savijautą ir gyvenimo kokybę (McDonald, Holttum ir Drey, 2019; Rezadeh ir kt. 2020; Ugurlu, Akca ir Acartuk, 2016; Moula, 2020).

Vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas, dailės terapija gali tapti puikiu būdu kūrybiškomis ir tinkamomis vaikams priemonėmis suvokti tėvų skyrybų įvykį, išreikšti ir įprasminti jausmus, savo požiūrį, atsiradusius po šio įvykio, skatinti pasitikėjimą savimi (Lowenstein, 2006; Marder, 2010). Svarbu tai, jog dailės terapijoje vaikai gali saugiai išreikšti savo mintis ir išgyvenimus kūryboje, aptarti juos su terapeutu, juos suvokti ir atrasti naują, kartais pozityvesnį požiūrį į dabartį (Kozlowksa ir Hanney, 2001). Tėvų skyrybas patyrusių vaikų piešiniuose galima įžvelgti užslėptus arba dviprasmiškus jausmus apie šeimą – vieni vaikai vaizduoja karą, kiti idealizuoja jau iširusią šeimą arba vieną iš tėvų (Beverly ir kt., 2007). Per piešinius matosi vaiko vidinis kismas, emociniai pokyčiai (Case, Dalley ir Reddick, 2023).

Lietuvoje yra atliekama vis daugiau tyrimų apie dailės terapijos naudą ir poveikį vaikams (Duobienė, 2017; Mankauskienė ir Vaitkevičienė, 2009; Brazauskaitė, Sadauskienė ir Lažauskas, 2020; Aleksienė ir Pabarčienė, 2011). Tyrimų metu atrasti po dailės terapijos atsiradę vaikų kūrybingumo pokyčiai ir jo sąsajos su saviverte, pozityvesnis savęs vertinimas, kūrybos, kaip verbalaus bendravimo stimulo apraiškos, sumažėjusios pykčio apraiškos, nukreiptos tiek į save, tiek į išorę.

Empirinių tyrimų apie dailės terapijos taikymą skyrybas patyrusiems vaikams Lietuvoje trūksta, tačiau kai kuriuose tyrimuose yra minima, jog dailės terapija šiems vaikams gali padėti išreikšti pyktį, liūdesį ar kitus sunkius išgyvenimus ir jausmus (Valiukevičienė, 2010), taip pat mažinti agresiją (Karčiauskienė, 2011). Tėvų skyrybas išgyvenę vaikai gali patirti streso, nerimo, nesaugumo, pykčio, liūdesio ir kitus vaikui sudėtingus jausmus, neretai juos užgniaužti, arba atvirkščiai – pratrūkti ir išreikšti elgesio problemas, kurios gali pasireikšti ir ateityje. Dėl šios priežasties svarbu nepalikti vaiko vieno tvarkytis su šiomis emocijomis. Dailės terapija gali būti pagalba kūrybiškai išreikšti ir aptarti jausmus saugioje aplinkoje, gauti palaikymo iš terapeuto, įgauti daugiau pasitikėjimo savimi ir patirti kūrybinį džiaugsmą. Nors kai kuriuose tyrimuose yra minimos rekomendacijos atlikti dailės terapiją tėvų skyrybas išgyvenusiems vaikams, Lietuvoje nėra atlikti tyrimai apie šių vaikų emocijų dailės terapijos patyrimą.

Šiame tyrime buvo taikoma individuali dailės terapija keturiems jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams (8-10 m.) 10-ies sesijų programoje, po 45 min. vienoje privačioje mokykloje Vilniuje. Pasirinktas kokybinis tyrimo atlikimo tipas. Duomenų rinkimui buvo atliktas pusiau struktūruotas interviu tyrimo dalyviams ir jų tėvams, pildomi tyrėjos terapinio proceso stebėjimo užrašai bei renkami vaikų piešiniai. Duomenų analizei buvo pasirinktas indukcinės teminės analizės metodas bei piešinių analizė pagal formaliuosius piešinio elementus.

Tyrimo objektas – tėvų skyrybas patyrusių jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų emocinės patirtys dailės terapijos proceso metu.

Darbo tikslas – teoriškai ir empiriškai išanalizuoti jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų emocines patirtis dailės terapijos proceso metu, atliekant vaikų patyrimo teminę analizę ir dailės terapijos proceso metu sukurtų piešinių analizę.

Tyrimo tikslas - Atskleisti tėvų skyrybas patyrusių jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų emocines patirtis dailės terapijos procese.

Darbo uždaviniai:

1. Apžvelgti literatūrą apie tėvų skyrybų reikšmę ir pasekmes jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams;
2. Apžvelgti dailės terapijos taikymo lauką kaip bendrai vaikams, taip ir specifinei pažeidžiamai grupei - jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas;
3. Atskleisti tėvų skyrybas patyrusių vaikų emocines patirtis dailės terapijos procese;
4. Išanalizuoti kokie formalieji elementai išreiškia vaikų emocines patirtis;
5. Išanalizuoti tėvų skyrybas patyrusių vaikų teminės analizės ir formaliųjų piešinių elementų galimas sąsajas;

1. LITERATŪROS APŽVALGA

1.1 Skyrybų dažnumas, aktualumas Lietuvoje ir pasaulyje

Skyrybos yra viena iš labiausiai paplitusių šeimos problemų tiek Lietuvoje, tiek visame pasaulyje. Galima to priežastis - per pastaruosius dešimtmečius pakitęs požiūris į santuoką ir šeimą. Skirtingose šalyse skyrybos priklauso nuo įvairių kultūrinių ar religinių aspektų, dėl ko gali būti sunkiau arba visai neįmanoma išsiskirti, tačiau daugumoje pasaulio šalių ištuoka yra legalizuota ir nesunkiai prieinama procedūra, nutraukianti nepasisekusias santuokas. Vien Amerikoje kasmet susituokia apie 4-5 milijonus porų, iš kurių 42 – 53% galiausiai santuoką nutraukia (World population review, 2023.)

Lietuvoje ištuokos įteisintos nuo 1940 m. (Stripeikienė, 2005). Mūsų šalis kiekvienais metais išlaiko ganėtinai aukštus skyrybų rodiklius, nors ir juntamas skyrybų pamažėjimas nuo 2012 iki 2022 metų (Lietuvos statistikos departamentas, 2022) . Didelis skyrybų populiarumas Lietuvą pavertė viena iš didžiausių ištuokų skaičių turinčių šalių visoje Europoje - remiantis statistiniais duomenimis, Lietuva buvo tarp penkių didžiausių skyrybų skaičių turinčių šalių Europoje 2020 m. (Eurostat, 2022).

Skyrybų problema paliečia ir vaikus. Lietuvoje 2016 metais atliktas tyrimas parodė, kad tik maždaug pusė tėvų stengiasi palaikyti aktyvius arba vidutiniškai aktyvius santykius su savo nepilnamečiais vaikais po skyrybų (Maslauskaitė ir Kuconytė, 2016). Daugiausia tėvai su savo atžalomis bendraudavo bent kartą per mėnesį ne tik gyvai susitikdami, bet ir naudodami įvairias kitas priemones, pavyzdžiui, telefoną. Tėvų bendravimo dažnumas siejosi ir su vaikų materialine gerove, nes dažniausiai su savo atžalomis bendraujantys tėvai atsakingai rūpinosi finansine vaiko gerove ir atvirkščiai – tėvai labai menkai arba išvis nekontaktuojantys su savo vaikais, beveik nesirūpino jais ir finansiškai. Tokie rezultatai parodo, jog daugelis Lietuvoje gyvenančių vaikų, po tėvų skyrybų praranda arba turi labai nedidelį kontaktą su tėčiu, kas gali kelti ne tik įvairias emocines bei elgesio problemas, o taip pat ir materialines (Maslauskaitė ir Kuconytė, 2016).

Skyrybos tampa svarbiu socialiniu, kultūriniu bei teisiniu reiškiniu, keičiančiu šeimų gyvenimus. Išsiskyrimą gali lemti įvairios priežastys, todėl svarbu atsižvelgti į šeimos situaciją ir suteikti atitinkamą pagalbą tiek besiskiriantiems asmenims, tiek jų vaikams.

1.2 Tėvų skyrybų reikšmė vaikams

Skyrybos, kaip dažnai pasitaikantis reiškinys įvairiose šeimose, paskatino tyrėjus plačiau domėtis jų poveikiu ne tik suaugusiems, bet ir vaikams. Dėl išsiskyrimo sudėtingus jausmus ir patirtis išgyvena ne tik besiskirianti pora, bet ir jų atžalos.

Teiginį, jog tėvų išsiskyrimas gali paveikti ir sukelti sunkumų vaiko psichologiniam prisitaikymui tyrė psichodinaminės ir prieraišumo teorijos atstovai (Lazdauskas, 2012.). Nurodoma, jog nėra vieno ir tiesaus atsakymo dėl šio teiginio – įvairūs psichologiniai sunkumai gali atsirasti priklausomai nuo vaiko amžiaus kada įvyko skyrybos, aplinkybių, dėl ko tėvai išsiskyrė, kiek laiko truko skyrybos ir pan. (Lazdauskas, 2012).

Anot Kelly ir Emery (2003), vaikas daugiausia išgyvenimų ir sunkumų patiria ne dėl paties tėvų skyrybų fakto, o dėl susidariusių skirtingų veiksnių, kurie keičia buvusį šeimos modelį ir kasdienybę. Autoriai išskyrė kelis skyrybų proceso veiksnius: pradinį išsiskyrimo stresą, tėvų konfliktus, pakitusį tėvų auklėjimą po skyrybų, svarbių santykių praradimą, ekonomines galimybes ir naują santuoką bei partnerystę. Šiame darbe bus aptariami svarbiausi veiksniai vaiko savijautai.

1.2.1 Pradinis išsiskyrimo stresas

Pradinis išsiskyrimo streso etapas anot Kelly ir Emery (2003) pristatomas kaip pirmoji vaiko reakcija į skyrybas: juntamas didelis stresas bei dažnas emocinis nepasiruošimas šiam įvykiui. Stiprias reakcijas, tokias kaip šokas, nerimas, pyktis ir stresas, kelia išsiskyrimas su vienu iš tėvų, taip pat ir tai, kad tėvai netinkamai komunikuoja su vaikais dėl būsimų skyrybų. Tokia tėvų klaida vaikui gali sukelti atstūmimo bei sumišimo jausmą ir palieka atžalą spėlioti, dėl ko jo gyvenime galėjo atsitikti tokia situacija.

Dovydaitytė (2008) taip pat išskyrė vaikų informavimo apie skyrybas problemą. Anot autorės, daugelis tėvų, nors ir nebeslepiančys skyrybų fakto nuo vaikų, netinkamai komunikuoja su vaikais apie išsiskyrimą – apie skyrybas praneša per anksti arba per vėlai, naujieną praneša tik vienas iš tėvų (vaikas gali jaustis saugiau, matantis abiejų tėvų sugebėjimą bendradarbiauti kritinėse situacijose), akivaizdžiai reiškia kaltinimus sutuoktiniui, nenumato galimybės tolesniam vaiko bendravimui su išėinančiu tėvu. Dėl šių klaidų vaikai išgyvena įvairius jausmus, susidaro klaidingas nuomones, taip pat atsiranda elgesio pokyčių, todėl tėvams yra labai svarbu tinkamai bendrauti su vaiku. Sari, Utari ir Satyawan (2022) pabrėžia, jog tėvų bendravimas su vaiku po skyrybų yra labai svarbus palaikant artimą ryšį, taip pat socialinei ir emocinei vaiko raidai. Nors komunikavimas su vaiku apie skyrybas tėvams tampa sudėtingu

veiksmu, tokie pokalbiai gali padėti vaikui geriau suprasti situaciją, išsklaidyti vaiko nežinomybės baimę ir nerimą ir taip leisti geriau priimti ir susitaikyti su situacija.

Svarbus paminėtas veiksnys įeinantis į pradinį išsiskyrimo streso etapą, anot Kelly ir Emery (2003), yra vieno iš tėvų atsiskyrimas. Po skyrybų vaikui tenka gyventi tik su vienu iš tėvų (dažniausiai tai būna motina), o su kitu tėvu tenka matytis rečiau. Vaikams kurie pagal sutarimą gali lankyti vieną iš išsikrausčiusių tėvų, atsiranda naujų emocijų ir aplinkos pokyčių – jiems tenka prisitaikyti ir adaptuotis naujose erdvėse, nuolat jausti skirtingą emocinę aplinką, priklausomai nuo kiekvieno iš tėvų namų taisyklių, bendravimo ir požiūrio į buvusį sutuoktinį (Kelly ir Emery, 2003).

Įvairias vaikų patirtis ir emocinius išgyvenimus gyvenant dviejuose namuose atskleidė Johnsen, Litland ir Hallstrom (2018). Kokybiniame tyrime atsiskleidė, jog vaikams kraustymasis ir prasidėjęs gyvenimas skirtinguose tėvų namuose tampa skaudžiu įvykiu, kada senasis šeimos modelis sugriūna ir vaiko gyvenimas turi negrįžtamai pasikeisti. Tėvų skyrybos ir namų su abejais tėvais praradimas sukuria nesaugumo ir nestabilumo jausmus, kuriuos seka liūdesys, pyktis, nerimavimas dėl ateities. Konfliktai, kurie tęsiasi arba kartais net padidėja po išsiskyrimo, verčia vaikus jaustis tarsi „plėšomais“ tarp abiejų tėvų, kada tiek vienuose, tiek kituose namuose yra girdimi komentarai apie kitą tėvą. Atsiskleidė ir tai, jog gyvenimas dviejuose namuose verčia vaikus jaustis, jog jie nepriklauso nei vienuose namuose, pasireiškia stiprus ilgesys prisirišimui. Nuolatinis keliavimas iš vieno tėvo pas kitą, reikalauja pastovaus pasiruošimo, daiktų kraustymo, sprendimų kokius daiktus pasiimti, o kokius palikti ir taip perskiria vaiko gyvenimą į dvi dalis – tarsi kuriam laikui paliekant vieną gyvenimą ir persikeliant į kitą, iki kol teks vėl grįžti atgal. Toks nepriklausymo vienai vietai jausmas kelia norą turėti kažką pastovaus. Tyrime vaikai išreiškė norą auginti naminių gyvūnelių, kurį galėtų nuolat vežtis kartu, o kai kurie, net ir jausdamiesi per dideli tokiam veiksmui, vežiodavosi su savimi pliušinį žaislą. Tėvų skyrybos ir namų keitimas kėlė netekties jausmą, ilgesį senam gyvenimui. Gyvenimas kitoje vietoje vaikams apsunkina ir santykius su draugais, tenka mažiau su jais matytis. Tačiau būnant su draugais, vaikams taip pat atsiranda ir kaltės jausmas, kad jie praleidžia šansą pabūti su vienu iš tėvų (Johnsen ir kt., 2018).

Išsiskyrimas su vienu iš tėvų po skyrybų vaikui tampa skaudžių išgyvenimų, pasimetimo ir streso priežastimi. Netinkamas komunikavimas su vaiku apie skyrybas taip pat sukelia papildomų nemalonumų vaikui, todėl šiuo laikotarpiu labai svarbu atkreipti dėmesį į vaiko išgyvenimus ir suteikti tinkamą pagalbą.

1.2.3 Tėvų konfliktai

Gyvenimas šeimoje skyrybų metu gali būti gana įtemptas vaikams, kada yra matomi stiprūs nesutarimai tarp tėvų, kraštutiniais atvejais – naudojamas psichologinis ir fizinis smurtas. Sorek (2019) įvardino, jog tėvų nesutarimai ir konfliktai yra vienas iš labiausiai stresą keliančių veiksnių, paveikiančių vaikų prisitaikymą prie skyrybų. Nagrinėdama kaip išsiskyrusių tėvų vaikai vertina savo gyvenimo kokybę, atsižvelgiant į įvairius rizikos ir atsparumo veiksnius, autorė atrado, jog kuo intensyvesnis tėvų konfliktas pagal įvairius rodiklius, tuo prasčiau vaikai vertina savo gyvenimo kokybę. Tyrime buvo aptariama, jog stiprus tėvų tarpusavio konfliktavimas daro įtaką vaiko emocinei sveikatai: pastebimas didesnis nerimo ir depresijos lygis, elgesio problemos, mažesnis pasitikėjimas savimi (lyginant su vaikais iš susituokusių šeimų). Stiprūs tėvų konfliktai šeimoje pareikalauja iš vaiko daug jėgų ir stiprybės psichologiškai susitvarkyti būnant tokioje aplinkoje. Van der Wal, Finkenauer ir Visser (2019) savo tyrime apie vaikų prisitaikymą per konfliktiškas tėvų skyrybas ištyrė, jog vaikai panašius balus surinko tiek prisitaikymo po skyrybų srityje, tiek traumuojančio skyrybų poveikio srityje, nors, deja, traumuojanantis skyrybų poveikis buvo šiek tiek didesnis. Galima manyti, jog vidutiniškai vaikai sugeba prisitaikyti po konfliktiškų skyrybų, tačiau tuo pačiu gali jausti ir su skyrybomis susijusius potrauminio streso simptomus, ypač jeigu buvo naudojamas smurtas.

Mokslininkai kalba ir apie „emocines skyrybas“ – kada dėl kultūrinių ir religinių aspektų skyrybos negali įvykti, tačiau emociniame lygmenyje partneriai yra išsiskyrę (Hashemi ir Hodayuni, 2017). Tokio tipo „skyrybos“ sukuria „atšalusį“ santykį be meilės, kada sutuoktiniai gali jaustis lyg įkalinti vienas su kitu. Tyrime atsiskleidė, jog vaikai, būdami tokioje aplinkoje, gali jausti daugiau depresijos, nerimo, streso ir netgi agresijos jausmų. Visi šie jausmai gali kilti dėl nuolatinės įtampos ir konfliktų tarp tėvų, neišsprendžiamų sutarimų.

Svarbu paminėti, jog tėvų išlikę konfliktai ir po skyrybų neretai nelieka tik tėvų reikalas – į juos būna įtraukiami ir vaikai. Anot Kelly ir Emery (2003), po skyrybų vaikai gali tapti tėvų pykčio ant kito sutuoktinio išliejimo objektu - „laidininkais“, kada įskaudinti tėvai naudoja vaiką siekdami kitam tėvui perduoti tam tikras asmenines nemalonus žinutes ar nusiskundimus. Atsidūręs tokioje pozicijoje vaikas gali jausti stiprų vidinį konfliktą girdėdamas žeminančius žodžius apie vieną iš tėvų, taip pat jausti spaudimą, lyg jis turi būti ištikimas tik vienam iš tėvų.

Dovydaitytė (2008) tėvų konfliktus skyrybų metu įvardino kaip vieną didžiausių vaiko psichologinę gerovę žalojančių veiksnių. Anot autorės tėvų konfliktai pažeidžia vaiko emocinį saugumą, o tai paveikia jo prisitaikymo procesus. Įvardijama ir tai, jog tėvų konfliktai stipriai

paveikia ir vaikų santykius su tėvais – turint omenyje, kad po skyrybų ir didelių tėvų konfliktų, didesnę žalą vaiko ilgalaikiam prisitaikymui turėjo konfliktai (Dovydaitienė, 2008).

Taigi, nesutarimai ir konfliktai skyrybų metu ir po jų stresą kelia ne tik tėvams, bet ir jų atžaloms. Išgyventi tėvų konfliktus skyrybų laikotarpiu vaikui tampa sudėtingu ir daug emocinės stiprybės reikalaujančiu procesu.

1.2.4 Vaikų auklėjimas skyrybų metu

Kaip vienas iš skyrybų etapų yra išskiriamas ir tėvų auklėjimo pokyčių etapas - tėvai patirdami skyrybų stresą ir bandantys išgyventi tokį sudėtingą, konfliktų kupiną laikotarpį, gali tapti atšiauresni: mamos mažiau šiltos savo vaikams, emociškai nepasiekiamos ir labiau atstumiančios, o tėčiai uždari ir neskiriantys daug dėmesio vaikams (Kelly ir Emery, 2003). Anot autorių (Kelly ir Emery), po skyrybų tėvų auklėjimas suprastėja – tėvai išgyvena emocinius sunkumus ir taip pat turi suderinti vaiko auginimą be partnerio su savo asmeniniais poreikiais.

Taip pat skyrybos ypač paveikia jau su psichologiniais sunkumais susiduriančius tėvus. Pavyzdžiui, anot Taylor ir Andrews (2009), tėvai, sergantys depresija, turi didesnę šansą patirti skyrybas santuokoje, nei nesergantys ir taip pat jiems kyla sustiprėjusių depresijos simptomų rizika jau vykstant skyryboms. Straipsnyje aptariama, jog moterys per dvejus metus po skyrybų 3,5 karto dažniau sirgo depresija nei santuokoje esančios moterys, o vyrai net 6 kartus dažniau sirgo depresija palyginus su vedusiais tiriamaisiais. Tokie tėvai vengia savo vaikų, būna irzlesni ir priešiškesni, nerodo iniciatyvos leisti kartu laiko (Taylor ir Andrews, 2009).

Vaikai pradę gyvenimą tik su vienu iš tėvų gali turėti įvairias emocines reakcijas. Kelly ir Emery (2003) aptaria, jog berniukai dažniau pykstasi su mamomis, nei mergaitės, ir taip pat berniukams stipriau pablogėja namų aplinkos kokybė dėl tėčio nebuvimo šalia, su kuriuo berniukai dažniausiai praleidžia daugiau laiko, nei su mama. Kai kurie vaikai, su vienu iš tėvų, kuriam priskirta globa, patiria mažiau pozityvaus bendravimo, jaučia daugiau drausmės ir griežtumo.

Taigi, skyrybos tampa sudėtingu procesu tėvams, kuris gali paveikti ir buvimą su savo vaikais, o tai, savo ruožtu, blogina ir vaikų savijautą.

1.2.5 Svarbių santykių praradimas

Skiriantis tėvams, atsiranda rizika jog vaikai gali prarasti užmegztas draugystes, santykius su netolimomis giminėmis ir ypač ryšį su vienu iš išsikraustančių tėvų (dažniausiai tai būna tėtis) (Kelly ir Emery, 2003). McLanahan, Tach ir Schneider (2013) savo metaanalizėje

atskleidė, jog tėvo nebuvimas gali stipriai paveikti vaiko socialinę ir emocinę raidą, padidindamas eksternalizuotą vaiko elgesį, pavyzdžiui, agresiją. Rašoma (Cabrera ir kt., 2018), kad absoliutus tėvo nebuvimas vaikui gali kelti sunkumus akademinėje veikloje, agresiją, pabloginti kognityvines funkcijas ar kraštutiniais atvejais – skatinti nusikalstamumą. Tačiau minima ir tai, kad svarbiausia yra vaiko ir tėčio santykio kokybė, o ne kiekybė – vaikai, kurie palaiko kokybiškus santykius su tėvu, net jam ir gyvenant atskirai, turi geresnę emocinę reguliaciją, nei vaikai neturintys jokio kontakto (Cabrera ir kt.).

Po skyrybų, vaikams, patyrusiems vieno iš tėvų išėjimą, gali atsirasti nesaugumo jausmas. Atsižvelgiant ir į seniau darytus tyrimus (Dovydaitytė, 2001), tiriant 8 - 11 metų vaikus patyrusius skyrybas, buvo nustatyta, jog didelė dalis vaikų jaučia nesaugumo jausmą ir yra neramūs šeimose, nes baiminasi, kad juos paliks ir mamos. Taip pat buvo atkreiptas dėmesys ir į vaikų jausmus susijusius su bendraamžiais – vaikai manė, jog jų santykius su draugais paveikė ir tėvų išsiskyrimas, jiems buvo sunkiau bendrauti su bendraamžiais.

Kalbant apie vaiko santykius po tėvų skyrybų, verta nepamiršti ir senelių. Van Heerden ir Wild (2018) teigė, jog seneliai yra antri svarbiausi žmonės vaikams po tėvų. Tėvai tampa pagrindiniais tarpininkais tarp vaikų ir senelių dėl ko po skyrybų santykis su anūkais gali pakisti ar net nutrūkti. Mokslininkai (Westphal ir kt., 2015) analizavo vaikų ir senelių santykių galimybes po tėvų skyrybų ir nustatė, jog santykiai su seneliais labiausiai priklauso nuo to, pas kurį iš tėvų vaikas nuolat gyvena – jeigu gyvena pas mamą, reiškia daugiau laiko praleis su mamos tėvais, o jei pas tėtį – su tėčio tėvais. Heerden ir Wild diskutuoja apie senelių bendravimo reikšmę su anūkais. Straipsnyje analizuojamos mintys, jog senelių įsitraukimas į pozityvią veiklą su anūkais, suteikia mažiesiems emocinę paramą, stiprina savivertę bei skatina jų socialinę ir pažintinę stimuliaciją, tačiau tyrimas parodė, kad senelių parama daugiausia įtakos turėjo vaiko prosocialaus elgesio vystymuisi.

Taigi, skyrybos gali pareikalauti skaudžių santykių praradimų vaikui. Didžiausią įtaką vaikui daro vieno iš tėvų atsiskyrimas, tačiau ne mažiau svarbūs yra ir aplinkiniai, draugai ir artimos giminės - tėvų skyrybos gali stipriai paveikti ir santykius su su jais.

1.2.6 Nauja santuoka bei partnerystė

Nors nauja partnerystė išsiskyrusiems tėvams gali kelti didelį džiaugsmą, vaikams tai gali tapti sudėtingesne patirtimi. Bet kokio amžiaus vaikas, matydamas, kad jo mama arba tėtis susiranda naują partnerį gali jausti naują praradimo jausmą, sekantį po tėvų santuokos praradimo (Papernow, 2018). Anot Papernow, naujo suaugusiojo į šeimą atėjimas gali sukelti vaikui ištikimybės iššūkių – jausdamasis gerai su naujuoju tėčio ar mamos partneriu, vaikas

gali jaustis lyg išduoda savo tikrąją mamą arba tėtį. Kuo artimesnis ryšys tarp vaiko ir vieno iš tėvų, tuo stipresnį išdavystės jausmą jis pajaus sutardamas su naujuoju kito tėvo partneriu. Autorė pamini, jog tėvai, norintys greičiau apsigyventi su nauju mylimuoju, dažnai skuba kurti naują bendrą gyvenimą, tačiau vaikams toks perėjimas iš vienos šeimos į kitą tampa žymiai sudėtingesniu ir ilgesniu procesu (kartais netgi sudėtingesniu nei pačios tėvų skyrybos).

Naujas mamos ar tėčio partneris neretai būna ne vienas – t.y., turi savo vaikų arba susilaukia atžalos su nauju partneriu, todėl vaikams tenka priprasti ne tik prie ką tik atsiradusio suaugusiojo šeimoje, bet ir prie jo vaiko. Ganong ir Coleman (2016) įvardina, jog galimi įvairūs sunkumai tarp vaikų ir jų įbrolių ar įseserių: konkurencija ir varžymasis dėl ribotų išteklių (pavyzdžiui tėvų dėmesio ar erdvės), mažai bendrumų, taip pat šeimos dydžio ir vaiko pozicijos joje pokyčiai. Neretai skiriasi ir pats suaugusiųjų požiūris į savo ir partnerio vaikus. Suaugusieji dažniausiai daugiau dėmesio rodys savo biologiniams vaikams ir mažiau drausmins ar nustatinės taisykles partnerio vaikams, todėl tai gali lemti skirtingas vaikų reakcijas ir pasekmes.

Tyrimė (Landon ir kt., 2022), kuriame vaikai, patyrę tėvų skyrybas vidutiniškai aštuonerių metų ir po kelių metų apsigyvenę su naujais tėvų partneriais ir jų vaikais, atskleidė, kad juos dažnai erzindavo kito vaiko šeimoje elgesys prieš juos ar netgi prieš jų tėvus. Kad išvengtų konfliktų, vaikai vengdavo savo įbrolių ir įseserių. Taip pat vaikai, kurie atsikraustydavo į naujo tėvų partnerio namus, susidurdavo su „teritoriniais“ iššūkiais dėl seniau čia gyvenančių vaikų – vaikai tiesiog nepasidalindavo erdvėmis, jausdavo, kad tai „įsibrovimas“ į jų teritoriją, o tai keldavo didelius tarpusavio konfliktus.

Tačiau yra įvairių nuomonių dėl gyvenimo naujų partnerių su vaikais šeimose. Yra kalbama ir apie tai, jog nereiktų pamiršti ir gyvenimo naujose šeimose plusų: nauji santykiai gali praturtinti vaiko gyvenimą ir taip pat jis gali vėl gyventi pilnoje šeimoje. Manoma ir tai, jog nauja šeimos struktūra nebūtinai yra pagrindinis faktorius blogesnei vaiko savijautai (Broberg, 2012).

Aptariant įvairius tyrimus apie vaiko savijautą naujose šeimose ir jų santykius su patėviais ir jų vaikais galime teigti, jog tokiose šeimose vaikai gali susidurti su įvairiais asmeninės erdvės, pripratimo prie naujų asmenų šeimoje problemomis ir stresu.

1.3 Tėvų skyrybų pasekmės vaikams ateityje

Tėvų skyrybų pasekmės yra analizuojamos ne tik vaikams, bet ir suaugusiems. Nors dažniausiai yra kalbama apie trumpalaikius skyrybų padarinius vaikams ar paaugliams, verta nepamiršti ir ilgalaikių padarinių galimybės jau suaugus. Sunkumai gali atsirasti dėl įvairių,

tėvų skyrybų sukeltų, rizikos veiksnių vaikui. Dovydaitienė (2008) išskiria dažniausiai literatūroje aprašomus rizikos veiksnius vaikui tėvų skyrybų metu: tėvų konfliktai ir vaiko nepriežiūra, stresas, kylantis dėl gyvenimo pokyčių ir susijusių kasdienių problemų, nesutarimai ir ribų nebuvimas šeimoje, prievarta, nesaugus prierašumas. Šie rizikos veiksniai daro įtaką vaikų prisitaikymui po skyrybų ir lemia pasekmes ateityje.

Atsižvelgiant į laiką, kada įvyko tėvų skyrybos, jų poveikį galime skirstyti į trumpalaikį ir ilgalaikį (Dovydaitienė, 2008). Anot autorės, trumpalaikis skyrybų poveikis vaikams būdingas per pirmuosius pusę metų po įvykio, kada vaikas turi prisitaikyti prie įvairių stresą keliančių pokyčių. Manoma, jog vaikai su po skyrybų įvykusiais sunkumais susidoroja per 2 – 3 metus. Tą paskatina ir bendravimas su abiem tėvais, palaikanti aplinka ir pačios vaiko vidinės savybės. Tačiau tėvų skyrybos taip pat gali turėti ir ilgalaikį poveikį, o kai kurios neigiamos skyrybų apraiškos gali pasirodyti tik po ilgesnio laiko.

Vaiko prisitaikymas gali priklausyti nuo jo amžiaus kada įvyksta tėvų skyrybos. Lansford (2009) mini, jog jaunesni vaikai (darželinukai ir mokiniai iki 5 klasės) turi daugiau elgesio ir emocinių problemų po tėvų skyrybų, nei vaikai jas patyrę nuo 6 iki 10 klasės. Toks elgesys aiškinamas tuo, jog mažesni vaikai labiau jaučia nerimą būti palikti tėvų po jų išsiskyrimo, mažiau suvokia skyrybų priežastis ir pasekmes, yra mažiau pajėgūs naudotis aplinkoje esančiais išteklių, kurie padėtų susitvarkyti. Nors Lansford nurodo, kad tai yra trumpalaikės skyrybų pasekmės vaikui, tačiau Weaver ir Schofield (2015) teigė, jog vaikų, patyrusių tėvų skyrybas elgesio sutrikimai pasireiškė iš kart po skyrybų ir tęsėsi paauglystėje. Panašiai kalba ir kiti tyrėjai (Størksen ir kt., 2005) – vaikystėje įvykusios tėvų skyrybos daro įtaką nerimo, depresijos savivertės, sunkumų akademinėje veikloje atsiradimui paauglystėje. Demir – Dagdas (2021) tyrimas, kuriame buvo analizuojamas tėvų skyrybų poveikis suaugus, priklausomai nuo to, kuriame amžiaus tarpsnyje jos įvyko, parodė, jog skyrybos, patirtos vaikystėje (0-12 metų), turėjo stipresnį poveikį suaugus, nei skyrybos, įvykusios paauglystės laikotarpiu. Tiriamieji, skyrybas patyrę vaikystėje, buvo žymiai labiau linkę į alkoholizmą, nors šiame tyrime sąsąjū su depresijos simptomais nebuvo rasta.

Vienas iš didesnių rizikos veiksnių vaiko prisitaikymui yra tėvų konfliktai (Dovydaitienė, 2008). Pasak Lansford (2009), yra nemažai mokslinių įrodymų, jog tėvų konfliktai daro neigiamą ir ilgametę įtaką vaikų prisitaikymui. Miralles, Godoy ir Hidalgo, (2021) nurodė, jog išsiskyrusių tėvų vaikai, kurie su vienu iš tėvų sudarė aljansą prieš kitą tėvą skyrybų metu, suaugus patiria nerimo ir depresijos simptomus, turi mažesnę savivertę, jaučia praradimo ir kaltės jausmus, gali jaustis palikti. Taip pat sunkiau klostosi jų santykiai su antromis pusėmis ir tėvais, santuokose atsiranda didesnė skyrybų rizika, juntama prastesnė gyvenimo kokybė. Tokia koalicija su vienu tėvu prieš kitą, tampa žalinga vaikui dėl prarasto pasitikėjimo savo

jausmais ir suvokimu bei atsiradusi priklausomybė ir spaudimas būti ištikimu vienam tėvui. Būtent dėl šių dalykų gali atsirasti minėtos problemos suaugus.

Taip pat suaugusiems, kurie vaikystėje patyrė skyrybas, atsiranda didesnė psichikos sutrikimų rizika (Auersperg ir kt., 2019). Tokios rizikos aiškinamos prisirišimo objekto (vieno iš tėvų) atsiskyrimu nuo vaiko, taip sukeliant nesaugų prisirišimo tipą, kuris stipriai siejamas su depresija.

Vis dėlto, ne visi vaikai patiria didesnius sunkumus po tėvų skyrybų. Dovydaitienė (2008) aptaria, jog geresnį vaikų prisitaikymą po skyrybų gali lemti apsauginiai veiksniai, tokie kaip teigiamas tėvų ir vaiko tarpusavio bendravimas, nuolatinė ir pozityvi globa, vaiko savybių vertinimas. Pastebimi ir tokie apsauginiai veiksniai, kurie susiję su paties vaiko savybėmis, pavyzdžiui aukštesniu intelektu ar pozityvesniu požiūriu į skyrybas. Taip pat padeda ir prieinama artimųjų pagalba namuose ir mokykloje.

Taigi, tėvų išsiskyrimas gali tapti ne tik trumpalaikė, bet ir ilgametė problema žmogui, apimančia psichikos sveikatą ir santykius, todėl svarbu laiku suteikti pagalbą ir užkirsti kelią šių problemų atsiradimui.

1.4 Tėvų skyrybų išgyvenimai vidurinėje vaikystėje

1.4.1 Vidurinės vaikystės ypatumai

Viduriniąją vaikystę laikomi 7 – 11 vaiko gyvenimo metai (kai kurie mokslininkai skirsto šį periodą į ankstyvąją (7 – 9 m.) ir vėlyvąją (10 – 11 m.). viduriniąją vaikystę) (Žukauskienė, 2012). Žukauskienė mini, jog būtent šiuo laikotarpiu, remiantis J. Piaget teorija, vaikas pereina iš priešoperacinės stadijos į konkretaus operacinio mąstymo stadiją, kuri trunka iki 11 – 12 vaiko metų. Šioje stadijoje vaikų mąstymas priartėja prie suaugusiųjų mąstymo ir logikos, tačiau dar nėra išsivystęs abstraktus mąstymas, vaikas daugiau mąsto konkrečiomis idėjomis. Hipotetinių ar abstrakčių problemų sprendimas dar per sudėtingas šiame amžiaus tarpsnyje (Žukauskienė, 2012).

Pradėjusių į mokyklą eiti vaikų socialinė ir emocinė raida stipriai pasikeičia – vaikai nebenori nuolat kreiptis į tėvus dėl pagalbos susitvarkant su emocijomis ir santykiais, o padeda patys savarankiškai tuo užsiimti. Taip pat vaikai su laiku išmoksta atskirti ir tvarkytis su stresu ir iškilusiomis emocijomis – šio proceso metu jie mokosi susidoroti su tokiomis į asmenybę orientuotomis emocijomis, kaip, pavyzdžiui, gėda, ir naudoti atsitraukimą bei dėmesio nukreipimą užplūdus intensyviems jausmams situacijose, kurių negali sukontroliuoti (Carr, 2017).

Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams tampa svarbi bendraamžių įtaka, jie pradeda daugiau laiko leisti su draugais, stengiasi įvairiais būdais pritapti ir nuslėpti sudėtingesnes emocijas, tokias kaip liūdesys, pažeidžiamumas ar pyktis tam, kad atrodytų šaunesni. Taip pat šiuo laikotarpiu kinta ir vaiko savivertė, jam tampa svarbi ne tik tėvų ir mokytojų, bet ir bendraamžių nuomonė ir vertinimas (Žukauskienė, 2012). Dėl šios priežasties atkreipiamas dėmesys į vaikų savivertės kėlimą ir naudą jų pasitikėjimo savimi jausmui ir motyvacijai, kurie reikalingi naujiems pasiekimams ir pozityviam bendravimui su kitais (Miralles ir kt., 2021).

Kitaip nei ikimokyklinio amžiaus vaikai, 6 – 11 metų vaikai apibūdindami save įvardina asmeninius psichologinius bruožus, tačiau jie yra labiau bendriniai (pavyzdžiui draugiškas, geras, teisingas ir t.t.) (Žukauskienė, 2012).

Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų mąstymas priartėja prie suaugusiųjų, tačiau vaikai mąsto konkrečiomis idėjomis, vaikai stengiasi patys susidoroti su savo emocijomis, mažiau kreipdamiesi į tėvus pagalbos bei išgyvena iššūkius naujose socialinėse situacijose su bendraamžiais.

1.4.2 Tėvų skyrybų patyrimas vidurinėje vaikystėje

Anot Dovydaitienės (2008), nors mokyklinio amžiaus vaikai dar gali tėvų skyrybas kartais priimti egocentiškai ir asmeniškai, jie po truputį mokosi ir atpažįsta įvairius išorės veiksnius, kurie galėjo sukelti tėvų skyrybas. Vidurinėje vaikystėje vaikas išmoksta suvokti ryšį tarp asmenybės savybių, atliktų tam tikrų veiksmų ir poveikio pasekmėms. Pradinių klasių amžiaus vaikai mažiau kaltina save dėl įvykusių tėvų skyrybų. Dėl iširusios santuokos nepasitenkinimą ir kaltinimus išreiškia abiems arba vienam iš tėvų. Tokie kaltinimai dažniausiai susiję su vaiko supratimu, kad tėtis specialiai išėjo iš namų, kad mama nesugebėjo sulaikyti tėčio arba, kad abu tėvai yra kalti dėl išsiskyrimo. Kartais vaikai net ir kaltindami tėvus ir suprasdami, jog ne jie yra atsakingi už tėvų skyrybas, vietomis gali jausti kaltę (pavyzdžiui, kad jie kalti dėl retų susitikimų su tėčiu).

Vaikams nuo 6 iki 11 metų, įvykus tėvų skyryboms, sunku sukaupti dėmesį, jie pasirenka atsitraukimą, kaip pagalbos sau mechanizmą, pasitaiko ir elgesio sutrikimų (pykčio priepuolių, agresyvumo), jaučia liūdesį ir gali būti depresiški, taip pat galimos problemos su miegu, sapnuojami košmarai. Tokio amžiaus vaikai jau supranta kas yra skyrybos, dėl to labai išgyvena ir gedi dėl šeimos iširimo, tuo pat metu kaltindami vieną arba abu tėvus. Tačiau net ir suvokdami išsiskyrimo reikšmę, dažnai turi vilčių dėl tėvų susijungimo, išgyvena ištikimybės konfliktą (Dovydaitienė, 2008).

1.5 Dailės terapija ir skyrybas patyrę vaikai

1.5.1 Dailės terapijos taikymas ir nauda vaikams

Europos dailės terapijos asociacija (European Federation of Art Therapy) dailės terapiją apibūdina kaip „*psichikos sveikatos profesiją, kuri taip pat taikoma socialinėje, švietimo ir medicinos srityse*“ (European Federation of Art Therapy, n.d.). Lietuvoje dailės terapija pagal 2020 m. lapkričio 26 d. LR sveikatos ministro įsakymą yra įvardinama kaip „*paciento sveikatai stiprinti skirta dailės terapeuto vykdoma veikla, integruojanti dailės ir medicinos, psichologijos, psichoterapijos, specialiojo ugdymo, socialinio darbo žinias, gebėjimus ir praktikas*“ (Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymas dėl meno terapeuto veiklos reikalavimų aprašo patvirtinimo, 2020).

Dailė gali būti puiki komunikacijos priemonė žmonėms, kuriems sunkiau išsakyti savo mintis ir jausmus verbaliai, pavyzdžiui protinį atsilikimą turintiems asmenims ar vaikams. Dailės terapeutas gali padėti suvokti pavaizduotų simbolių kalbą ir prasmę susijusią su paciento/kliento gyvenimu (Dalley, 2004). Pradinių klasių moksleiviai, dėl dar besivystančių kontekstinių ar dialoginių situacinių kalbos funkcijų, gali susidurti su sunkumais bendraujant, išsakant savo jausmus ir mintis, tačiau jie lengvai gali jas perteikti per vaizdinę raišką ir piešinius (Lebedeva, 2020).

Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikams dailės terapijos procese siūlomos priemonės ir technikos neturi būti labai sudėtingos ir kelti sunkumų. Kūrybiniame procese bet kokios vaiko pastangos turi būti įdomios ir malonios. Jeigu vaikui skirta technika ar priemonė bus per sudėtinga, jis gali reaguoti gynybiškai (Marder, 2010). Dailės terapijos kūrybiniame procese dažniausiai naudojamos priemonės ir technikos yra tapytas dažais (guašu, akvarele, akrilu), piešimas pieštukais, pastele, kreidelėmis, anglimi, lipdymas iš molio, plastilino, koliažo kūrimas iš popieriaus ar kitų įvairių priemonių, tačiau, priklausomai nuo terapeuto išmonės ir vaiko poreikių, priemonėmis ir technikomis galima eksperimentuoti – pavyzdžiui, tapyti pirštais ar kurti skulptūras iš rastų objektų.

Vaikas dailės terapijos procese perkelia savo sudėtingas emocijas į kūrinį, kuris tampa lyg „talpykla“ susikaupusiems jausmams. Vietoj to, kad išlietų savo nepasitenkinimą per išorinius veiksmus, jam gali padėti tų pačių jausmų išliejimas į objektą (Waller, 2006).

Viskas, ką sukuria vaikas, tampa jo asmeninėmis projekcijomis ir atspindžiu apie jį. Vaiko žaidimai, pasakojimai ar piešiniai atskleidžia jo individualumą ir tampa jo gyvenimo metaforomis (Oaklander 2015). Vaikai dailės terapijos metu gali jaustis pripažinti, patirti sėkmės pojūtį, jaustis reikšmingi ir taip pat gauti pozityvaus dėmesio iš terapeuto, arba jeigu tai

yra grupinė terapija – ir iš grupės dalyvių. Kūrybinio proceso metu vaikas atsipalaiduoja, nusiramina, negatyvius jausmus pakeičia kūrybiškumu (Marder, 2010). „*Piešimas bei įvairaus kitokio pobūdžio kūrybinė veikla teikia džiaugsmo, skatina saviraišką, pasitikėjimą savimi ir yra labai tinkamas būdas dvasiniams konfliktams ir žaizdoms gydyti*” (Lesinskienė ir Karalienė, 2008, 59 psl.).

Piešimas vaikams gali padėti emocijų reguliavimui, nuotaikos pagerinimui. Nustatyta, jog jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams, jaučiantiems nemalonius jausmus (pavyzdžiui prisiminus skaudų įvykį), piešimas gali padėti pagerinti jų nuotaiką (Drake ir Winner, 2013). Dėmesio nukreipimas nuo nemalonaus jausmo, piešiant objektus, kurie su tuo nėra susiję, nukreipia vaikų dėmesį ir leidžia vaikams pasijusti geriau. Ši taktika tinkama tiek trumpalaikiam, tiek ilgalaikiam nuotaikos gerinimui, kada vaikai nėra patyrę sudėtingo traumuojančio įvykio. Kitu atveju, sudėtingų trauminių įvykių vaizdavimas dailės terapijoje gali būti vienintelis tinkamas būdas padėti vaikui suvokti ir emociškai susidoroti su nemalonia patirtimi (Drake ir Winner, 2013).

Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikai, susiduriantys su įvairiomis psichologinėmis, emocinėmis ar socialinėmis problemomis, neretai paskatinami lankyti dailės terapiją. Dailės terapijos veiksmingumas ir nauda vaikams yra mokslininkus dominanti tema, skatinanti atlikti vis daugiau tyrimų.

McDonald, Holtum ir Drey (2019) atliko tyrimą apie dailės terapijos įtaką pradinėse klasių moksleivių emociniams, socialiniams ir psichinės sveikatos pokyčiams. Tyrime dalyvavo 45 moksleiviai ir 10 mokytojų iš vienos pradinės mokyklos Didžiojoje Britanijoje. Po dailės terapijos užsiėmimų mokytojai įvardino, kad dalyvavę vaikai pradėjo geriau sutarti su bendraamžiais, atrodė linksmesni, ramesni, susivaldantys. Vaikai po šių užsiėmimų taip pat įvardino savo savijautą – daugiausia vaikų įvardino, kad jautėsi ramesni, atsipalaidavę ir laimingesni. Kiek mažiau vaikų atskleidė, kad jautė mažiau pykčio, pasikeitė jų elgesys, labiau pasitikėjo savimi, nebesijautė liūdni ar išsigandę, kai kurie jautėsi saugiau, galėjo daugiau išreikšti savo jausmus. Tyrimo rezultatai parodė mokytojų įvertintus teigiamus pokyčius, susijusius su vaikų jaučiamu stresu, hiperaktyvumu, taip pat jų prosocialiu elgesiu.

Dailės terapija taip pat gali padėti sumažinti vaikų nerimą ir depresijos simptomus. Rezazadeh su kitais mokslininkais (2020) ištyrė šešiasdešimties, 6-12 metų vaikų, patyrusių nudegimus, savijautą po dailės terapijos ir nustatė, jog kasdien po 45 minutes taikoma dailės terapija, veiksmingai sumažino nerimo ir depresijos simptomus. Ugurlu, Akca ir Acarturk (2016) taikė dailės terapiją kartu su muzikos ir šokio terapijomis 64-iesiems potrauminį streso sindromą turintiems Sirijos pabėgėlių vaikams. Šiuose dailės terapijos užsiėmimuose vaikai galėjo išreikšti savo mintis ir jausmus vizualiai, sumažinti stresą, lavinti savo kūrybingumą,

emocinę integraciją, kelti pasitikėjimą savimi, mokytis pagarbos sau ir kitiems bei gerai praleisti laiką. Užsiėmimai truko penkias dienas, tris kartus per dieną (atskirai dailės, muzikos ir šokio – judesio terapijoms). Tyrimo rezultatai parodė, kad ženkliai sumažėjo vaikų nerimo ir depresijos įverčiai po meno terapijos taikymo.

Atlikus tyrimų, susijusių su dailės terapijos taikymu mokyklose 5 – 12 metų vaikams, metaanalizę (Moula, 2020), buvo atskleista, jog dailės terapija gali būti naudinga pagerinant vaiko gyvenimo kokybę, problemų sprendimų sugebėjimus, požiūrį į mokyklą, emocinius ir elgesio sunkumus. Metaanalizės tyrimuose dailės terapija buvo taikoma vaikams, kurie turėjo elgesio sutrikimų, astmą, prieštaraujančio neklusnumo sutrikimą, atsiskyrimo nerimą, mokymosi sutrikimus.

1.5.2 Dailės terapijos taikymas vaikams Lietuvoje

Lietuvoje dailės terapija pradėta praktiškai naudoti XX a. devintajame dešimtmetyje. Tuo metu jos taikymu buvo daugiausia susidomėję psichologai, dirbantys su įvairius psichologinius sunkumus bei priklausomybes turinčiais asmenimis, vaikais, neįgaliaisiais. Vėliau dailės studijų atsiradimas medicininėse ar specialiojo ugdymo įstaigose paskatino dar didesnę susidomėjimą ir dailės terapijos taikymu, atsirado naujų jos taikymo sričių. Prasiplėtus dailės terapijos laukui, į šią sritį įsitraukė dailininkai, menotyrininkai, specialieji pedagogai, socialiniai darbuotojai ir kt. (Šūmakarienė, 2022).

Lietuvoje sparčiai plintant žinioms apie dailės terapiją bei plečiantis naujų profesionalių dailės terapeutų ratui, daugėja ir atliekamų mokslinių tyrimų. Analizuojamas dailės terapijos poveikis ir nauda ne tik suaugusiems, bet ir vaikams.

Duobienė (2017) savo magistriniame darbe apie pykčio kaitos vertinimą taikant dailės terapiją jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams, patiriantiems emocinių ir elgesio problemų, teigė, jog dailės terapija padėjo sumažinti vaikų pyktį nukreiptą tiek į išorę, tiek į save, pats dailės terapijos procesas padidino vaikų pykčio kontrolę ir tapo puikia terpe iškomunikuoti savo jausmus.

Mankauskienė ir Vaitkevičienė (2009) tyrinėjo jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų kūrybingumo pokyčius taikant dailės terapijos metodus ir atrado, jog dailės terapija daro įtaką tokio amžiaus vaikų kūrybingumui. Nustatyta, jog eksperimentinės grupės, lyginant su kontroline grupe, neverbalinio kūrybinio mąstymo originalumo ir unikalumo indekso vidurkiai buvo aukštesni nei kontrolinės grupės. Apie vaikų kūrybingumą dailės terapijoje kalbėjo ir daugiau tyrėjų - Brazauskaitė, Sadauskienė ir Lažauskas (2020), tyrinėjo 8 – 10 metų vaikų savivertės ir kūrybingumo sąsajas dailės terapijos procese. Tyrime atsiskleidė teigiama

kūrybiškumo ir savivertės dinamika dailės terapijoje – po 10 dailės terapijos užsiėmimų 6 mergaitėms, nustatyti pakilę savivertės ir kūrybingumo įverčiai.

Aleksienė ir Pabarčienė (2011) išanalizavusios dailės terapijos taikymą patyčių įveikos ir prevencijos programose mokykloje 8-9 metų vaikams teigė, jog dailės terapijos užsiėmimuose, kuriant įvairiomis temomis, susijusiomis su savo teisėmis, patyčių situacijomis, jausmais apie save leido vaikams, pavaizduojant įvairias sudėtingas situacijas, aiškiau jas suvokti ir įvardinti. Atskleista, jog dailės terapijos metu naudojama vaizdinė raiška skatino vaikų verbalų bendravimą, įvairių nupieštų konfliktinių įvykių įsisąmoninimą. Taip pat buvo pastebėtas vaikų pozityvesnis savęs vertinimas, geresnis savo emocijų iškomunikavimas bei bendravimas su bendraamžiais, patobulėjusi vizualinė raiška.

Nors Lietuvoje dailės terapijos taikymas tėvų skyrybas patyrusiems vaikams empiriniais būdais mažai tyrinėtus, ji gali būti svarbi kompleksinės pagalbos dalis su šia problema susiduriantiems vaikams. Neringa Valiukevičienė (2010) magistriniame darbe apie vaikų, išgyvenusį tėvų skyrybas, patirtis mini, jog vaikai šiuo laikotarpiu išgyvena prieštarigus jausmus ir dailės terapija gali būti viena iš pagalbos priemonių išreikšti pyktį, neviltį, skausmą ir kitus jausmus. Ivona Karčiauskienė (2011) rašo, jog agresyvių vaikų, besilankančių vaikų dienos centre, agresyvumo atsiradimo viena iš priežasčių gali būti tėvų skyrybos. Minėta, jog dailės terapija ir kūrybinė veikla gali būti viena iš rekomenduojamų pagalbos priemonių, padėti vaikams atsikratyti pykčio ir neapykantos, agresyvumą nukreipti į kūrybinę energiją – glamžant popierių, tapant pirštais minkant molį ar laisvai liejant dažus. Zina Mokmkutė (2014) tyrinėjusi šeimos santykių atspindžius vaikų piešiniuose teigė, jog daugumos šeimos krizę išgyvenančių vaikų piešiniuose atsispindėjo negatyvūs, prieštaringi santykiai, silpnesni emociniai ryšiai su šeimos nariais.

Galime teigti, jog Lietuvoje vis plačiau yra tiriamas dailės terapijos laukas bei jos nauda vaikams, tačiau svarbu atsižvelgti į tai, jog sąlyginai naujas dailės terapijos atsiradimas Lietuvoje rodo didelį mokslinių tyrimų poreikį. Šiuo metu Lietuvoje trūksta tyrimų apie dailės terapijos taikymą būtent skyrybas patyrusiems vaikams.

1.5.3 Dailės terapija – pagalba vaikui po tėvų skyrybų

Vaikai po įvykusių tėvų skyrybų gali jaustis pažeidžiami, bei išgyventi prieštarigus jausmus, pradėti nerimauti dėl prasidėjusio terapijos proceso ir nenorėti tiesiogiai kalbėtis apie šį įvykį, todėl kūrybinės veiklos gali padėti tokiems vaikams saugiai atsiskleisti. Vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas, terapijoje svarbu ugdyti įveikos įgūdžius, padėti tinkamomis priemonėmis išreikšti jausmus, suvokti realybės neatitinkančius įsitikinimus apie skyrybas ir

juos pakeisti, jaučiant pyktį, išreikšti jį saugiomis ir tinkamomis priemonėmis, padėti vaikui atsiriboti nuo tėvų konfliktų, suvokti, jog jis nėra atsakingas už skyrybas ir skatinti jo pasitikėjimą savimi (Lowenstein, 2006).

Dailės terapijoje vaikai po tėvų skyrybų yra skatinami perteikti savo emocijas kūrinuose, įprasinti atsiradusį nusivylimą tiek dėl šeimos iširimo, tiek dėl galimų nevykusių vaikiškų pastangų šeimą išlaikyti. Svarbu, kad vaikas suprastų, jog nors ir negali pakeisti šeimos situacijos, jis vis tiek gali atskleisti savo požiūrį, kas gražina kontrolės jausmą ir leidžia vaikui susitvarkyti su iškilusiu susijaudinimu. Dailės terapijos metu vaikas gali suprasti, kad yra pajėgus susitvarkyti su dideliu nusivylimu ir nerimu, kas skatina didesnę atsparumą (Shore, 2013).

Dailės terapija gali tapti pagalba tėvų skyrybas patyrusiems vaikams atrasti naujų vidinių resursų, sužadinti jo domėjimąsi pasauliu ir praplėsti suvokimą. Terapiniame procese svarbu reaguoti į vaiko būsenas, mažinti emocinį įsitempimą, stiprinti savivertę, koreguoti neigiamus vaiko tikslus, ugdyti savikontrolės gebėjimus, lavinti vaizduotę (Marder, 2010).

Kozłowska ir Hanney (2001) tyrė dailės terapijos poveikį vaikams, kurie buvo traumuoti dėl tėvų konfliktų ir skyrybų. Tiriamieji buvo vaikai nuo 4 iki 8 metų amžiaus, patyrę trauminius išgyvenimus susijusius su tėvų grasinimais vienas kitam konfliktų, smurto bei neišspręstų problemų skyrybų kontekste. Dailės terapijos užsiėmimuose buvo skatinama piešti temomis apie jų tėvų išsiskyrimą ir kaip jie dėl to jaučiasi (pvz. kaip jauteisi tėvams išsiskyrus? Kaip jautiesi lankydamas tėtį? Ir t.t.). Vaikai dailės terapijoje saugiomis meninėmis priemonėmis galėjo išreikšti mintis ir jausmus, kurie paprastai kėlė nerimą – vienas berniukas savo piešinyje pavaizdavo raudoną foną, kurį vėliau aiškino kaip bombų sprogimus, kuriuos vėliau su terapeuto pagalba galėjo įsivardinti kaip nuolatinius tėvų konfliktus. Kitas vaikas atskleidė savo didelį nerimą būnant pas tėtį, dėl jo staigių pykčio protrūkių, nulipdęs tėčio galvą su didele „rėkiančia“ burna. Su terapeuto pagalba buvo aptarta, kad įvyko pozityvių pokyčių ir šie įvykiai nebeprisikartoja, todėl tai buvo jausmas, kurį berniukas buvo užlaikęs savyje. Šiuose dailės terapijos užsiėmimuose vaikai galėjo atskleisti savo traumines patirtis, sukeltas tėvų skyrybų ir didelių jų konfliktų, per kontroliuojamas menines priemones, suteikiant patirčiai saugų kontekstą ir sukuriant išgyvenimą, priešingą trauminei patirčiai, taip mažinant trauminės patirties poveikį. Per piešinius ir lipdinius, vaikai galėjo atskleisti savo patirtis tiek, kiek patiems tai atrodė saugu ir leidosi į sąmoningą jų aptarimą. Terapeutas buvo kaip pagalba skatinant pozityvesnį dabarties ir ateities suvokimą. Vaikų darbuose atsispindėjo daug skausmo ir trauminių patirčių, tačiau šis kokybinis tyrimas atskleidė, kad dailės terapija yra puiki priemonė padėti vaikams prabilti apie traumas, jas paanalizuoti ir pasidalinti su kitais. Kūryba padeda geriau suvokti įvykius, pavaizduoti juos vizualiai ir taip priimti kas įvyko.

Svarbu atsižvelgti į vaiko poreikius ir savijautą terapijos metu, suvokti kokios dailės terapijos metodai labiausiai tinkami vaikui. Kartais terapiniame procese gali būti pasitelkiamos papildomos priemonės, kurios terapeuto nuomone padėtų terapiniam procesui. McCullough (2009) aprašė dailės terapijos taikymą, naudojant pereinamuosius objektus skyrybas išgyvenusiam dvylikamečiui berniukui. Tiriamasis išgyveno didelius tėvų konfliktus ir matė smurtą šeimoje. Dailės terapija jam buvo skirta dėl po skyrybų atsiradusių depresijos simptomų, suprastėjusio mokymosi ir atsitraukimo nuo draugų ir įvairių mokyklinių veiklų. Savo noru berniukas kiekvieną sesiją atsinešdavo kokį nors asmeninį daiktą (dažniausiai žaislą), su terapeutu pakalbėdavo apie jį ir pradėdavo piešti. Žaislai dailės terapijos metu tapo tarsi tiltu tarp namų ir terapinio kabineto, buvo reikalingi kaip paguoda dėl mamos nebuvimo šalia. Vaikas nupiešdavo atsineštus žaislus ir taip perteikdavo savo emocijas per pavaizduotus pažįstamus veikėjus, tačiau, įsibėgėjus terapijai, žaislai buvo vis mažiau vaizduojami, kol tapo neberekalingi ir berniukas piešiniuose pagaliau vaizdavo savo tikrus šeimos narius. Drąsiai naudodamas molį ir kitas priemones, vaikas išreiškė savo susikaupusį pyktį, emocinį skausmą ir liūdesį dėl savo šeimos situacijos. Dailės terapija, leidžianti naudoti pereinamuosius objektus, tapo efektyvia priemone padėti berniukui susivokti savo jausmuose, drąsiau pradėti reikšti savo asmenines patirtis ir jas išgyventi kūrybiniame procese.

Verta paminėti, jog Yan, Chen ir Huang (2019) atliktame tyrime apie dailės terapijos taikymą patyčias kenčiantiems vaikams atsiskleidė, jog emigravusių ir išsiskyrusių tėvų vaikai dažniau patyrė patyčias arba patys dalyvavo patyčių veiksmuose, nei tik emigravusių tėvų vaikai. Dailės terapijos užsiėmimai vyko penktų klasių moksleiviams, kurie gyveno atskirai nuo vieno arba abiejų tėvų ir dėl to patyrė patyčias arba jas skatino. Gauti rezultatai nurodė, jog dailės terapija padėjo pagerinti vaikų, iš kurių buvo tyčiojamasi, socialinį gyvenimą ir savijautą dėl patyčių.

Dailės terapija vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas, tampa priimtina pagalba, padedančia vaikui išlieti ir įgalinti savo užspaustas emocijas saugiu, kūrybišku būdu, suvokti ir susitaikyti su tėvų skyrybų įvykiu arba jų sukeltais padariniais bei priimti savo stiprybes ir taip skatinti didesnę tikėjimą savo jėgomis.

1.5.4 Tėvų skyrybų vaizdavimas piešiniuose

Vaikai, nemokėdami pilnai išreikšti tikrųjų savo jausmų įvykus tėvų skyryboms, juos gali perteikti per kūrybą, ypač piešinius. Tai tampa tarsi kalba vaizdiniais, kada suaugusieji užslėptus vaiko jausmus ir patirtis gali suvokti per nupieštus personažus, šeimos narius, gyvūnus ar kitus vaiko vaizduotėje egzistuojančius vaizdus.

Beverly ir kiti (2007) tyrime apie skyrybas patyrusių šeimų terapiją nurodė, jog piešimas ir kitos kūrybinės veiklos buvo pasirinktos kaip terapinės priemonės vaikams, o piešiniai priimami kaip komunikacinė priemonė apie vaiko jausmus. Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikai savo piešiniuose jausmus apie tėvų skyrybas vaizdavo labai įvairiai: berniukai skyrybas daugiausia vaizdavo kaip karą, kiti vaikai stengėsi atsiriboti nuo savo liūdesio, darbuose parašydami, jog jie nėra nei kiek liūdni, mergaitės, kurios laikytos „geros“ ir neparodančios sunkaus elgesio, dažniausiai šeimą piešdavo idealistiškai, nors ir jautė distresą dėl tėvų skyrybų. Po kiekvieno užsiėmimo vaikai parodėdavo savo tėvams piešinius ir galėjo juos aptarti kartu. Tyrėjai išreiškė, jog piešiniai tapo puikia priemone nustatyti vaiko savijautą, suvokti jo jausmus ir nustatyti bendrųjų funkcijų lygį.

Case, Dalley ir Reddick (2023) aprašė dešimties metų berniuko, patyrusio tėvų skyrybas, dailės terapijos procesą ir piešinių vizualinę kaitą. Liūdesį ir nepasitenkinimą dėl gyvenimo skirtinguose namuose ir naujų tėvų santuokų berniukas reiškė maištu ir nusikalstamu elgesiu. Dailės terapijoje sukurti piešiniai stipriai atspindėjo ir berniuko būsenas bei jų kaitą – atsikartojantis pilies motyvas palaipsniui keitė savo išvaizdą ir nuo tamsaus, ant pilko lapo nupiešto pilies vaizdinio su juodais langais ir uždarytais vartais, keitėsi į spalvingus piešinius ant didesnių popieriaus formatų, berniukui vis labiau įgyjant pasitikėjimo savimi ir terapeutu. Autoriai akcentuoja, jog svarbu nespausti kliento, leisti jam atsiskleisti savo tempu, todėl to paties motyvo piešimas nebūtinai reiškia neveikiančią terapiją. Tas pats piešinio motyvas gali palaipsniui keistis, parodant terapijos priėmimą ir paties žmogaus progresą nedideliais žingsneliais. Berniukui buvo svarbu išlaikyti pilį kaip saugų motyvą iki kol jis bus pajėgus „lįsti“ į suvokimą apie savo jausmus susijusius su šeimos situacija.

Skiriasi ir tėvų skyrybas patyrusių vaikų piešiniai nuo to nepatyrusių vaikų. Mokslininkų atliktame tyrime (Carmela ir kt., 2019), kuriame buvo lyginami išsiskyrusių tėvų vaikų piešiniai su pilnose šeimose gyvenančių vaikų piešiniais, buvo atrasta, jog tėvų skyrybas patyrę vaikai dažniau piešia idealizuotą šeimą, nei su abejais tėvais gyvenantys vaikai. Taip pat tėvų skyrybas patyrę vaikai buvo daugiau linkę piešti būtent idealizuotą tėvo figūrą, lyginant su motinos vaizdavimu. Tokios tendencijos buvo aiškinamos vaiko kaltinimu mamai dėl įvykusių skyrybų su tėčiu bei nenorą pripažinti skaudaus tėvų skyrybų fakto.

Vaikų piešiniuose nugulę vaizdiniai mums leidžia subtiliai pažvelgti ir suvokti vaiko vidinę būseną, jo savijautą, tampa tiltu tarp vaiko pasaulio ir suaugusiojo. Piešiniai dailės terapijoje atlieka svarbų vaidmenį, padedant labiau įsigilinti į paciento/kliento būsenas ir neišsakytus jausmus. Vaizdiniai tampa atspirties tašku pokalbiui tarp paciento/kliento ir terapeuto, skatinantys gilesnį suvokimą ir jausmų įvardinimą.

1.5.5 Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų piešimo raida

Dailės terapijoje dirbant su jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikais, svarbu suvokti jų piešimo galimybes bei atkreipti dėmesį į jų piešinių raidą. Shore (2013) paminėjo E. Eriksono aprašytą raidos stadiją vidurinėje vaikystėje: pradinio mokyklinio amžiaus vaikai susiduria su meistriškumo ir nepilnavertiškumo konfliktu. Nors šis jausmas gali būti ir žlugdantis, vaikui nepilnavertiškumas svarbus suvokiant realybę. Skatinamas nepilnavertiškumo, vaikas išmoksta panaudoti šį jausmą asmeniniam augimui.

Šioje stadijoje, vaikų piešiniuose atsiranda daugiau savikritiškumo bei griežtumo. Pastebimas vaikų noras piešti vis konkrečiau, o tai atspindi detalių pagausėjimas, dažnesnis trynimas bei prioritetas naudoti lengviau valdomas dailės priemones, tokias kaip pieštukai ar flomasteriai. Neretai vaikai šiame etape dėl didelio savikritiškumo gali nuspręsti, kad jiems nesiseka dailė ir pasirinkti kitas veiklas, kuriose gali pajauti sėkmės jausmą (Shore, 2013).

7 – 9 metų vaikų piešiniuose atsispindi geresnis suvokimas apie formas, juntami geresni smulkiosios motorikos sugebėjimai stengiantis vis tiksliau pavaizduoti objektus, piešiamos pasikartojančios schemas, dažniausiai besiremiančios geometrinėmis figūromis ir plokščiu bei ryškiu formų vaizdavimu. Piešiniuose matomas ribotas erdvės gylis vaizdavimas, piešiama nenaudojant daugiasluoksniškumo, matoma ryški bazinė linija, ant kurios vaizduojami kiti objektai. Gylis suvokiamas kaip permatomumas (pavyzdžiui, piešiant namą, piešiamas ir jo vidus), norint pavaizduoti tam tikrus veiksmus, iškraipomos proporcijos (Shore, 2013).

Pasak Shore (2013), 9 – 12 metų tarpsnyje atsiranda daugiau savęs ir aplinkos suvokimo. Piešiniuose taip pat atsispindi daugiau detalių, vaizduojami lyčių skirtumai, aiškesnis suvokimas apie erdvės gylį ir skirtumai tarp objektų dydžių. Vaizduojamose figūrose nebenaudojamos ryškios geometrinės formos, stengiamasi piešti realistiškiau. Tokio amžiaus vaikų piešiniuose jaučiasi daugiau realistiškumo, suvokimo apie aplinką, vaizduojamų objektų sudėtingumo ir savikritiškumo. Tokio amžiaus vaikai dažniausiai piešia pilnai apgalvotus, o ne emocijų vedinus piešinius.

Suvokdamas vaiko piešimo raidą, dailės terapeutas gali atskirti, kada vaikas susiduria su raidos problemomis ir kokios yra galimos priežastys, taip pat žinant būdingus piešimo bruožus vaikui tam tikrame amžiuje, galime lengviau priimti jo mąstymą vaizdiniais, nekelti nereikalingų klausimų ir matyti jo pažangą arba regresą.

Apibendrinant, dailės terapija gali būti kaip viena iš pagalbos priemonių padėti vaikui susidoroti su tėvų skyrybų skausmu, leisti vaikui pavaizduoti sudėtingus išgyvenimus, taip suvokiant ir išliejant susikaupusius jausmus, tapti terpe pozityvesnio požiūrio apie save ir

ateities lūkesčių atsiradimui. Mokslinių tyrimų apie dailės terapijos taikymą konkrečiai tėvų skyrybas patyrusiems jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikams yra labai nedaug, dėl to tai yra puiki terpė ateities tyrimams ir šios temos analizavimui.

2. EMPIRINIS TYRIMAS

2.1 Tyrimo metodai ir organizavimas

2.1.1 Teorinis tyrimo patikimumas

Empirinio tyrimo tikslas – atskleisti jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų, patyrusių tėvų skyrybas, emocines patirtis dailės terapijos procese.

Kokybinė tyrimo strategija. Atliekant tyrimą buvo pasirinktas kokybinis tyrimo metodas. Kokybiniai tyrimai yra apibūdinami kaip žmogiškųjų patirčių tyrinėjimas, nes surinkti duomenys gilinaisi į žmogaus patiriamas patirtis bei prasmes ir procesus. Tokio pobūdžio tyrimas atliekamas natūralioje tiriamojo aplinkoje, siekiant pastebėti įvairius fenomenus (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017). Anot Braun ir Clarke (2013) kokybiniame tyrime, skirtingai nei kiekybiniame, duomenims gauti yra naudojami žodžiai, o ne skaičiai. Atliekant kokybinį tyrimą, nėra iš anksto numatomi rezultatai, tyrėjas nežino ką atras (Bitinas, Rupšienė ir Žydžiūnaitė, 2008).

Kokybinio tyrimo patikimumas. Pasak Rupšienės (2007), kiekybinių ir kokybinių tyrimų validumo samprata prasiplečia: validumą galime suprasti remiantis visu tyrimu, o ne tik naudojamais instrumentais ir imtimi. Autorė išskiria kelis kokybinio tyrimo validumo sampratos bruožus, kurie buvo naudojami ir šiame tyrime: pagrindiniai tyrimo duomenys yra gaunami būnant natūralioje tiriamojo aplinkoje; tyrimas yra visapusiškas, kontekstualus ir detalai aprašomas; pagrindiniu tyrimo instrumentu tampa pats tyrėjas, stengdamasis įsigilinti ir suprasti tiriamųjų pasaulį; tiek procesas, tiek rezultatai yra vienodai svarbūs; surinkti duomenys yra socialiai egzistuojantys, aprašomieji, tiek socialiai, tiek kultūriškai sodrūs; tyrimo duomenyse matomi tiriamųjų išreikšti terminai; indukcinis tyrimo metodas; situacijos vertinamos iš dalyvių perspektyvos; svarbu suprasti prasmes ir intencijas.

2.1.2 Tyrimo dalyviai ir eiga

Tyrimo lauko kontekstas. Idėja tirti tėvų skyrybas patyrusių jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų emocines patirtis dailės terapijoje kilo per atliekamą studijų praktiką, susidūrus su šį įvykį išgyvenusiu vaiku, jo verbaliniais išsireiškimais ir piešimo raiška: vaikas atskleidė nerimo, liūdesio emocijas, perteikė tai vaizdiniais.

Prieš dailės terapijos užsiėmimus buvo atliktas pusiau struktūruotas interviu su tėvais bei atlikta šių duomenų teminė analizė (4 priedas), siekiant daugiau sužinoti apie tiriamųjų

savijautą tėvų skyrybų metu ir po jų. Teminėje analizėje atsiskleidė, jog vaikams po tėvų skyrybų atsirado nerimo ir nesaugumo jausmai – kai kurie vaikai tapo žymiai dirglesni, atsirado netgi nerimo priepuoliai, taip pat atsirado didelė baimė būti paliktiems ne tik tėčio, bet ir mamos. Kai kurie vaikai po skyrybų tapo uždaresni, norėjo būti vieni, labiau įniko į specifines veiklas, pavyzdžiui, kaladėlių dėliojimą. Taip pat atsiskleidė vaikų noras atrodyti stipriems ir nepažeidžiamiems, nenoras rodyti savo tikrųjų emocijų – vaikai stengėsi nusišluoti ašaras nuo tėvų, nesidalino dėl ko verkia, net susižeidę stengdavosi neverkti, atrodyti stiprūs, neleido jų paguosti.

Tėvai taip pat nurodė, kad pakito ir jų santykiai su vaikais – po skyrybų vaikai buvo prisiėmę globėjišką vaidmenį mamai, rodė daugiau dėmesio bei rūpesčio. Skyrybų metu vaikai ne tik emociškai, bet ir fiziškai norėjo būti arčiau savo mamos, jaustis saugiai, atsikraustydami miegoti į jos lovą (kai kurie vaikai liko miegoti iki šiol). Tėčio atžvilgiu, vaikai jautė dvilypius jausmus – pyktį ir kaltinimus, kad tėtis sugriovė šeimą, bet taip pat ir norą būti kartu su juo. Kai kurie vaikai matydami konfliktus tarp savo tėvų ir girdintys šiurkščius tėčio žodžius skirtus mamai, taip pat išgyveno vidinį konfliktą, kada mylimas tėvas skaudina mamą. Taip pat pasireiškė ir tam tikri pykčio epizodai prieš savo tėtį, nenoras bendrauti, specialiai neišpakuojamos gautos dovanos iš tėčio.

Po tėvų skyrybų, kai kuriems vaikams buvo sunku priimti skyrybų faktą, jie nenorėjo apie tai kalbėti nei su tėvais, nei su draugais, kartais išsireikšdavo taip, jog atrodydavo, kad turi vilčių susigrąžinti buvusią šeimą. Pradėjus gyventi atskirai, vaikams tapo sunku pasirinkti su kuriuo iš tėvų būti, praleisti laiką, vaikai nenorėjo būti atsakingi už savo pasirinkimus. Tėvai taip pat ne visada skirdavo pakankamai dėmesio vaikams skyrybų metu, vaikams teko patirti staigius gyvenimo pasikeitimus – kraustymąsi iš vieno namų į kitus, susipažinti ir pradėti gyventi su naujomis šeimomis, nežinoti aiškių tėvų skyrybų priežasčių, nes tėvai apie tai tinkamai nekomunikavo.

Atsižvelgiant į tėvų teminės analizės duomenis bei autorių rekomendacijas (Lowenstein, 2006; Berberian ir Davis, 2019, Buchalter, 2017, 2004, 2009; Lebedeva, 2020; Silverstone, 2009) , buvo sudaryta dailės terapijos programa.

Dailės terapijos programa buvo sudaryta siekiant padėti vaikams išreikšti jausmus apie patirtą tėvų išsiskyrimą, pakitusį šeimos bei namų modelį, įgalinti ir atskleisti sunkiai išreiškiamas emocijas, atrasti vidinių resursų skatinant pozityvumą ir pasitikėjimą savimi.

Pirmieji du susitikimai buvo orientuoti į susipažinimą su vaiku, jo savybėmis, elgesiu ir jausmais išreiškiamais apie patį save („Prisistatymas per piešinį“, „Mano simbolis“). Trečias – penktas susitikimai buvo orientuoti į jausmus apie šeimą ir jos pokyčius, išsiskyrimą ir gyvenimą atskirai nuo abiejų tėvų („Gėlių šeima“, „Pavaizduok išsiskyrimą“, „Mamos namai

ir tėčio namai“). Šeštasis ir septintasis susitikimai buvo skirti vaiko atsipalaidavimui, streso mažinimui, emociniam sunkumų įvardinimui ir paleidimui („Mano saugi erdvė“, „Ką norėtum paleisti ir ką laikyti tvirtai sau“). Aštuntas ir devintas susitikimai buvo skirti pozityvesnio požiūrio ir pasitikėjimo savimi kėlimui („Aš – super herojus“, „Mano ateities portretas“). Dešimtas susitikimas buvo skirtas atsisveikinimui („Palinkėjimas sau“). Išsamus dailės terapijos užsiėmimų planas pateikiamas 2 priede.

Kadangi dailės terapijos užsiėmimai vyko individualiai, kai kurios užduotys, priklausomai nuo vaiko, šiek tiek pakito, atsižvelgiant į jo savijautą ir veiksmus terapijoje (žr. 2 priedą).

Tyrimo dalyviai. Tyrime dalyvavo keturi 2 – 5 klasių moksleiviai patyrę tėvų skyrybas (pav. 1):

1 pav. Tyrimo dalyvių charakteristikos

Vardas	Amžius	Prieš kiek laiko įvyko tėvų skyrybos (metais)	Kiek kartų dalyvavo dailės terapijos užsiėmimuose	Su kuo iš tėvų nustatyta vaiko nuolatinė gyvenamoji vieta
Greta	10	2	9	Motina
Tomas	9	2	7	Motina
Martynas	8	4	10	Motina
Lukas	9	1	10	Motina

Tyrimo eiga. Tyrimo dalyvių paieška vyko privačioje mokykloje Vilniuje. Paieškos procesas susidarė iš suteiktos informacijos apie tyrimą 1 – 5 klasių auklėtojoms, kurios paviešino šią informaciją tėvams. Norėdami, jog jų vaikai dalyvautų tyrime, tėvai turėjo susisiekti su tyrėja elektroniniu paštu. Į tyrimą buvo kviečiami vaikai nuo 7 iki 11 metų amžiaus, kurių tėvai yra išsiskyre. Į tyrimą nepateko tie vaikai, kurie niekad negyveno su abejais tėvais ir sąmoningai nepatyrė tėvų skyrybų proceso. Atsižvelgiant į tai, kad tyrime atliekama dailės terapija buvo planuojama individualiems susitikimams, kokybiškam tyrimo atlikimui buvo atrinkti keturi vaikai, atitinkantys atrankos kriterijus. Buvo planuojama 10 dailės terapijos užsiėmimų, kurie kiekvienam vaikui vyko kartą per savaitę, po 45 min. (pav. 1).

Tyrimo etika. Tyrimo dalyvių fizinis, psichologinis ir informacinis saugumas buvo užtikrinamas užsiėmimus atliekant specialiai mokykloje išskirtame kabinete, individualių užsiėmimų metu. Tiriamųjų tėvai buvo iš anksto informuoti apie konfidencialumą, interviu įrašymą, taip pat buvo prašoma pasirašyti sutikimo formą (1 priedas) dėl vaiko dalyvavimo tyrime ir jo pusiau struktūruoto interviu duomenų, sukurtų piešinių bei refleksijų, gautų dailės terapijos užsiėmimų metu, anonimiško panaudojimo tyrime.

Gautuose interviu, taip pat kaip ir piešiniuose, kuriuose figūruoja vaiko vardas, vardai buvo pakeičiami, užtikrinant konfidencialumą, anonimiškumą.

2.1.3 Duomenų rinkimo būdai

Tyrimo duomenys buvo renkami atliekant **pusiau struktūruotą interviu**, bei pildant dailės terapijos proceso stebėjimo užrašus. Pusiau struktūruotas interviu yra lankstus interviu ėmimo būdas, kada turint tikslines gaires ir klausimus tiriamajam, galima laisvai koreguoti, klausti ne iš eilės ar pridėti papildomų klausimų, atsižvelgiant į interviu eigą (Gaižauskienė ir Valavičienė, 2016). Dėl tyrimo dalyvių saugaus dailės terapijos patyrimo ir etinių sumetimų, dailės terapijos užsiėmimai nebuvo įrašomi, tačiau po kiekvieno užsiėmimo buvo pildomi asmeniniai tyrėjos stebėjimo ir refleksijų užrašai, kaip papildomi duomenys tyrimui. Po visų dailės terapijos užsiėmimų iš tyrimo dalyvių buvo imamas interviu. Prieš susitikimus su vaikais, iš jų tėvų buvo imamas taip pat pusiau struktūruotas interviu, siekiant gauti platesnį suvokimą apie vaikų savijautą skyrybų laikotarpiu ir po jų (5 priedas).

2.1.4 Duomenų analizės būdai

Tyrimo duomenų analizei naudojama indukcinė teminė analizė (remiantis Braun ir Clarke, 2006) bei dailės terapijos tyrimuose dažnai naudojamas formaliųjų piešinio elementų analizės metodas.

Teminės analizės metodas leidžia susisteminti gautus duomenis juos koduojant ir taip atrasti su tyrimo problema susijusius tipinius modelius ir temas (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017). Teminė analizė remiasi dvejais metodologiniais požiūriais: indukciniu bei dedukciniu. Tyrimai, atlikti remiantis dedukciniu požiūriu, siekia sužinoti ar gauti duomenys atitinka praeitų tyrimų rezultatus ir nuostatas. Šiame tyrime remiamasi indukciniu požiūriu, kuriuo remiantis tyrėjas pirmiau susipažįsta su gautais tyrimo duomenimis, kuriuos vėliau interpretuoja ir konceptualizuoja. Indukcinė analizė siekia sutraukti ir susisteminti gautą tyrimo medžiagą į glaustus aprašymus, kuriuose atsiskleidžia ryšiai tarp tyrimo tikslo ir rezultatų (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017). Šio darbo teminė analizė surinkta iš gautų duomenų interviu metu (po citatomis skliaustuose žymimas vaiko vardas) ir tyrėjos terapinio proceso stebėjimo užrašų (po citatomis skliaustuose žymima *apie (vaiko vardas)*).

Verbaliųjų/rašytinių tyrimo duomenų analizės etapai:

1. Vaikų interviu metu padaryti įrašai ir užsiėmimo metu žymimi tyrėjos užrašai (iš viso 18 psl.) buvo transkribuojami naudojantis „Microsoft Word“ kompiuterine programa, tikrieji vardai pakeičiami.
2. Kiekvienas tekstas buvo skaitomas ir kuo smulkiau koduojamas, stengiantis nepraleisti svarbių minčių ir citatų.
3. Gauti kodai buvo perkelti į „Microsoft Excel“ kompiuterinę programą, grupuojami pagal prasmes ir teminį atitikimą
4. Temų pavadinimai kuriami pagal sugrupuotų kodų prasmes.
5. Kiekvieną temą sudarė kelios potėmės, kurios buvo aprašomos, naudojantis kodus atitinkančiomis citatomis.

Kodavimo procesas pavaizduotas 3 priede.

Formaliųjų piešinio elementų analizės metodas skirtas dvimačių meno kūrinių analizavimui pagal vizualines kategorijas (spalva, forma, linija ir t.t.), dažnai naudojamas dailės terapeutų įvairiuose laukuose (pvz. psichinės sveikatos lauke analizuojant pacientų savijautą) (Pénzes ir kt., 2018). Šiame tyrime naudojamas formaliųjų piešinio elementų, vizualinių objektų analizės metodas skirtas išanalizuoti vaikų vizualinės raiškos tendencijas, siejant su teminės analizės duomenimis, taip siekiant atrasti sąsajas tarp vaikų vaizduojamų formaliųjų piešinio elementų, vizualinių objektų ir jausminių išgyvenimų. Kūriniai analizuojami remiantis skirtingų autorių (Abt, 2005; Lebedeva, 2020, 2021; Bedard, 2009; Edwards, 2016; Di Leo, 2016; Skybo, Ryan – Wenger ir Su, 2007; Sheng ir kt., 2019; Betensky, 1997, Malchiodi 1998, Brazauskaitė, 2004) formaliąja dailės kūrinio analize. Kūriniai grupuojami atkreipiant dėmesį į kompoziciją, spalvos panaudojimą, formą, liniją, objektų poziciją erdvėje, objektų dydį, lapo erdvės užpildymą, pasikartojančius elementus ir naudojamas menines priemones (Pénzes ir kt. 2018).

Tyrimo metu atliktų piešinių analizės etapai:

1. Vaikų piešiniai buvo analizuojami ir grupuojami atsižvelgiant į pasikartojančius formaliuosius piešinio elementus, vizualinius objektus.
2. Sugrupuojamos didžiausios formaliųjų elementų bei vizualinių objektų grupės, išsiskyrusios vaikų piešinių analizėje.
3. Ieškomos sąsajos tarp piešinių analizėje atsiskleidusių formaliųjų elementų, vizualinių objektų grupių ir teminės analizės duomenų.

3. TĖVŲ SKYRYBAS IŠGYVENUSIŲ VAIKŲ EMOCINIAI PATYRIMAI DAILĖS TERAPIJOS PROCESĖ

Šioje dalyje aptariami vaikų pusiau struktūruoto interviu ir dailės terapinio proceso stebėjimo užrašų duomenų teminė analizė. Gauti duomenys skirstomi į keturias temas: **Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje; dailės terapija kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui; vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijos procese: nuo nesėkmės iki kūrybinio džiaugsmo; dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams.**

3.1 Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje

Dirbant su tėvų skyrybas patyrusiais vaikais dailės terapijoje, užsiėmimų metu atsiskleidė vaikų patiriami išgyvenimai dėl tėvų skyrybų ir pasikeitimų šeimoje. Vaikai, patyrę tėvų skyrybas, susiduria su nemažai gyvenimo pokyčių ir sunkumų, su kuriais reikia tvarkytis ateityje. Dailės terapija tampa saugia terpe, kurioje vaikai gali perteikti savo emocinius išgyvenimus į piešinius, vėliau reflektuodami ir aptardami tai su terapeutu. Dailės terapijos metu galima įžvelgti vaiko jausmus apie įvykusias skyrybas, kaip jis jas suvokia ir priima, terapeutas tampa nuoširdžiu klausytoju, išgirstančiu ir padedančiu vaikui.

3.1.1. Praradimo ir liūdesio jausmai, sukelti tėvų skyrybų

Kalbantis su vaikais apie jų piešinius, buvo paliesta išsiskyrimo tema ir kaip vaikai apie tai jaučiasi. Dailės terapijos metu vaikai išsiskyrimo tema netiesiogiai vaizdavo savo tėvų skyrybas. Vienam vaikui gėlės tapo pasikartojančiu motyvu, besitapatinančiu su jo šeima „<...> *Lukas sakė, kad čia buvo tos pačios gėlės, kurias jis nupiešė anksčiau ir jos buvo čia keturios, bet jas nuskynė, todėl liko tik viena <...>*“ (apie Luką), „<...> *Paklausiau kas yra tos gėlės, Lukas atsakė, kad mama ir tėtis <...>*“ (apie Luką). Per gėlių motyvą, berniukas pavaizdavo savo tėvų skyrybas ir įvardino liūdesio jausmą „<...> *čia yra žmogus, skinantis gėlę ir tom gėlėm labai liūdna, nes jos išsiskiria <...>*“ (Lukas). Įvardindamas emociją, vaikas pats pasirinko ją pavaizduoti savo piešinyje „<...> *Paklausiau o kokia gėlių nuotaika? Jis atsakė, kad gali pavaizduoti ir nupiešė raudoną veiduką, kuris pasak Luko reiškė labai blogą nuotaiką, nes išsiskyrimas yra liūdnas <...>*“ (apie Luką). Piešinyje atsiskleidė ir vienišumo jausmas, kada juntamas artimo išėjimas „<...> *nuskintai gėlei yra liūdna ir skauda, kad ji nuskinta, bet liūdniau yra tai, kuri palikta pievoj <...>*“ (Lukas). Vaikai išsiskyrimo temą asocijuoja su savo tėvų skyrybomis „<...> *Kai paprašiau Martyno pavaizduoti išsiskyrimą, jis iš kart paklausė ar savo tėvų? <...>*“ (apie Martyną), tačiau renkasi vaizduoti tėvų skyrybas netiesiogiai „<...>

gerai, nupiešiu žaidimą <...>“ (Martynas). Vaikas žaidimu pavaizdavo žmones išskiriančią objektą „<...> tai yra aparatas, kurio vieną svirtelę palenkus, pagalvės atstumia abu žmones į skirtingas puses <...>“ (Martynas). Kalbėdami apie vaiko piešinyje pavaizduotą išskyrimo aparatą ir prie jo nupieštus žmones, berniukas netiesiogiai norėjo pavaizduoti savo tėvų skyrybas „<...> Kai pradėjau klausti apie nupieštus žmones, Martynas pasakė, kad jie išsiskiria kai yra nustumti, taip pat kaip ir jo išsiskyre tėvai <...>“. (apie Martyną). Piešinyje vaikas perteikė savo tėvų skyrybų išgyvenimą, jų konfliktų patyrimą ir liūdesį „<...> Jie abu kai išsiskiria jaučiasi labai liūdnai ir jie pykstasi. Vienas žmogeliukas yra berniukas, o kitas mergaitė, liūdnasnis yra berniukas <...>“ (Martynas). Interviu metu vaikas išsiskyrimo tema pieštą piešinį įvardino kaip mažiau patinkantį, nes jis kelia jam liūdesį „<...> dabar kai žiūriu atrodo liūdnas <...>“ (Martynas). Tėvų skyrybos nebuvo vaizduojamos tik piešiant išsiskyrimo tema. Tai tapo ir viena iš pavaizduotų vaiko nerimo priežasčių, kada paprašiau Martyno nupiešti savo nerimą „<...> čia tėvų skyrybos ir tarp jų piktas veidas, nes jie pykstasi <...>“ (Martynas).

Tėvų skyrybos, kaip skaudus įvykis vaikui, tampa aktualia jo piešinių tema, rodanti, jog vaikas nori parodyti savo skausmą, pasikalbėti apie išsiskyrimą. Dailės terapijoje jis gali saugiai atskleisti savo emocijas, pavaizduoti pačias skyrybas ir jų sukeltą liūdesį, pyktį, praradimo jausmą.

3.1.2 Išskirtinis tėčio vaizdavimas ir ilgesys

Dirbant su vaikais, dailės terapijos metu buvo pastebimas išskirtinis dėmesys tėčio ir su juo susijusių atsiminimų, veiklų ar norų vaizdavimui. Vaikai daugiau nei mamą ar su ja susijusius įvykius, vaizdavo ir pasakojo apie tėčius. Užsiėmimų metu vaikai reflektuodami apie piešinius, išreiškė ilgesį tėčiui „<...> Nupieštas namas yra Palangoje, o daugiabutis Vilniuje, todėl name pas tėtį, Lukas dažnai nebūna, nors sakė, kad jau norėtų nuvažiuoti <...>“ (apie Luką). Piešdami mamos ir tėčio namus, kai kurie vaikai išsakė norą gyventi pas savo tėtį „<...> Lukas pasakė, kad labiau norėtų gyventi tėčio name <...>“ (apie Luką). Vaikai, gaudami užduotis, nepriklausomai nuo temos, išskirdavo savo atsiminimus apie įvairias veiklas su tėčiu „<...> Paklausiau Tomo kaip jis pavadintų šitą darbą, atsakė, kad „Medžioklė“ ir papasakojo, kad jo krikšto tėtis medžioja ir jis yra su savo tėčiu kartu kažkada matęs šerną miške <...>“ (apie Tomą). Per pasakojimus apie tėtį, vaikai išreiškė savo ilgesį ir apmaudą dėl gyvenimo pasikeitimų „<...> Tai tarkim tas šachmatas man kažkaip kai mes su tėčiu žaisdavom, dabar mes mažiau žaidžiam, bet anksčiau daugiau žaisdavom ir tarkim kaip jisai man padarydavo vaikišką matą ar panašiai ir jo... Buvo labai smagu žaisti šachmatais <...>“ (Greta). Interviu

metu atsiskleidė, jog kai kurie vaikai jaučia trūkumą būti su tėčiu ir per piešinius gali išreikšti ilgesį ir meilę „<...> *aš čia nupiešiau, kad norėčiau nuvažiuoti pas tėtį prie jūros ir pažaisti su kamuoliu su tėčiu <...>*“ (Lukas).

Piešiniuose skirtingai atsiskleidė tėčio vaizdinys ir jausmai susiję su juo. Vaizduojant tėtį per abstraktų gėlės vaizdinį, vaikai išreiškė jo tvirtumą, santūrumą „<...> *Pati stipriausia gėlė yra tėtis <...>*“ (Lukas), „<...> *mėlynos gėlės žiedas užsidaręs, nes tėtis toks uždaras <...>*“ (Greta), „<...> *Greta palinkėjo gėlėms, kad jų nenupuštų stiprus vėjas. Jeigu jas nupūs stiprus vėjas, jos gali nukristi, bet tvirčiausia gėlė yra mėlyna <...>*“ (apie Gretą). Tačiau ne visi vaikai palankiai vaizdavo savo tėtį. Kai kurie vaikai savo piešinyje tėtį vaizdavo kaip plėšrų augalą su dideliais dantimis, lyginant su kitais nupieštais šeimos nariais, buvo juntamas vaizduojamo tėčio agresyvumas „<...> *čia toks egzotinis augalas, kuris yra labai didelis ir valgo muses ir jis išskiria labai daug medaus ir jeigu papulsi į tą medų, užstrigsi ir tave jis praris <...>*“ (Martynas).

Užsiėmimų metu, nepriklausomai nuo vaikams skirtos temos, piešiniuose buvo vaizduojamas tėtis arba su juo susiję objektai. Vaikai išreiškė apmaudą ir ilgesį, kad nebegali būti kartu su savo tėčiais, norą praleisti su jais daugiau laiko, bet taip pat ir atskleidė savo požiūrį apie tėčius per skirtingus vaizdinius.

3.1.3 Įvairialypiai vaikų jausmai apie namus

Namų tema išsiskyrusių tėvų vaikams gali kelti įvairius jausmus – po skyrybų gali tekti išsikraustyti arba matyti kaip išsikrausto vienas iš tėvų (dažniausiai tėtis), vaikui tenka gyventi dviejuose namuose pabūnant tiek pas vieną, tiek pas kitą tėvą, taip pat savo namuose priimti naujus tėvų partnerius ir jų vaikus. Kalbėdami apie tėvų namus dailės terapijoje, kai kurie vaikai jautėsi priėmę mamos ir tėčio gyvenimą atskirai, įžvelgė smagių ir pozityvių dalykų „<...> *nu man sukelia, kad tėtis yra biškį netvarkingesnis už mamą (juokiasi), bet šiaip dabar jau pradėjo visai būt tvarkingas pakankamai ir jis gamina labai skaniai. O mama man tikrai, tai žinau, kad ji labai mėgsta augalus, bet jai su jais nelabai sekasi (šypsosi), nes gal jau kokie trys nuvyto, jo <...>*“ (Greta). Tačiau net ir įžvelgiant teigiamų dalykų, tėvų namai buvo piešiami neįtraukiant į juos savo kambario, tarsi ji tuose namuose neegzistotų „<...> *Savo miegamojo nepavaizdavo. Vienas miegamasis yra tėčio, kitas mamos. Greta sakė, kad čia piešė namus tokius, lyg tėtis ir mama gyventų vieni, tai tokie namai tada būtų <...>*“ (apie Gretą). Mergaitė pasirinko nevaizduoti tikrųjų mamos ir tėčio namų, o tokius, kokius pati įsivaizduotų „<...> - *o ką tau reiškia šitas piešinys? -Man jis reiškia kaip ir tėčio ir mamos namus kaip būtų...<...>*“ (Greta),

Kai kurie vaikai namus siejo su saugumu ir vieta, kurioje nori būti „<...> *kai paklausiau ką nupiešė, Lukas pasakė, kad čia jo kambarys ir jam ten labiausiai patinka būti iš visų vietų* <...> “(apie Luką), „<...> *Tomas baigęs piešinį pasakė, kad čia jo namai ir jis ten jaučiasi saugiausiai* <...> “(apie Tomą). Tačiau kalbant su kai kuriais vaikais išryškėja, jog namo piešinys ne visada atitinka deklaruojamus jausmus „<...> *nu bandžiau padaryti 3D, bet viena siena ne taip gerai gavos, bet nežinau... Bandžiau atkopijuoti savo namą, bet tuo pačiu ir nenorėčiau šitame name gyventi* <...> “ (Tomas), „<...> - *Ir kokius jausmus tau sukelia šitas piešinys?* – *Nežinau... Šaltumo* <...> “(Tomas). Pavaizduoti sugriuvę ir kreivi namai be sienos rodo nenorą būti namuose, įvardinamą šaltį „<...> - *O kodėl nenorėtum gyventi šitame name?* – *Nežinau, nes siena atvira. -O ką ta atvira siena tau sako? – Kad bus šalta* <...> “ (Tomas).

Vaikams po tėvų skyrybų namai gali būti tiek saugiausia vieta, tiek tėvų barnių, šaltumo erdve. Vaikai dailės terapijos užsiėmimuose skirtingai įvardino savo jausmus apie namus, vieni apie juos kalbėjo labai pozityviai, kitiems namai asocijavosi su griuvėsiais ir šalčiu, buvo įvardinama, jog nenorima ten būti. Toks sugriuvusių namų vaizdas gali parodyti vaiko nesaugumą ir „sugriuvusios“ šeimos suvokimą.

3.1.4 Šeimos kismas po skyrybų ir jausmai apie tai

Po tėvų skyrybų vaikai turi suvokti ir susitaikyti su tuo, jog prieš tai buvęs šeimos modelis keičiasi ir jau nebebus toks, koks buvo. Dailės terapijos metu vaikai turėjo galimybę per vaizdinę raišką atskleisti savo jausmus susijusius su šeima ir jos pasikeitimais. „Gėlių šeimos“ užduoties metu, vaikai netiesiogiai pavaizdavo savo šeimas „<...> - *Kitas piešinys yra gėlių šeima. Kokius jausmus tau sukelia, ką papasakotum apie jį?* – *Nu man jis reiškia kaip ir mano šeimą* <...> “ (Greta), „<...> *Man rodos čia mano mama, tėtis, čia mano brolis, o čia aš* <...> “ (Martynas), „<...> *Dešinėje sesė, einant į kairę – mama, tėtis ir brolis. Brolis pats mažiausias (Lukas taip pat turi sesę ir yra pats mažiausias)* <...> “ (apie Luką). Gėlių šeimos piešimas kai kuriems vaikams tapo maloniu užsiėmimu, primenančiu apie savo šeimą ir smagų laiką praleistą kartu „<...> *Man gal jausmus sukelia tokius, kad aš prisimenu su kiekvienu šeimos nariu ką nors, ką man būdavo labai smagu veikti ar panašiai. Nes tarkim su tėčiu kaip minėjau, šachmatų žaisti man labai patinka, su sese kokius žaidimus stalo ar ką nors kurti, o su mama kartais man patinka gaminti, dar kartais tvarkytis* <...> “ (Greta).

Tačiau ne visi vaikai gėlių šeimą vaizdavo pozityviai – kai kurios gėlės buvo vaizduojamos nuvytusios „<...> *Tomas pasakė, kad šios gėlės yra vystančios. Paklausiau ar taip nupiešė dėl to, kad jis jau buvo nuspalvinęs juodai žolę, bet berniukas atsakė, kad net jeigu tai būtų ir žalia žolė, jis vis tiek gėles vaizduotų nuvytusias* <...> “ (apie Tomą). Toks gėlių

šeimos vaizdavimas ir apibūdinimas gali reikšti skaudžius išgyvenimus susijusius su iširusia šeima, kada šeimos modelis yra sugriuvęs, nebe toks, koks buvo. Vaikui gali būti sunku pripažinti tokio šeimos iširimo skausmą, prisidengiant tuo, jog yra ir linksma „<...> *pati nuotaika linksma ir liūdna tuo pačiu metu. Paklausiau kas liūdno ir kas linksmo? Tomas atsakė „kad jos nuvytusios” (abipusis jausmas) <...> (apie Tomą).*

Vaikai per „gėlių šeimos“ užduotį turėjo galimybę atsiskleisti, nupiešti šeimas, kurios jau nebe tokios kaip buvo, taip išreikšdami savo ilgesį ir apmaudą „<...> *Pradėjo pasakoti apie tai, kad jis turi keturias šeimas ir kad nupieš tą, kurią turėjo kažkada <...>“ (apie Martyną).* Kai kuriuose piešiniuose pieštos gėlės kaip šeima atsikartojo ir „išsiskyrimo“ temoje, rodant, kad išsiskyrimas ir pavaizduota gėlių šeima yra susiję „<...> *pasakiau, kad gėlės labai panašios į tas, kurias piešė praeitą kartą (gėlių šeimą). Lukas atsakė, kad taip, čia yra ta pati gėlių šeima <...>“ (apie Luką), Gėlių siejimas su šeimos nariais leidžia vaikui atskleisti savo liūdesį dėl šeimos iširimo „<...> - Ir kaip jaučiasi tos gėlės? – Liūdnai... – O dėl ko jos jaučiasi liūdnai? – Nes jos išsiskiria <...>“ (Lukas).*

Kartais vaikai tiesiogiai vaizdavo savo šeimas ir pasakojo apie savo jausmus. Vienas vaikas, piešdamas savo geriausią dieną, pavaizdavo savo visą šeimą ir pasipasakojo, kad tą dieną mama jiems atnešė naujus telefonus „<...> *ten yra aš, tenai mano sesė ant sofos, o tenai yra mano tėtis, kuris eina pasitikti mamos, o po to pamačiau, kad mama turi telefoną man ir labai nudžiugau <...>“ (Lukas).* Tačiau bekalbant su vaiku išryškėjo, kad net geriausios dienos piešinys jam kelia liūdnas emocijas., atsimenant laiką, kada visa šeima buvo drauge „<...> *Kai paklausiau kokia jam atrodo paties piešinio nuotaika, Lukas pažiūrėjęs ir pagalvojęs atsakė, kad keista, nes atrodo liūdnai <...>“ (apie Luką).* Vaikas išgyveno sumišusius jausmus bei liūdesį, piešdamas dabartiniu metu iširusią šeimą kaip pilną savo maloniame atsiminime „<...> *paklausiau ar yra ką jis norėtų pakeisti piešinyje, kad tokia piešinio nuotaika nebūtų (liūdna), jis atsakė, kad nenori nieko keisti, nes iš tiesų šitas atsiminimas labai geras ir linksmas, tik figūros atrodo liūdnos <...>“ (apie Luką).*

Piešiant gėlių šeimą, kai kurie vaikai įvardino, jog visai šeimai būti kartu yra gera, kas gali rodyti šeimos idealizavimą ir norą susigrąžinti buvusį šeimos modelį „<...> *jos visos gerai sutaria, joms gerai būti kartu <...>“ (Lukas).* Tačiau vaiko priėmimą apie vieno iš tėvų išėjimą gali parodyti suvokimas, kad jis vis tiek turi savo šeimą ir nebus paliktas ar vienišas „<...> *Kai paklausiau kaip jos jaustųsi, jeigu viena gėlė išeitų, atsakė, kad vis tiek būtų laimingos, nes būtų likusios trys <...>“ (apie Luką).*

Išsiskyrus tėvams gyvenimas šeimoje keičiasi, vaikai turi susitaikyti su nauju šeimos modeliu. Dailės terapijos užsiėmimų metu vaikai, vaizduodami savo šeimas, siejo piešinius su teigiamais atsiminimais, norais, kad šeima vėl būtų kartu ir tuo pačiu liūdesį, jog nebėra taip,

kaip anksčiau. Vaizduojamos šeimos vaizdas ne visada buvo gražus ir idealistinis – gėlių šeima taip pat buvo vaizduojama ir nuvytusi, o jausmai apie skyrybas užgniaužiami.

3.2 Dailės terapija kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui

Tėvų skyrybas patyrę vaikai gali išgyventi nemažai nemalonių emocijų, pavyzdžiui baimę, nerimą, vienišumą ar kt. Dailės terapija tampa pagalba, kūrybiškomis priemonėmis pavaizduoti nemalonus ar sunkiai išgyvenamus jausmus, juos aptarti su terapeutu ir permąstyti. Šioje dalyje bus aptariama kokie sudėtingi, o kartais ir nemalonūs jausmai atsiskleidė tėvų skyrybas patyrusiems vaikams dailės terapijoje.

3.2.1 Per kūrybą atsiskleidusios baimės ir nerimas

Vaikai savo baimes vaizdavo neraginami, siedami su savo asmeniniais prisistatymais per piešinį ar vaizduojamu asmeniniu simboliu. Pavaizduoti ir aptariami vaizdiniai lyg siejasi su nepagrįstu jaučiamu nerimu, kada įvardinama smagi ir mėgstama veikla, tačiau pabrėžiama baimė ir nerimas nelaimingam atsitikimui „<...> - *Kaip tu savo simbolį susieji su ta baime? – Nu nežinau... Nes man iš tikrųjų patinka plaukioti ir visokios vandens veiklos, bet aš kartu ir bijau to, kas vyksta po vandeniui, nes nardyti man tai giliai kur nors nepatinka <...>*“ (Greta), „<...> *Paklausiau kaip lėktuvas siejasi su savęs pristatymu – pasakė, kad jam labai patinka skraidyti, bet jis labai nenorėtų nukristi su lėktuvu (būtent taip, kaip pavaizdavo piešinyje) <...>*“ (apie Tomą). Vaikai iki detalių galėjo atskleisti savo didžiausias baimes saugioje aplinkoje „<...> *aš kartais labai bijau kaip kartais kokiam tamsiam ežere, nu nelabai tamsiam tiesiog giliam, kuriame aš maudausi, aš paneriu ir aš nematau, nes viskas susidrumscia ir ežeras būna sudrumstas ir man labai baisu, kad iš kur nors išnirs kokia žuvis ar net ryklis, nors taip tikrai negali būti <...>*“ (Greta). Taip pat atsiskleidė ir baimė pasiklysti, pasimesti vienam ir neberasti artimųjų „<...> *Paklausiau ką jam reiškia kompasas rankoje, kurioje nori kažką paleisti. Tomas atsakė, kad jis nori nebepasiklysti, nes jis visada pasiklysta net ir užsienyje ir jam tai labai baisu <...>*“ (apie Tomą).

Dailės terapijoje vaikai pajutę, kad kažkas jų nuoširdžiai klausosi ir reaguoja, tampa drąsesni pasipasakoti vidinius išgyvenimus „<...> *Martynas pradėjo klausinėti ar man sakė jo mama kodėl jis nerimauja. Atsakiau, kad ne ir jis manęs paklausė ar gali pasakyti man dėl ko, taigi paraginau jį išsipasakoti <...>*“ (apie Martyną), „<...> *pradėjo kalbėti, kad jam neramu kai jis nespėja atlikti namų darbų, nespėja išmokti anglų kalbos žodžių ir jam liko perskaityti 20 psl. knygos mokyklai, bet galvoja, kad nespės. Martynas pradėjo gaudintis ir pasakė, kad labai jaučia jaudulį ir drebulį kai apie tai galvoja <...>*“ (apie Martyną). Dailės terapijoje

vaikas savo neigiamas emocijas gali perteikti per kūrybą, kuri taptų tarsi komunikacijos būdu su terapeutu „<...> paklausiau ar jis norėtų išpiešti savo nerimo jausmą, pasakė, kad taip <...>“ (apie Martyną). Vaikų nerimas veikia ir psichosomatiškai, vaikai piešiniuose perteikė ne tik emocinius, bet ir fizinius patyrimus nerimo metu „<...> šitos bangos reiškia drebulį, aš panašų jaučiau kai kažkada sirgau <...>“ (Martynas). Dailės terapijoje vaikai, išpiešę savo baimes ir nerimą, gali jausti palengvėjimą, emocinį „išsikrovimą“ per kūrybą „<...> Paklausiau Martyno kaip jis jaučiasi žiūrėdamas į piešinį, pasakė, kad linksmai. Aptarėme, kad kai žiūri į nupieštus dalykus, jie nebeatrodo tokie baisūs iš tiesų <...>“ (apie Martyną). Aptariant su vaikais piešinius po dailės terapijos užsiėmimų, juntami pokyčiai „<...> - Atsimeni ką čia piešei? – Ne. – Savo nerimą. – Bet ten buvo nerimas, o dabar jo nebėra, nu tipo aš nebeturiu jo <...>“ (Martynas). Kartais iš pirmo žvilgsnio „nekalti“ vaikų piešiniai savyje slepia daug nerimo, abejonių susijusių su gyvenimiškomis situacijomis, o dailės terapijoje visi šie jausmai gali būti iššifruojami ir įvardinami garsiai „<...> - Kaip žiūri, kokius jausmus tau kelia? – Man šiaip kelia visai linksmus, bet ir tokius abejojančius. Linksma dėl to, kad mums padėjo kiaušinėlių ir kad mes išvis turim šitus gyvūnelius ir smagu, bet biškį ir abejoju, nes aš nežinau ar mes jais sugebėsime pasirūpinti <...>“ (Greta).

Vaikai dailės terapijoje gali jausti saugumą ir pasitikėjimą terapeutu, atskleisti savo užslėptas baimes ir nerimą. Vaikai dažnai net neraginami, patys pradeda kalbėti apie savo baimes ar nerimą, norėdami pasidalinti šiais išgyvenimais ir jaustis išgirsti.

3.2.2 Nuoširdumas ir atsivėrimo drąsa

Dailės terapijoje vaikai ne iš karto atsiskleidžia, tačiau kuriant saugų santykį su terapeutu, atsiranda ir drąsa kalbėti apie slegiančius jausmus. Terapeutas, gilindamasis į vaiko piešinį, gali išsiaiškinti užslėptus vaiko jausmus „<...> Kai pasakiau, kad jos (piešinyje pavaizduotos mergaitės) akys labai plačios, Greta atsakė „dėl to, kad ji neišsimiegojus“. Klausiau ar ji pavargusi? Atsakė, kad taip ir taip pat jai nuobodu mokykloje <...>“ (apie Gretą), <...> Pasakiau, kad jos šypsena atrodo prislopinta (nei šypsosi nei ne), atsakė, kad taip ir yra ir iš tiesų ji nėra labai linksma <...>“ (apie Gretą). Dailės terapijos metu vaikai, projektuodami save į piešiamus objektus per juos atskleidžia savo vidines būsenas, kurios su terapeuto pagalba būna aptariamoms „<...> - O ką šita superherojė daro? Kokia jos galia? – Jinai linksmina žmones <...>“ (Greta), „<...> - O ji pati linksma? Niekada nebūna liūdna? – Nu kartais... <...>“ (Greta).

Dailės terapijos metu vaikai atskleidė, kad viena iš pagrindinių emocijų, kurių jie norėtų „atsikratyti“, yra pyktis „<...> Kai Tomas išgirdo temą ir kai pasakiau, kad reiks pavaizduoti tai, ką jis norėtų paleisti, jis iš kart atsakė „pavyzdžiui pyktį? Norėčiau paleisti pyktį“ <...>“

(apie Tomą), „<...> Kai priėjo prie kairės rankos, paklausė kaip nupiešti pyktį <...>“ (apie Luką), „<...> vienoje rankoje pyktį, kad norėčiau paleisti, o antroj, kad norėčiau laikyti telefoną <...>“ (Lukas).

Piešiniuose vaizduojami ir išryškinami tam tikri objektai tapo paskata kalbėtis apie jų reikšmę bei keliamas emocijas vaikui „<...> paklausiau su kuo jam asocijuojasi šernas, atsakė, kad šernas yra piktas ir agresyvus, jo reikėtų pasisaugoti <...>“ (apie Tomą). Vaikai susiejo vaizdinius su ryškiais ir ne visada maloniais atsiminimais „<...> jis pasakė, kad jo ženklas yra vandenys, dėl to jį ir nupiešė. Paklausiau ar jam patinka vanduo, jis pasakė, kad jam patinka maudytis, o tada papasakojo, kad buvo Meksikoje ir ant jo užplaukė labai didelė banga, ji nutrenkė ir jis susižeidė petį <...>“ (apie Martyną). Kai kurie vaikai užsiėmimų metu atskleidė savo vienišumą, piešdami svajonę turėti daugiau draugų „<...> kalbėdamas vis nupiešdavo papildomą burbulą. Viename parašė, kad nori daugiau draugų <...>“ (apie Martyną).

Taip pat dailės terapijos eigoje vaikai per piešinius patys analizavo ir reflektavo savo būsenas ir jausmus tam tikrose situacijose „<...> praradimo rankoje Martynas pavaizdavo situaciją, kada jis kažko labai laukė. Martynas kalbėjo apie neišlaikimą, kantrybės neturėjimą <...>“ (apie Martyną). Užsiėmimų metu vaikai gali ne iš karto pilnai atsiskleisti, tačiau eigoje, pajutę norą ir terapeuto palaikymą, atsiranda daugiau drąsos vaizduoti ir kalbėti apie savo jausmus „<...> Martynas pasakė, kad nori nupiešti dar vieną dalyką, kas jam kelia nerimą, bet neleido man žiūrėti kol piešia <...>“ (apie Martyną). Aptariant piešinius kai kurie vaikai turėjo galimybę pasipasakoti apie barnius šeimoje ir kaip jie dėl to jaučiasi „<...> nu kartais smagius, o kartais labai nefainus, nes tarkim su sese kai mes susipykstam, pyksta ir ant manęs mama ir ant sesės. Tai jo, sudėtinga... <...>“ (Greta).

Kai kurių vaikų požiūris ir jausmai apie savo nupieštus piešinius juos aptariant po visų užsiėmimų pasikeitė – dailės terapijos metu piešiniuose perteikti sudėtingi jausmai, po terapijos norisi, kad būtų pakeisti „<...> - Kokius jausmus tau kelia šitas piešinys? – Blogus. – O dėl ko blogus? – Nes mano tokia šeima nėra kokio čia nupiešta. – O kokio čia tau atrodo šeima? – Kaip ateiviška <...>“ (Martynas), „<...> - Norėtum pakeisti kažką piešinyje? – Nu tipo norėčiau nupiešti savo tikrą šeimą <...>“ (Martynas). Vaikai aiškiai įvardino savo emocijas apie nupieštus darbus matydami juos visumoje, buvo išreiškiamas liūdesys „<...> Man tik kai kurie piešiniai liūdni <...>“ (Martynas).

Dailės terapijos metu ne visada lengva iš karto atskleisti tikruosius savo jausmus, tačiau kūrybinės veiklos leidžia jaustis drąsiau, perteikiant savo emocijas ir tam tikras reikšmes per piešinį. Terapeuto įžvalgos ir priėmimas skatina vaikus atsiverti, pasipasakoti apie savo vidines būsenas ir jausmus.

3.2.3 Katastrofų ir bejėgiškumo vaizdavimas

Dirbant su skyrybas patiriančiais vaikais dailės terapijoje, atsiskleidė bejėgiškumo jausmas, kuris buvo išreiškiamas katastrofų vaizdavimu <...> *Bet kol paišei šitą piešinį ar tau patiko?* – *Jo patiko, tik nenorėčiau ten maudytis* <...>“. Buvo juntamas noras atrodyti stipriam ir nepažeidžiamam, kalbant apie audrą piešinyje <...> - *Nenorėjai ten maudytis?* – *Nu šiaip galėčiau, bet nenorėčiau* <...>“ (Tomas). Vaikas kalbėjo apie katastrofą, kurioje nėra vilties išgyventi „<...> - *O dėl ko nenorėtum?* – *Nes juodas dangus... Artėja audra... <...>*“ (Tomas), „<...> - *O ta audra labai didelė?* – *Jo, cunamis, nelabai manau, kad įmanoma išgyvent* <...>“ (Tomas). Pokalbio eigoje buvo juntamas stiprus destruktijos jausmas, negatyvus požiūris ir beviltiškumas „<...> - *O kaip manai, po tos audros kaip atrodys šitas peizažas?* – *Nu bus apvirtęs laivas, pasviręs, nebebus plūdurų ir visas miestas bus nuneštas* <...>“ (Tomas), „<...> - *Bet tu sakei, kad pats šitam laive plauki, aš atsimenu?* – *Jo. – Ar vis dar nori plaukti šitam laive?* – *Jo. – Net jeigu žinai, kad apvirs?* – *Jo. Daugiau nelabai turiu ką pridurt* <...>“ (Tomas). Vaikas atrodė tarsi sumišęs dėl savo paties jausmų ir piešinio turinio „<...> - *O kaip tu čia norėtum būti tokiam laive prieš audrą?* – *Gal greit nuplauktume į krantą ir viskas. – Tai vis dėlto neapvirstumėt?* – *Nu gal ne. Nu laivas jo, jeigu būtume išlipę, tai viskas būtų gerai* <...>“ (Tomas). Katastrofiškame piešinio siužete buvo įžvelgta ir apsaugos momentų „<...> *Ant jūros esančios baltos dėmės sakė, kad yra plūdurai (po to pripiešė dar rudas juostas) ir pasakė, kad jie apsaugo žmones nuo plaukimo toliau* <...>“ (apie Tomą). Katastrofos vaizdavimas buvo taip pat siejamas ir su savęs prisistatymu pirmojo susitikimo metu, iš kart parodant neigiamą savo būseną „<...> *parašė pavadinimą viename žodyje „Pragarovartai“, nors sakė, kad čia du atskiri žodžiai. Paklausiau ką jam reiškia šitas pavadinimas – atsakė, kad tai reiškia apie lėktuvo ir traktoriaus susidūrimą* <...>“ (apie Tomą), „<...> *paklausiau kas bus susidūrus, jis atsakė, kad lėktuvas tikrai sprogs atsitrenkęs į žemę* <...>“ (apie Tomą).

Tokie katastrofų vaizdiniai gali žymėti sudėtingą vaiko būseną, bejėgystės jausmą, chaotišką vaiko aplinką ir nerimą. Per katastrofų vaizdavimą, vaikas perteikia savo sudėtingas būsenas, kurias sunku apibūdinti verbaliai.

3.3 Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijoje: nuo „nesėkmės“ iki kūrybinio džiaugsmo

Dailės terapijos pradžioje vaikams gali būti sunkiau atsiskleisti, jie gali išreikšti stiprų nepasitikėjimo savimi jausmą, būti uždaresni. Besikuriant ryšiui tarp vaiko ir terapeuto, vaikui

įsitikinant, jog jo išsakyti jausmai ir patirtys yra išklausomos ir priimamos bei patiriant kūrybinį procesą, atsiranda daugiau laisvumo, pasitikėjimo savo jėgomis, pozityvesnio mąstymo.

3.3.1 Pradžia: uždarumas, nepasitikėjimas savimi ir savikritiškumas

Kai kurie vaikai dailės terapijos metu išreiškė itin stiprų savęs nuvertinimą „<...> *Tomas pasakė, kad šito piešinio vertė yra 10 centų, nors gal po milijono metų bus ir didesnė* <...>“ (apie Tomą), „<...> *Paklausiau kaip jis jaučiasi žiūrėdamas į piešinį, jis atsakė besijuokdamas „5 iš 10“* <...>“ (apie Tomą), „<...> *vis kartojo „nežinau ką nupiešti“, „nemoku“* <...>“ (apie Martyną). Pradžioje kai kurie vaikai tarsi bandė perspėti ir parodyti, kad nemoka piešti, jautė įtampą piešti tam tikrus objektus „<...> *pradėjo piešti debesis (prieš tai pasakė, kad „aš tikrai nemoku piešti debesų“)* <...>“ (apie Tomą), „<...> *pasakė, kad pabaigė, paklausiau ar tikrai jau nieko daugiau jis nebenori nupiešti, pasakė, kad norėtų, bet nemoka nupiešti traktoriaus* <...>“ (apie Tomą), „<...> *nupiešė „stickmaną“ ir pasakė „va taip va aš piešiu“* <...>“ (apie Martyną). Per pirmuosius užsiėmimus buvo juntamas stiprus savikritiškumas, tarsi būtų siekiama tobulo piešinio rezultato „<...> *Paklausiau kaip jam šitas piešinys atrodo iš šono, Tomas sakė, kad jis jo tikrai nepirkty. Kai paklausiau kodėl nepirkty, atsakė, kad pats kristalas turėtų būti nupieštas didesnis ir spalvos gražiau pavaizduotos* <...>“ (apie Tomą). Kai kurie vaikai norėjo pasiaiškinti savo „nemokėjimą“ piešti „<...> *Lukas sakė, kad jam nepavyko nupiešti namo stogo, todėl jis nupiešė liniją taip per pusę namo* <...>“ (apie Luką).

Dailės terapijos proceso pradžioje vaikai ganėtinai uždari, nenori tiesiai dalintis savo emocijomis ir išgyvenimais, kuriuos perteikė piešinyje „<...> *kai pabaigė, pasakė, kad neturi ką pasakyti apie šitą piešinį* <...>“ (apie Tomą). Piešdami savo simbolius kai kurie vaikai nesiejo nupieštų objektų su savimi, lyg nenorėdami atsiskleisti „<...> *kai paklausiau ką jis nupiešė, atsakė „ai tiesiog kristalas“* <...>“ (apie Tomą), „<...> *Tomas sakė, kad tos spalvos jam nieko nereiškia* <...>“ (apie Tomą). Taip pat kai kuriais atvejais vaikai rodė savo uždarumą ir nenorą dalintis išgyvenimais piešdami ne pagal užduotą temą „<...> *pasakė, kad jis nežinojo ką piešti ir čia nėra jo ateities portretas* <...>“ (apie Tomą).

3.3.2 Laisvesnė kūryba – laisvesnis „aš“

Nors dailės terapijos pradžioje susiduriama su vaikų sunkumais, atmetimo reakcija, akivaizdžiai rodomomis mažomis pastangomis piešti, eigoje galima pamatyti atsiradusią drąsą, laisvumą, pasitikėjimą terapeutu ir malonumą jaučiant kūrybinį procesą „<...> *Martynas labai stengėsi piešti, sakė, kad nupieš save 19-os* <...>“ (apie Martyną). Dailės terapijos procese atsirandantis pasitikėjimas procesu ir terapeutu bei pagerėjusi savijauta leidžia vaikui vis

laisviau save išreikšti per menines priemones, skatina kūrybiškumą „<...> Vėliau Martynas sakė, kad nori parodyti man triuką su dažais – iškirpo apskritimą ir su skystais dažais pradėjo tepti ant apskritimo. Labai džiaugėsi tuo triuku ir sakė, kad jam labai gražu <...>“ (apie Martyną), „<...> Jis paprašė popieriaus ir kai daviau jam lapą, pasakė, kad jam tokio didelio nereikia ir nuplėšė šonus. Martynas apsivedžiojo savo kumštį ir tada paprašė dažų. Pagalvojęs pradėjo spalvinti. Pabaigęs pasakė, kad čia yra dramblys <...>“ (apie Martyną). Vaikai, kurie prieš tai rodė priešišumą dailės terapijai, susitikimų eigoje atsiskleidė ir džiaugėsi procesu „<...> Martynas atėjo labai linksmas, daug bendravo, sakė, kad norėjo ateiti <...>“ (apie Martyną). Dailės terapijoje kūrybinės laisvės ir atvirumo pažanga neretai laikomas pradėtas dažų maišymas „<...> Martynas pirmą kartą maišė guašą. Prieš tai niekad nemaišydavo spalvų ir nenaudojo daugiau negu trijų spalvų guašu (dabar panaudojo penkias) <...>“ (apie Martyną), „<...> Daugiausia naudojo rudas spalvas, bet ėmė ir kitų, maišė spalvas tarpusavyje <...>“ (apie Luką), „<...> Kairėje rankoje Tomas su auksiniais dažais tapė apskritimą, vėliau ant jo pradėjo taškuoti įvairiomis spalvomis: balta, žalia, rožinė, mėlyna ir žydra <...>“ (apie Tomą). Dailės terapijoje atsiradusi laisvė kurti atpalaiduoja, sužadina emocijas, vaikas įsijaučia į kūrybinį procesą visu kūnu, kas leidžia perteikti visą jaučiamą emociją į kūrinį „<...> Lukas labai džiugiai priėmė šitą užduotį ir pradėjo gana judriai tapyti jūrą (net visas kūnas judėjo) <...>“ (apie Luką). Dailės terapijos metu vaikai, kurie pradžioje bijojo bendrauti, daug nekalbėdavo, dažniausiai į visus klausimus atsakydavo „nežinau“, po kelių susitikimų jau drąsiai bendravo, pasidalindavo istorijomis apie savo gyvenimą „<...> mm gerai. Man patinka būt savo kambaryje, nes galiu ten žaisti, dažnai su lego ir kartais pas mane į kambarį ateina sesė ir mama <...>“ (Lukas).

Dailės terapija gali padėti vaikui atsipalaiduoti, suteikia galimybę laisvai kūrybai ir padeda vaikui labiau atsiverti. Piešiniuose atsispindintis vaiko laisvumas tiek pat juntamas ir bendravime.

3.3.3 Pozityvus žvilgsnis į save

Anksčiau juntamas stiprus vaikų nepasitikėjimas ir savikritiškumas, užsiėmimų metu keitėsi į pozityvesnį savęs suvokimą, savo asmeninių norų, būsenų ir nuomonės išreiškimą ir vertinimą „<...> Branginančioje rankoje Martynas pavaizdavo laikrodį, nes pats brangiausias dalykas Martynui yra turėti daug laiko savaitgaliais poilsiui, draugams ir kad jis galėtų išsimiegoti <...>“ (apie Martyną), „<...> Bepiešdamas buvo labai susikaupęs, sakė, kad jis pirmą kartą taip gerai nupiešė žmogų ir jam tai buvo labai įdomu <...>“ (apie Martyną). Pirmų užsiėmimų metu kartkartėmis rodytas nenoras piešti, vaizdavimas „bet kaip“, užsiėmimų eigoje

dingo, vaikai pastebėdavo ir parodydavo savo piešimo progresą, pagirdavo save „<...> *Martynas taip pat šalia mergaitės nupaisė kitą veiduką (primityvesnį) ir pasakė, kad taip jis piešdavo anksčiau <...>“ (apie Martyną). Dailės terapijos užsiėmimuose, kai kurie vaikai vaizduodami save ateityje įsivaizdavo save su plačia šypsena, laimingus ir tai pabrėžė kalbant su terapeutu „<...> *paklausiau kur yra šitas ateities Lukas? Jis atsakė, kad stovi parke, kuriame yra žmonių ir jis tiesiog vaikšto ir jam labai gera <...>“ (apie Luką). Po dailės terapijos užsiėmimų savikritiškiausi vaikai išreiškė pozityvesni požiūrį apie piešinius „<...> *Bandžiau nupiešti žmogeliuką iš vieno žaidimo, gan gerai pavyko <...>“ (Tomas). Vaikai piešiniuose vaizdavo dalykus ir veiklas, kurias labiausiai mėgsta, kurios geriausiai sekasi „<...> - *galėtum papasakoti ką tu čia piešei? – mmm kas man gerai sekasi ir apie save piešiau <...>“ (Lukas). Per dailės terapijos užduotis vaikai turėjo galimybę pažvelgti į save kaip superherojus, atrasti savo stiprybes, išreikšti svajones ir taip patirti geras emocijas „<...> *man jis kelia visai smagius jausmus, nes aš tada įsivaizduoju save kaip superherojė ir ką aš darau <...>“ (Greta). Vaikai per kūrybą gali atrasti motyvaciją ir vidinį savęs palaikymą „<...> *Superherojus man kažkaip patinka, kad reikia visada būt pozityviai <...>“ (Greta).******

Dailės terapijos veiklos ir užduotys leidžia vaikui pozityviau pažvelgti į save, atskleisti savo stiprybes, jausmus ir vertinti juos. Dailės terapijos pradžioje savikritiški vaikai, „kimbantys“ prie kiekvienos smulkmenos, nedrąsiai piešiantys bei nuolat kartojantys, kad kažko nemoka, užsiėmimų pabaigoje išreiškė teigiamą požiūrį į save ir piešinius, turėjo galimybę pamąstyti ir pavaizduoti dalykus, kurie geriausiai sekasi, patikėti savo jėgomis.

3.4 Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams

Dailės terapija gali padėti vaikui atsipalaiduoti, pajauti palaikymą drąsiai kalbėti apie savo jausmus ir patirti kūrybinį džiaugsmą per įvairias veiklas. Tai tampa veikla, kurioje iškyla ne tik sudėtingos patirtys ir jausmai, bet ir geros emocijos, leidžiančios vaikui atsikvėpti, pasidžiaugti, skatinančios pozityvumą ir geresnę nuotaiką.

3.4.1 Per piešinį – į malonų atsiminimą

Tėvų skyrybas patyrę vaikai dailės terapijos užsiėmimuose savo kūrinius dažnai siedavo su maloniais atsiminimais. Išlietos dažų dėmės kėlė gyvūnų asociacijas, kurios skatino atsiminti įvairius nutikimus „<...> - *O ką tau beždžionė kaip gyvūnas reiškia? Su kuo asocijuojasi? Su kokiais dalykais? – Nu šiaip yra ant manęs vieną kartą užšokę beždžionė. – Oho, o tai kaip tu tada, išsigandai? – Nu biškį... Bet šiaip tai visai faina buvo, nes mes tiesiog buvom Tailande ir mes ėjom pro beždžionių mišką ir nuo šakos beždžionė užšoko <...>“ (Tomas). Patys vaikai*

interview metu dalinosi, jog nupieštos detalės kelia įvairius atsiminimus „<...> *Tai man kažkaip visos tos detalės sukelia kažkokius prisiminimus <...>*“ (Greta), „<...> *tai man kelia visokius prisiminimus kas buvo kieme <...>*“ (Greta). Vaikų piešiniuose atsiskleisdavo ir sąmoningai nupieštos detalės, vedančios link tam tikrų atsiminimų, kurie vaikams turėjo svarbią reikšmę. Vaikų atsiminimuose išryškėjo svarbus ir šiltas ryšys su seneliais „<...> *Tarkim tos supynės ir medis man sukelia kaip pas senelius sode tenais buvo pakabintos supynės, kaip jas senelis darė ir po to pakabino jas, kad mums būtų lengva ir viską sugalvojo iš tiesų močiutė. Bet senelis padarė spėju didžiąją dalį, nors ir močiutė labai daug prisidėjo <...>*“ (Greta), „<...>- *O ką tau simbolizuoja tas medis? -Man simbolizuoja kaip ir tuos obuolius, nes daugiausia ką jis primena, kad rudenį visada močiutė papjaustydavo tų obuolių ir mes labai ten skaniai su sese juos valgėdavom <...>*“ (Greta). Atsiminimai su šeimos nariais vaikams kėlė linksmas emocijas, juoką bei rodė šeimos narių gerus santykius ir svarbą vaiko gyvenime „<...> *Tai žiemą, nu per mano gimtadienį, ne žiemą, o pavasarį, kai buvo daug sniego ir mes darėm su teta, ten pasikviečiau draugų ir teta mokėjo daryti tokius kaip raketas, kur ten reikia iš butelio, ten prisiklijuoja visokius sparnus, kad gautųsi kaip raketa ir įberi kažko ar šiaip nieko neįberi ir užmauni ant pompos ir pumpuoja ir išskrenda <...>*“ (Greta), „<...> *tai ir dar kai tipo aš rudenį arba pavasario pabaigoj arba pradžioj išeinu, išbėgu į lauką, mane sesė filmavo su mamos telefonu ir aš ten pasiėmusi bliūdą kažkokias tai nesąmones pradėjau daryti, o mama ten per lauko langą pradėjo šaukti „užsimauk batus!“ (juokiasi), nes aš ten be batų buvau <...>*“ (Greta). Kai kurie atsiminimai (įvardinami kaip patys geriausi) buvo ryškiai sietini su po skyrybų iš namų išsikrausčiusiu tėčiu „<...> *Lukas pradėjo daug pasakoti apie savo atostogas Palangoje pas tėtį, kaip jie žaisdavo ir kaip jis žaisdavo su savo sese jūroje ryklį <...>*“ (apie Luką).

Vaikai net kalbėdami apie savo baimes, išvelgdavo ir pozityvių dalykų „<...> *nors aš biškį ir bijau vandens, bet yra ir gerų prisiminimų, kaip mes pamatėme vėžlį rife ir tokią žuvį, kuri atrodė labai baisiai, nes mūsų tėtis ėjo nardyti ir ten buvo toksai lankstinukas, kurių žuvų negalima lįsti, tai tenais buvo ta žuvis įrašyta <...>*“ (Greta). Nors ir ne visi vaikai plačiai dalinosi istorijomis, tačiau buvo juntamas pozityvus atsiminimų fonas, vaikai tai net ir įvardindavo „<...> *mama atėjo su maišu, kuriame buvo telefonai ir man labai patiko <...>*“ (Lukas). Vaikai patyrė malonumą piešdami sau malonius ir linksmus įvykius, prisiminimus „<...> *Lukas pasakė, kad jam labai linksmas piešti šitą piešinį, nes primena vasarą <...>*“ (apie Luką).

Vaikai, kūrybiniame procese vaizduodami sau malonius įvykius, jautė džiaugsmą, lyg išgyvendami tas pačias emocijas iš naujo. Per piešinius vaikai gebėjo asocijuoti ir prisiminti

džiaugsmingus įvykius. Net ir tos asociacijos ir atsiminimai, kurie vaikams priminė apie jų baimes ar konfliktus su tėvais, buvo žvelgiami per pozityvią prizmę.

3.4.2 Džiugios ir atpalaiduojančios akimirkos dailės terapijoje

Vaikai išskyrė tai, jog jiems patiko užsiimti kūrybine veikla „<...> - *Kaip jauteisi mūsų susitikimų metu? – Nu gerai, šiaip pirmas dalykas visai faina buvo piešt <...>*“ (Tomas). Pirmieji susitikimai vaikams buvo nelabai drąsūs, tačiau eigoje vaikai atsipalaidavo ir išreiškė didelį džiaugsmą piešti „<...> *tai iš pradžių biškį nejaukiai, bet po to kažkaip vis nu jaukiau ir jaukiau ir po to buvo ir drąsiau ir labai patiko piešti piešinius <...>*“ (Greta). Vaikai įvardino, kad dailės terapija jiems patiko dar ir dėl to, kad galėjo perteikti savo jausmus kūryboje „<...> *Ir buvo, kad reikėjo pagalvoti ką piešti, bet buvo labai smagu, nes kai kur galėjau išsilieti ir panašiai <...>*“ (Greta).

Vaikai užsiėmimų metu piešdami mėgstamus dalykus, jautė džiaugsmą „<...> *tai tarkim tenais, kur fantastinis pasaulis. Tenais kažkaip galėjau savo mėgstamus dalykus piešti ir man tai labai patiko <...>*“ (Greta), „<...> - *Kokius jausmus tau kelia šitie piešiniai? – Šitas laimingus, nes man patinka būrelis (pavaizduotas piešinyje) <...>*“ (Martynas), „<...> *mes čia mėtomės kamuoliu, labai linksma čia. – O kaip tu jautiesi žiūrint į šitą piešinį? – Gerai, man labai patiko piešti <...>*“ (Lukas), „<...> *ji sakė, kad piešinys jai kelia malonias ir džiugias emocijas, nes dažnai šičia žaidžia su savo sese <...>*“ (apie Gretą). Pats piešimo procesas vaikams buvo lengvas ir malonus „<...> *O lengviausia ir šiaip faina tai buvo, spėju, pats piešimo procesas, kai jau sugalvoju ką piešti ir tiesiog piešiu <...>*“ (Greta).

Taip pat vaikai įvardino, kad dailės terapijos užsiėmimų metu jie jautėsi gerai „<...> - *Kaip tu jauteisi mūsų susitikimų metu? – Gerai, linksmi <...>*“ (Lukas). Kai kuriais atvejais, vaikai verbaliai nesugebėdami išsamiau įvardinti savo patiriamų gerų emocijų, jas įvardindavo „linksmomis“ „<...> - *kokias emocijas tau kelia šitas piešinys? – linksmas <...>*“ (Lukas).

Vaikams atsipalaiduojant dailės terapijos užsiėmimuose, dingsta įtampa ir baimė kurti, vaikai laisviau ir atviriau reiškia save kūryboje „<...> *Tomas šitai temai pasirinko akvarelę. Jis iš kart pasakė „žinau ką nupiešiu!“ <...>*“ (apie Tomą), „<...> *Martynas norėjo iškirpti mergaitę iš lapo, „kad būtų gražiau“ <...>*“ (apie Martyną). Dailės terapijoje vaikai gavę užduotis ne visada žino ką tiksliai nupieš, tačiau laisva ir saugi aplinka leidžia lanksčiai pažiūrėti į kūrybinį procesą ir kartais piešti iš pasąmonės, kas taip pat veda prie gilių apmąstymų „<...> *Tomas pasakė, kad “nežinau ką čia pavaizdavau, tiesiog leidau sau piešti” <...>*“ (apie Tomą). Kai kurie vaikai kūrybiniame procese išreikšdavo emocijas savo kūno kalba „<...> *atrodė, kad jam patiko ši veikla, nes kol piešė šypsojosi <...>*“ (apie Luką). Kalbėdami apie

piešinius, kuriuos kuriant jautė malonumą, taip pat netvėrė džiaugsmu „<...> - Gerai, keliaujam prie kito piešinio. Čia... – Smagiausia diena! <...>” (Lukas).

Vaikams dailės terapijoje buvo malonu, kad jie gali atvirai pasidalinti savo jausmais ir būti išklaustyti „<...> Martynas paklausė manęs ar man patiko kalbėtis apie jo piešinius, pasakiau, kad tikrai taip, jis atsakė, kad jam irgi labai patiko <...>“ (apie Martyną). Paprašius pavaizduoti savo nuotaiką kaip orą, priešpaskutiniame užsiėmime buvo juntami vaiko emociniai pokyčiai, išreiškiami geresne nuotaika „<...> pradėjo nuo vasaros ir pavaizdavo tris spalvas, kurios jam reiškė mėlyną dangų, šiltą saulę ir žolę. Pasakė, kad jis vasarą labai laimingas ir geros nuotaikos <...>“ (apie Martyną).

Dailės terapijoje vaikai patirdavo ir asmeninės sėkmės džiaugsmą, kas gerindavo nuotaiką „<...> Martynas labai džiaugėsi ir didžiavosi galutiniu rezultatu, sakė, kad jam labai patiko piešti <...>“ (apie Martyną). Dailės terapijos kabinete vaikai atsipalaiduodavo, jautė ramybę „<...> Užsiminė, kad jam čia taip pavyko gerai nupiešti, nes yra ramu, o visur kitur, pavyzdžiui klasėj, jis negalėtų taip gražiai nupiešti žmogaus <...>“ (apie Martyną). Po dailės terapijos užsiėmimų buvo įvardinama, kad savijauta yra puiki „<...> man visi jie labai patinka ir aš jaučiuosi labai gerai <...>“ (Greta).

Vaikai dailės terapijos metu norėjo išreikšti pačias didžiausias savo svajones ir jomis pasidalinti “<...> kai baigėme kalbėti apie piešinį, Martynas paprašė ar galėtų nupiešti savo svajonę <...>” (apie Martyną), “<...> čia tik mano du ženklai, tai tas eliksiyras kur burbuliuoja, tai reiškia kad aš norėčiau būti mokslininkas, o ta A raidė reiškia superherojus <...>” (Martynas).

Dailės terapijos metu vaikai išgyvena ne tik iškilusius skaudžius atsiminimus ar užslėptus sudėtingus jausmus, bet ir džiugias bei atpalaiduojančias ir malonias akimirkas. Kūrybiniame procese vaikai gali atsipalaiduoti, leisti sau laisvai kurti ir taip patirti pozityvias, geresnę savijautą skatinančias emocijas.

3.5 Vaikų dailės terapijos proceso piešinių analizė

Tyrimo dalyvių piešiniai yra skirstomi atkreipiant dėmesį į tarpusavyje vizualiai susijusius bruožus, formaliuosius elementus: kompoziciją, spalvą, formą, lapo erdvės užpildymą, objektų poziciją lape bei pasikartojančius vizualinius objektus, jų sudėtingumą, naudojamas raiškos priemones. Apibendrinanti vaikų piešinių lentelė 5 priede.

3.5.1 Tyrimo dalyvio Tomo piešinių analizė

Pirmoji piešinių grupė – centrinė kompozicija

Pav. 2

Pav. 4

Pav. 8

Šios piešinių grupės vienijantis elementas – **centrinė kompozicija**. Centre vaizduojami objektai neretai parodo piešiančiojo problemos esmę arba tai, kas jam yra labai svarbu (Lebedeva, 2020). 2 pav. vaizduojama forma yra aštrių kampų, smulki, viduje susidedanti iš daug skirtingų dalių panašių į trikampių figūras. Naudojamos 6 spalvos (violetinė, geltona, žalia, mėlyna, ruda ir juoda). Užpildyta minimaliai lapo ploto, išryškinimas užrašas „Gold rainbow“ lapo viršuje. Pasirinkta meninė priemonė – spalvoti flomasteriai. Tokios „kietos“ priemonės pasirinkimas (kaip ir pieštukų) gali parodyti, jog piešiantysis nori būti kontrolėje, neatskleisdamas tikrųjų savo emocijų (Abt, 2005). Piešiant savo asmeninį simbolį, itin smulkus figūros vaizdavimas lape gali atskleisti nepasitikėjimą savimi (Lebedeva, 2021).

4 pav. vaizduojamas „išsiskyrimas“. Matoma dėmė lapo centre bei storos linijos aštriais kampais, tarsi spygliai, vaizduojamos aplink figūrą. Stebimas ryškus vizualinis ir emocinis postūmis – 4 pav. piešinio raiškai pasirinkti akvareliniai dažai, jie buvo maišomi tarpusavyje. Pasak Abt, tapymas akvarele, dėl medžiagos paslankumo, sunkaus pažabojimo, išreiškia emocinius niansus, skatina atvirumą. Vaikas siejo vaizdinį su tėčiu: „<...> *Paklausiau Tomo kaip jis pavadintų šitą darbą, atsakė, kad „Medžioklė“ ir papasakojo, kad jo krikšto tėtis medžioja ir jis yra su savo tėčiu kartu kažkada matęs šerną miške <...>“ (apie Tomą, 3.1.2).*

8 pav. matoma didelė abstrakti dėmė per beveik visą lapo plotą. Piešinyje nebevaizduojami aštrūs kampai ar konkrečios figūros. Dėmė susideda iš apvalesnių formų potėpių. Tiriamasis paskutinįjį savo darbą tapė labai laisvai, negalvodamas apie galutinį vaizdinį, tiesiog tepdamas dažus ir maišydamas rudą ir žalią spalvas (*apie Tomą, 3.4.2*). Pasak Bedard (2009), vaikas, vaizduojantis piešiniuose rudą ir žalią spalvas (jei jos dominuoja piešinyje), parodo, jog jis atsisveikina su tuo, ko jam nebereikia, siekia tikslo bei gerbia aplinką. Šis piešinys sukėlė vaikui geras emocijas, primindamas apie smagų nutikimą (*Tomas, 3.4.1*), tačiau pati vizualinė raiška gali rodyti vaiko uždarumą, nenorą iki galo atvirauti.

Šiuose piešiniuose išryškinti objektai vaizduojami centre parodė žymų pokytį – nuo smulkaus vaidzavimo (didelio nepasitikėjimo, susikaustymo) (pav. 2) iki didesnio ir laisvesnio dažų tepimo, padidėjusio emocinio įsitraukimo.

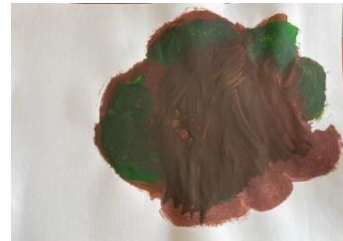
Antroji piešinių grupė – **abstrakčios formos**

Pav. 4

Pav. 5

pav. 8

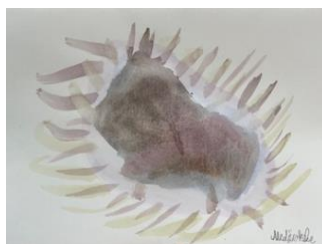
Betensky (1997) mini, jog abstrakcija piešinyje suteikia klientui saugumo jausmą, jei jis nenori vaizduoti objektų tiesiogiai - jei piešiantysis pasitiki terapeutu, jis atskleis abstrakcijos esmę. Piešiniuose vaizduojami objektai tarsi dėmės, vaizduojamos ant lapo. 4 bei 5 piešiniai vaizduojami akvarele, neryškūs. Įvardinami vaizdiniai yra šernas (pav. 4), saugi vieta (namai) (pav. 5) ir palinkėjimas sau (išvelgta beždžionė) (pav. 8). Vaizduojamos dėmės sietinos su atsiminimais apie tėtį, kelionę, jausmais būnant namie. 5 pav. piešta “Mano saugi erdvė” vaizduoja didelę geltoną dėmę užpildančią didžiąją dalį ploto, daugiausia besikoncentruojanti į kairiąją ir apatinę lapo dalį, kuri reiškia regresiją, pesimizmą, taip pat kairysis lapo viršutinis plotas žymi fiksaciją ir galvojimą apie praeitį (Edwards, 2016). Daugiausia naudojama geltona spalva, tačiau yra ir nedidelė melsvos spalvos dėmė jos viduje. Dėmės apačioje matomas stačiakampio formos nedidelis neužspalvintas plotelis su geltona dėme per vidurį. Taip vaikas vaizduoja savo namus. Analizuojant piešinį, išryškėjo ir tai, kad vaizduojamame „name“ matosi tuščias trikampio formos plotas kairėje pusėje, kuris, anot Lebedevos (2021) gali reikšti vaiko išjaučiamą tuštumą gyvenime, rūpesčio, nesaugumo jausmus. Autorė taip pat mini, jog apatinis lapo kraštas, naudojamas kaip vaizduojamos figūros pagrindas, rodo nesaugimo jausmą susijusį su šeima. Toks namų vaizdavimas indikuoja, jog namai vaiko emociniame lygmenyje yra suvokiami kaip sugriauti, nesaugūs.

Piešiniai vaizduojami abstrakčiai tarsi nurodo berniuko uždarumą, nenorą atsiverti, nesaugumo jausmą. Naudojami dažai (akvarelė, akrilas) tarsi suteikia daugiau emocinio įsitraukimo į kūrybinį procesą, leidžia vaikui išlieti skaudžias emocijas, tačiau piešiant abstrakciją, tarsi stengiamasi to neparodyti akivaizdžiai, kartais mėginant užgožti tikruosius jausmus.

Trečioji piešinių grupė – **smailios linijos (spyglių motyvas)**

Pav. 3

Pav. 4

3 pav. vaizduojama gėlių šeima. Pasak Lebedevos (2020) šeima vaizduojama gėlėmis ir po to aptariama su terapeutu, gali skatinti užgniaužtas, neįsisąmonintas emocijas ir nepriimtus jausmus. Šio piešinio raiškoje išsiskiria storos linijos, trys vaizduojamos pagrindinės figūros, užimančios beveik visą lapo plotą, apvalių formų, tačiau su „aštriais“ potėpiais aplink jas (tarsi spygliais). Labai aiškiai išreikšta tamsių spalvų, tarsi nuvytusi gėlių šeima su spygliais leidžia suprasti, jog vaikas išgyvena dėl šeimos iširimo, turi emocinių nuoskaudų ir tai galėjo išreikšti per piešinį. 4 pav. pavaizduota centrinė figūra su aplink ją esančiomis juostomis, imituojančiomis spyglius, tarsi apsaugant figūrą, kuri, siejosi su atsiminimais apie tėtį. Šis spyglių motyvas taip pat gali būti susijęs su išreikštais pykčio ir nesaugumo jausmais. Betensky (1997) įvardina, jog vaizduojamos smailios linijos piešiniuose gali sietis su pykčio emocija.

Aštrių formų spyglių motyvas tiek 3, tiek 4 piešinyje tapo vaiko sudėtingų emocijų išraiška – nuvytusios, lyg „besibadančios“ gėlės ir šernas apsigaubęs spygliais, tarsi parodo vaiko jautrias emocines vietas, apmaudą dėl šeimos iširimo, gynybiškumą ir pyktį. Abiejų piešinių raiška dažais parodo didesnę emocinį atsivėrimą (Abt, 2005).

Ketvirtoji piešinių grupė – **apsaugos simboliai**

Pav. 6

Pav. 7

6 pav. piešinio tema “tai, ką norėčiau paleisti, o ką laikyti tvirtai sau”. Vaizduojamos rankos, kuriose yra du objektai. Kairėje pusėje esantis objektas yra apvalios formos, su daug skirtingų spalvų taškų, vaizduojamų skritulio viduje. Naudojamos spalvos yra geltona, žalia,

mėlyna ir raudona. Pavaizduotos figūros užima nedidelį lapo plotą, jos įkomponuotos lapo apačioje kairėje ir dešinėje pusėse. Pasak Edwards (2016), žemutinė kairioji lapo erdvė reiškia pesimizmą ir regresiją (kurioje vaizduojama “paleidžiančioji” ranka), o žemutinė dešinioji – lūkesčius ir viltį, orientuotą į ateitį (kurioje vaizduojama “branginančioji” ranka). “Paleidžiančioje” rankoje vaizduojamas apskritimas pasak vaiko yra kompasas. Šis simbolis susijęs su jo baime pasiklysti (*apie Tomą*)(3.2.1). Kompasas savo reikšme asocijuojasi su kelionėmis, tačiau tuo pat metu jis ir pagalbos sau objektas, padedantis rasti kelią. Vaikas, pavaizdavęs savo baimę, kurios nori atsikratyti, perteikė ją per pagalbos sau objektą – kompasą, padedantį surasti kelią. 7 pav. užimtas pilnas lapo plotas, viršutinė lapo dalis nudažyta juoda spalva, pavaizduotos 5 baltos dėmės virš mėlyno ploto apačioje – vaikas pavaizdavo didelę audrą (Tomas, 3.2.3). Pavaizduota stora linija su penkiomis baltomis dėmėmis ant jos, vaizduoja plūdurus jūroje. Išreikšta ryški, rudos spalvos linija eina per visą apatinę lapo dalį. Plūdurai tampa dar vienu apsaugos objektu, neleidžiančiu nuplaukti per gilias.

6 ir 7 piešiniai tampa tiek nemalonių ir sudėtingų emocijų „talpykla“, tiek pagalbos sau būdų savarankiškas ieškojimas ir išreiškimas. Taip pat matomi kardinalūs raiškos pokyčiai – iš beveik tuščio, nedaug lapo vietos užpildančio, piešinio, pereita prie išraiškingo, laisvo ir drąsaus tapymo su dažais, užpildančio visą lapo plotą, kas taip pat gali parodyti emocinį išlaisvėjimą ir pavaizduotas stiprias emocijas (Abt, 2005). Nupiešęs 6 piešinį vaikas pirmą kart save pagyrė, kas taip pat rodo po truputį atsirandantį pozityvesnį žvilgsnį į save (*Tomas, 3.3.3*).

Penktoji piešinių grupė – pagrindas piešiamas smailiomis linijomis

Pav. 1

Pav. 3

1 pav. vaizduojamas asmeninis prisistatymas. Piešinyje vaizduojamos tamsiai mėlynos ir žydros spalvos ovalios formos su apvaliais iškilimais aplink, apskrita forma kairiajame viršutiniame lapo kampe nuspaltvinta dviem skirtingomis spalvomis – geltona ir oranžine. Aplink nupieštos plonos trumpos linijos. Žemiau vaizduojamos dvi figūros taip pat daugiausia susideda iš dviejų spalvų – rudos ir oranžinės (vaizduojamo lėktuvo) bei žalios ir juodos (vaizduojamo traktoriaus). Abi formos turi stačiakampio formos užuomazgų. Apatinėje lapo dalyje matomos rudos spalvos plonos linijos, su aštriais išsikišimais, bei plonomis vertikaliomis

linijomis pasikartojančiomis figūros viduje. Apačioje smulkiu štrichu vaizduojamos žalios ir tankios linijos. Piešinyje išsiskiria tai, jog nupiešta lėktuvo figūra krenta tiesiai į smailiomis linijomis žymimą figūrą, tarsi laukiant nelaimės, nerimo išpūdis. Nupieštas rudas spygliuotas pagrindas vaizduoja tvorą. Nupiešta tvora yra apačioje visų objektų, jie atrodo lyg „pakibę“ erdvėje, tvirtai nestovintys ant žemės. 3 pav. vaizduojamas jau anksčiau aptartas gėlių šeimos vaizdinys. Lapo apačioje plačiu ir energingu potėpiu vaizduojamos juodos linijos, užsibaigiančios smailiais galais. Šis „aštrus“ pagrindas vaizduojamas tik juoda spalva. Piešinyje dominuojanti juoda spalva gali reikšti neigimo, pasipriešinimo ar visiško pasidavimo tam kas vyksta jausmus (Lebedeva, 2021). Vidurinė figūra nėra susijungusi su apatine, ji tarsi „pakibusi“ ore.

Abiejuose piešiniuose vaizduojamas pagrindas, pagrindinė objektų piešiniuose atrama yra neharmoninga, kai kurie vaizduojami objektai net nesiliečia su pagrindu, kas anot Lebedevos (2021) gali reikšti atramos gyvenime neturėjimą. Aštrių linijų ir tarsi „pakibusių“ figūrų vaizdavimas lape gali rodyti nesaugumo jausmą, bei pyktį.

3.5.2 Tyrimo dalyvės Gretos piešinių analizė

Pirmoji piešinių grupė – **medžio motyvas**

Pav. 1

Pav. 5

Pav. 7

Lebedeva (2021) įvardina, jog medžio vaizdavimas piešiniuose rodo kaip vaikas jaučiasi savo aplinkoje. 1 pav. vaizduojamas tiriamosios prisistatymas per piešinį. Lapo viduryje vaizduojama stora rudos spalvos linija, su aukščiau į šoną išeinančiomis smulkesnėmis linijomis, viršuje užsibaigianti švelniu potėpiu. Šios figūros viršuje vaizduojamos lengvos, kone peršviečiamos žalios linijos. Nuo dešinės pusės esančios išlenktos linijos vaizduojama pilkos spalvos stačiakampės formos stora juosta. Dešinėje pusėje vaizduojama geltonos spalvos nedidelė figūra, tarsi kvadrato formos apačioje, su stora linija einančia nuo jos į viršų ir užsibaigiančia trimis apvaliomis formomis. Taip mergaitė vaizduoja medį su supynėmis.

Piešiamo medžio kamienas įeinantis į lapiją, gali rodyti norą išsaugoti tai, ką turi (Lebedeva). Naudojama mišri technika – spalvoti pieštukai ir akvarelė, taip pat gali parodyti didelį piešiančiosios rūpestį tam, kas vaizduojama (Abt, 2005).

5 pav. pavaizduotas medis susideda iš plonesnių, siauresnių linijų, šakos nebėra tokios tankios, kaip ir vaizduojama lapija – mažomis žaliomis dėmelėmis ant plonų rudų linijų (šakų). Medis vaizduojamas beveik lapo centre, kaip akcentuojama piešinio figūra. Šiame piešinyje vaizduojamas medis proporcingesnis, jo šakos ir lapija harmoningai išsikėrojusios, lyginti su 1 pav. 1 ir 5 piešiniuose vaizduojami medžiai mergaitei asocijuojasi su maloniais atsiminimais apie senelius, saugumu (*Greta, 3.4.1*).

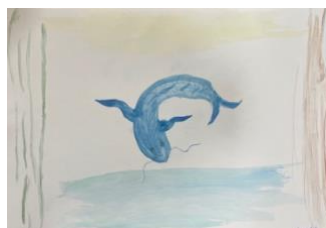
Skirtingai vaizduojamas medis 7 pav. (tema: aš – superherojė). Pasirinkta piešti paprastu pieštuku. Pasak mergaitės, jai buvo įdomu išbandyti naują priemonę. Abt (2005) teigia, jog paprasto pieštuko naudojimas piešiant gali reikšti tiek stiprią emocijų kontrolę, nenorą atsiskleisti, tiek pažinimo norą kruopščiai vaizduojant objektą, išryškinant svarbiausius dalykus, tai, ką norima pavaizduoti iš vidaus. Nors šiame piešinyje medis tampa antraplaniu (dominuojanti figūra yra centrinė), galime išvelgti vaizdavimo pasikeitimus: medis šiame piešinyje vaizduojamas kairiajame viršutiniame lapo plote, nepilnas, kamienas pavaizduotas storas, su žievės tekstūra, išskirtinai pabrėžamas (Lebedeva (2021) teigia, jog tai gali rodyti emocinį nebrandumą). Viršuje pavaizduota apvali linija, kurios viduje nupieštos lenktos linijos. Lebedeva mini, jog medžio lapija vaizduojama tarsi pakibusiu debesiu, gali rodyti vaiko nesavarankiškumą, daromą aplinkinių įtaką. Medis vaizduojamas viename lygyje su centrine figūra sudaro įspūdį, jog medžio simbolis svarbus piešiančiajai.

Pasikartojantis medžio simbolis vaizduojamas skirtingai įvairiuose kontekstuose. Susidaro įspūdis, jog harmoningo, spalvingo medžio įvaizdis sukuria saugumo, branginimo jausmą, tačiau 7 pav. vaizduojamas medis gali nurodyti nesavarankiškumą, emocinį nebrandumą.

Antroji piešinių grupė – **pirminė naudojama priemonė – spalvoti pieštukai**

Pav. 1

Pav. 2

Pav. 3

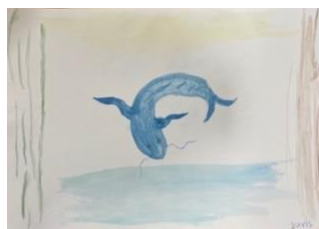
Šios piešinių grupės bendras bruožas – piešiniai pradami piešti ir daugiausia spalvinami spalvotais pieštukais. Pasak Abt (2005), spalvoti pieštukai, kaip priemonė, spalvomis padeda perteikti emocinį piešiančiojo foną, tačiau tuo pat metu sustiprina kontrolės jausmą. Paveiksluose 1 ir 2, kuriuose buvo vaizduojamas savęs prisistatymas ir asmeninis simbolis (tai plačiau aprašoma penktoje Gretos piešinių grupėje), pirma buvo piešiama spalvotais pieštukais, o vėliau užliejama akvarele, taip parodant išskirtinį dėmesį piešinio detalėms (Abt, 2005). 3 pav. vaizduojama gėlių šeima, piešinys pieštas spalvotais pieštukais. Šiame piešinyje vaizduojamos keturios figūros (gėlės) simbolizavo mergaitės šeimą, kai kurie dalykai siejosi su 1 pav. pavaizduotais objektais: „<...> *Man gal jausmus sukelia tokius, kad aš prisimenu su kiekvienu šeimos nariu ką nors, ką man būdavo labai smagu veikti ar panašiai. Nes tarkim su tėčiu kaip minėjau, šachmatų žaisti man labai patinka, su sese kokius žaidimus stalo ar ką nors kurti, o su mama kartais man patinka gaminti, dar kartais tvarkytis <...>*“ (Greta)(3.1.4). Gėlės vaizduojamos skirtingai: didžiausia kairė figūra (žyminti mergaitės tėtį) vaizduojama tamsia mėlyna spalva, uždara forma viršuje. Lapo viduryje vaizduojamos dvi mažesnės gėlės (viena iš jų su raudonais trikampaiais žiedlapiais), kita – tik su dviem žaliais lapeliais šonuose (tiriamoji vaizduoja save). Dešinėje – antra pagal dydį figūra, vaizduojama geltona spalva, žiedo forma panašia į dešinės figūros, tik su daugiau pavaizduotų smailių trikampio formų, žyminčių prasiskleidusius žiedlapius (vaizduojama mama). Vaikas piešdamas savo šeimą natūraliai išreiškia savo savijautą joje (Brazauskaitė, 2004). Pasak Lebedevos (2021), itin smulkus savęs vaizdavimas šeimoje gali rodyti prislėgtumą, nereikšmingumą šeimoje.

1 ir 3 pav. vaizduojami objektai siejami su šiltais atsiminimais apie šeimos narius, kuriuos mergaitė pabrėžė aptardama piešinius, juntama jų svarba, ilgesys (žr. penktąją Gretos piešinių grupę). 2 pav. vaizduojamas asmeninis simbolis yra centre, spalvotais pieštukais pavaizduotos smulkios figūros detalės. 2 pav. vaizduoja tiek mergaitės pomėgį, tiek didelę baimę vandeniui (žr. penktąją Gretos piešinių grupę). Kruopštus vaizdavimas spalvotais pieštukais (kartais panaudojant akvarelę) suteikia įspūdį, jog vaizduojami objektai yra labai svarbūs mergeitei, jiems skiriamas didelis dėmesys, juntamas jos ilgesys tėčiui, seneliams.

Trečioji piešinių grupė – akvarelės naudojimas piešiniuose

Pav. 1

Pav. 2

Pav. 3

Šiuose trijuose mergaitės piešiniuose buvo naudojama akvarelė. 1 ir 2 piešiniuose naudojama akvarelė kartu su spalvotu pieštuku galėjo sietis su itin kruopščiu ir rūpestingu objektų vaizdavimu, rodyti jų svarbą mergeitei. 3 pav. naudojama tik akvarelė – pasak Abt (2005), akvarelė yra laisvai besiliejanči, sunkiau suvaldoma priemonė, rodanti emocinį atvirumą. Piešinyje pavaizduotos dvi rankos (viena paleidžiančioji (kairėje), kita branginančioji (dešinėje)). Komentuodama savo piešinį, mergaitė išreiškė įvairius jausmus: pavaizdavusi juodą apskritimą, su raudona dėme virš jos, įvardino, kad tai bomba, simbolizuojanti pykčius su sese, o apačioje vaizduojama violetinė tarsi kaspino forma reiškia saldainį, kurių ji norėtų mažiau valgyti. Kitame lapo šone vaizduojamas raudonas nedidelis dviračio simbolis, juoda linija su dvejais taškeliais iš šonų ir raudonas apskritimas su žalia dėme, reiškia dalykus, kuriuos mergaitė brangina: važinėjimą dviračiu, matematiką ir atostogas. Įvairių spalvų vaizdavimas ir maišymas akvarele gali rodyti didesnę emocinį įsitraukimą, kai kurie vaizduojami objektai išlindę iš nupieštų rankų kontūrų, vaizduojami tarsi drąsiau ir laisviau, tačiau mažas lapo ploto užpildymas gali rodyti mažesnę pozityvių potyrių patyrimą (Lebedeva, 2021).

Piešinių vaizdavime matomas perėjimas iš labai smulkaus, kruopštaus vaizdavimo, prie laisvesnio piešimo akvarele, nebėra tiek koncentruojamasi į figūros tikslumą, juntamas didesnis atvirumas, tačiau paliktas didelis tuščio lapo plotas gali nurodyti mažesnę teigiamų emocijų patyrimą.

Ketvirtoji piešinių grupė – žmogaus figūros vaizdavimas

Pav. 6

Pav. 7

6 pav. vaizduojamas tiriamosios ateities portretas. Piešinys nupieštas naudojant paprastą pieštuką, kuris, kaip jau minėta anksčiau, gali reikšti poreikį suprasti, išryškinti svarbias detales, ir rodyti uždarumą, kontrolę (Abt, 2005). Vaizduojamos linijos yra plonos, vietomis ryškesnės. Jaučiamas kruopštumas detalėms, matomos štrichavimo vietos, skirtingų pieštuko spaudimo

įtampų vietos – dviejų juostų tamsus ir tankus štrichas figūros viršuje (antakiai), taip pat paryškinta žemiau esanti vertikali linija žyminti nosį. Kairioji figūros pusė piešiama ryškesnė nei dešinioji. Akys piešiamos didelės, su ryškiai apibrėžtais dvejais apskritimais viduje, kurių centre žymimi dar du nedideli apskritimai (vyzdžiai). Toks kruopštus veido vaizdavimas gali rodyti vaiko susidomėjimą savimi pačiu, sveiką savigarbą (Lebedeva, 2021). Taip pat matomas gausus linijų trynimasis, kuris sufleruoja nerimastingą būseną arba tobulumo siekimą (Skybo, Ryan – Wenger ir Su, 2007). Mergaitė įvardino savo vidinę būseną pagal pavaizduotus veido bruožus: „<...> *Kai pasakiau, kad jos (piešinyje pavaizduotos mergaitės) akys labai plačios, Greta atsakė „dėl to, kad ji neišsimiegojus“.* Klausiau ar ji pavargusi? Atsakė, kad taip ir taip pat jai nuobodu mokykloje <...>“ (apie Gretą) (3.2.2); <...> *Pasakiau, kad jos šypsena atrodo prislopinta (nei šypsosi nei ne), atsakė, kad taip ir yra ir iš tiesų ji nėra labai linksma <...>“ (apie Gretą)(3.2.2).* Vaizduodama savo portretą Greta išdrįso perteikti savo tikrąją emocinę būseną ir neslėpė jos kalbėdama apie piešinį.

7 pav. piešinio užduotis buvo “Aš – superherojė“. Centrinė žmogaus figūra vaizduojama smulkiais detalėmis, judesyje, išryškinamos smulkios drabužių detalės. Žmogaus figūra vaizduojama proporcinga, linksma veido išraiška. Ant figūros veido, akių plote, užpiešta kaukė, slepianti veidą. Jausmai, susiję su šiuo piešiniu, dviprasmiški: mergaitė jautė džiaugsmą ir šį piešinį susiejo su pozityviomis mintimis: „<...> *man jis kelia visai smagius jausmus, nes aš tada įsivaizduoju save kaip superheroję ir ką aš darau <...>“ (Greta)(3.3.3); „<...> Superherojus man kažkaip patinka, kad reikia visada būt pozityviai <...>“ (Greta)(3.3.3).* Tačiau mergaitė taip pat paatviravo apie savo emocinę būseną per superherojės prizmę: „<...> - *O ką šita super herojė daro? Kokia jos galia? – Jinai linksmina žmones <...>“ (Greta)(3.2.2), „<...> - *O ji pati linksma? Niekada nebūna liūdna? – Nu kartais... <...>“ (Greta)(3.2.2).* Įtampos išpūdį piešinyje sudaro matoma aštri trikampė forma, kurios kampas atsiduria beveik lapo centre ir ant kurios krašto stovi žmogaus figūra, taip pat apatinėje lapo dalyje vaizduojama vertikali siaura trikampio forma nupiešta tiesiai po centrine figūra ir žyminti bokštą.*

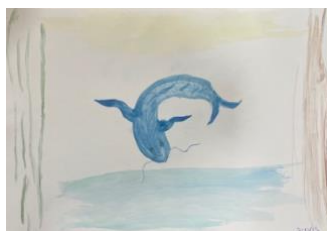
Žmogaus vaizdavimas piešinyje nurodo vaiko fizinę ir emocinę savijautą (Lebedeva, 2021). Pasirinktas vaizdavimo būdas paprastu pieštuku leidžia vaikui lengvai išreikšti svarbias jam detales, jas pabrėžti. Analizuojant emocinį ir suvokimo aspektą, galime pastebėti, jog vaizduojamos figūros piešiniuose yra konkrečios ir aiškios, proporcingos, tad vaikas gerai jaučiasi savo kūne, tačiau kai kurie pavaizduoti veido bruožai (itin didelės akys, didelės sučiauptos lūpos) ir piešinio detalės (pavaizduota kaukė, aštrūs formų kampai) išduoda įvairias emocijas – nerimastingumą, mergaitės įvardintą nuovargį bei liūdesį.

Penktoji piešinių grupė – vaizduojamas rėmas

Pav. 1

Pav. 2

Rėmas, pasak Abt (2005) gali simbolizuoti du dalykus: baimės, griežtumo jausmus ir ribojantį požiūrį į nupieštą turinį, tačiau taip pat ir apsaugą branginiams dalykams. Abi šios reikšmės išryškėja ir tiriamosios darbuose. Jau minėtame 1 pav. matoma juoda ryški juosta apvalintais kampais, pavaizduota aplink visus piešinio kraštus. 1 piešinyje pavaizduotos figūros susijusios su mergaitės atsiminimais apie senelius (medžio vaizdinys), taip pat ir tėtį bei jo ilgesį (*Greta*)(3.1.2). Pavaizduotas storas rėmas tarsi apgaubia ir saugo šiuos objektus. 2 pav. pavaizduota užduotis „Asmeninis simbolis“. Lapo centre matoma mėlyna rieta figūra su smulkiais, išsikišusiomis detalėmis, vaizduojamos plonos lenktos linijos figūros viduje. Piešinio šonai užpildyti skirtingų spalvų linijomis: dešinėje pusėje – rudos spalvos tankios linijos, užpildančios beveik visą dešinę lapo pusę; apačioje – mėlynos spalvos skaidri dėmė, siaurėjanti į apačią; kairėje – smulkios žalios spalvos skirtingo ryškumo linijos (ilgiausia linija arčiausiai lapo centro); viršuje – vos matoma geltonos spalvos dėmė, besidriekianti per visą lapo viršų. Šios keturios dalys šonuose sudaro tarsi rėmo įvaizdį, kurias tiriamoji įvardino kaip keturis metų laikus. Mergaitė išreiškė, kad žuvies simbolis jai dviprasmis: „<...> - *Kaip tu savo simbolį susieji su ta baime? – Nu nežinau... Nes man iš tikrųjų patinka plaukioti ir visokios vandens veiklos, bet aš kartu ir bijau to, kas vyksta po vandeniu, nes nardyti man tai giliai kur nors nepatinka <...>*“ (*Greta*)(3.2.1). Žuvis, simbolizuojanti tiek mergaitės pomėgį, tiek didelę baimę, tampa tarsi įrėmintas tarp skirtingų spalvų juostų. Tai paaiškina Abt aprašoma rėmo, kaip baimės jausmo, reikšmė susijusi su vaizdiniu.

Rėmas mergaitės piešiniuose atskleidžia tiek savo šiltų atsiminimų, susijusių su šeima, apsaugos poreikį, tiek tarsi savo baimių, kurias mergaitė atskleidė terapijos metu, „aptvėrimą“.

Šeštoji piešinių grupė – namų vaizdinys

Pav. 4

Pav. 5

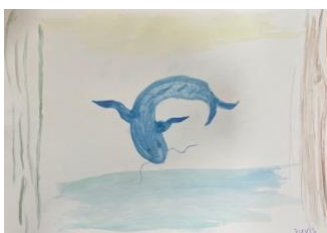
Namas vaiko piešinyje gali reikšti santykius jo šeimoje bei psichologinį praeities ir ateities vaidmenį vaiko psichologijoje (Lebedeva, 2021). 4 pav. Greta pavaizdavo savo mamos ir tėčio namus. Kambario vaizdavimas, anot Lebedevos, yra asocijuojamas su žmogumi, gyvenančiu kambaryje ir tarpasmeniniais santykiais. Lapo viduryje vaizduojama plona kreiva linija, perskirianti piešinį į dvi dalis, o šoninės dalys – į tris dalis. Linija perskirianti lapo puses rodo vaizduojamų namų atskirumą. Piešinyje pavaizduota daug smulkių detalių, kvadratinių formų, dominuoja ruda spalva. Vaizduojamos formos neturi smailių kampų, dauguma objektų vaizduojami apvaliais kampais, todėl nesukuria „agresyvaus“ įspūdžio. Užpildytas beveik visas lapo plotas, išskyrus foną. Pavaizduota daug smulkių detalių (įvairių baldų) kuriančių jaukumą ir tarsi pasakojančių apie šių namų gyventojus. Tačiau pačiame piešinyje savo buvimo kažkuriuose namuose mergaitė neišskyrė: „<...> Savo miegamojo nepavaizdavo. Vienas miegamasis yra tėčio, kitas mamos. Greta sakė, kad čia piešė namus tokius, lyg tėtis ir mama gyventų vieni, tai tokie namai tada būtų <...>“ (apie Gretą)(3.1.3). Toks savęs nepriskyrimas prie nei vieno namų atskleidžia, jog mergaitė nei mamos, nei tėčio namuose nesijaučia priklausanti. Kairėje lapo pusėje vaizduojamame name nupieštos vienos durys ir nei vieno lango, skirtingai nuo dešiniojo namo piešinio, kuriame vaizduojamas langas ir dvi durys (vienos durys sujungtos su laiptais). Tiek langų, tiek durų nebuvimas gali rodyti uždarumą. Kairėje (tėčio) pusėje mažesnis langų ir durų skaičius gali parodyti vaiko uždarą tėčio suvokimą ir santykį su juo.

10 pav. pavaizduota „mano saugi erdvė“. Piešinyje, anot mergaitės, vaizduojamas jos namų kiemas (namuose pas mamą). Pats namas vaizduojamas dešiniajame lapo krašte, nepilnas (tarsi nupjautas). Vaizduojama didelė kvadratinė forma viduryje bei ant jos viršaus esanti trikampė forma nuspalvintos ta pačia ruda spalva. Kvadrato formos viduryje vaizduojamos dvi storos vertikalios geltonos linijos (žyminčios kolonas). Apačioje žymima „sulaiptuota“ juoda forma. Nevaizduojami nei langai, nei durys gali rodyti uždarumą, bendravimo vengimą (Lebedeva, 2021), tarsi mergaitė nenorėtų įtraukti savo namų į saugią vietą. Saugiausia vieta

siejosi su mamos namų kiemu, piešinyje pavaizduojant tik mažą dalį paties namo, tarsi duodant tik užuominą, kur tas kiemas yra, nesureikšminant pačių namų.

Namų vaizdavimo būdas 4 pav. tiesiogiai siejosi su mergaitės santykiais su tėvais ir buvimu atskiruose jų namuose. Tarsi savotiškas savęs eliminavimas iš mamos ir tėčio namų gali rodyti mergaitės savijautą dėl gyvenimo skirtinguose namuose, tačiau juntamas didesnis emocinis prisirišimas prie mamos namų. Juose vaizduojama daugiau detalių, langų ir durų bei 5 pav. būtent mamos namų kiemas laikomas saugiausia vieta.

Septintoji piešinių grupė – **figūra lapo centre**

Pav. 2

Pav. 9

Šios piešinių grupės bendrasis elementas yra tai, jog pagrindinės figūros vaizduojamos pačiame lapo centre. Anksčiau minėta, kad centre piešiami objektai rodo didelę reikšmę piešiančiajam. Pav. 2 mergaitė vaizduoja savo asmeninį simbolį, susijusį su jos pomėgiais plaukioti, tačiau ir baimėmis nardyti. Pav. 9 palinkėjimo sau tema piešiama raudona figūra smulkiais detalėmis, vaizduojanti mergaitės augintinį. Abi vaizduojamos figūros centre yra labai asmeniškios mergaitei, susijusios tiek su maloniais, tiek su baimės ir nerimo jausmais. Apie 8 pav. mergaitė pasakoja: „<...> - *Kaip žiūri, kokius jausmus tau kelia? – Man šiaip kelia visai linksmus, bet ir tokius abejojančius. Linksma dėl to, kad mums padėjo kiaušinėlių ir kad mes išvis turim šitus gyvūnėlius ir smagu, bet biškį ir abejoju, nes aš nežinau ar mes jais sugebėsime pasirūpinti <...>*“ (Greta)(3.2.1). Nerimo įspūdį 9 pav. sudaro ir žemiau vaizduojamos žalios formos, aštriais kampais po centrine figūra.

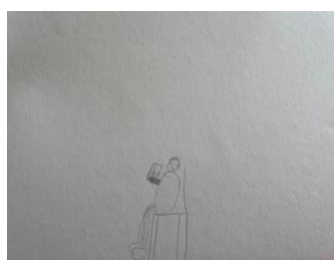
Abiejuose piešiniuose mergaitė centre pavaizdavo jai didelę reikšmę turinčius vandens gyvius. Vieną iš jų mergaitė siejo su savo asmenybe (didžiausiu pomėgiu ir baime), o kitą pavaizdavo tarsi siekdama pasidalinti savo džiaugsmu ir nerimo jausmu dėl augintinio ateities, nes tai jai buvo itin svarbu.

3.5.3 Tyrimo dalyvio Luko piešinių analizė

Pirmoji piešinių grupė – žmogaus vaizdinys

Pav. 5

Pav. 7

Pav. 8

Pav. 10

Pav. 11

Pasak Lebedevos (2021), žmogus vaiko piešinyje perteikia jo fizinę ir emocinę būseną, požiūrį į tarpusavio santykius ir neretai parodo svarbius asmenis vaiko gyvenime. 5 pav. vaizduojamas „išsiskyrimas“: dešinėje esanti aukšta figūra vaizduojama primityviai, naudojant tik vieną spalvą – juoda, storomis linijomis. Stipriai išreikšta ranka laikanti gėlę, tačiau antra ranka nepavaizduota (galimai dėl to, kad netilpo komponuojant). Didelė, juoda spalva pavaizduota figūra gali išreikšti slegiančią nuotaiką (Lebedeva), kuri susijusi su išsiskyrimo tema (žr. penktąją Luko piešinių grupę). Tokį jausmą papildė kairėje lapo pusėje pavaizduota raudona veido schema (žr. antrąją Luko piešinių grupę).

7 pav. piešinys pavaizduotas tema „aš – superherojus“. Figūra nupiešta schematiškai – didelė ovali forma sudaro kūno pagrindą, iš kurios išlindusios linijos su išplėtimais galuose žymi kojas. Rankos vaizduojamos juoda dėme, išlendančia iš apskritos formos, prie jos pavaizduotas nedidelis kvadratas, su pribrauktomis linijomis jo viduje (žymi knygą). Tokia neaiški ir tarsi „nupjauta“ ranka gal reikšti vaiko bejėgiškumą atlikti veiksmą (šiuo atveju jis susijęs su knygos skaitymu) (Skybo, Ryan - Wenger ir Su 2007), taip pat nerimą (Di Leo, 2016). Vaizduojama supergalia „greitai skaityti“, nors realybėje vaikas susiduria su skaitymo sunkumais. Pieštuko naudojimas leidžia autoriui labiau įsigilinti į vaizduojamas detales, perteikti tai, ką nori racionaliai pavaizduoti. Išskirtinai smulkios detalės, plonos linijos, neryškus piešinys, neužpildytas lapas suteikia įspūdį, jog vaikas nepasitiki savimi – mažas

žmogaus figūros vaizdavimas, kaip asmeninė reprezentacija gali atskleisti nepasitikėjimą savimi (Malchiodi, 1998). Šie jausmai galėjo būti susiję su vaiko skaitymo sunkumais realybėje. Šią supergalią berniukas nupiešė tarsi išreikšdamas savo norą, siekiamybę. Taip pat 5 ir 7 piešiniuose vaizduojamas veidas yra labai neryškus, primityvus, nevaizduojami aiškūs bruožai. Anot Lebedevos (2021), tai gali reikšti vaiko drovumą, bendravimo sunkumus.

8 pav. pavaizduota „mano geriausia diena“. Lape matomos juodos, tarsi peršviečiamos figūros, žmogaus vaizdinį primenančios tik iš pavaizduotų schematiškų dviejų linijų apačioje, dviejų šonuose ir apskritos dėmės viršuje. Pavaizduota figūra dešinėje pusėje išsiskiria papildoma juoda dėme šalia. Berniukas įvardino juodas figūras kaip savo šeimą (*Lukas*)(3.1.4). Matomas didelis tarpas tarp priekinių figūrų (įvardinamų kaip mamos ir tėčio), kuris gali būti interpretuojamas kaip esamų konfliktų, mažesnio bendrų veiksmų buvimo tarp vaizduojamų figūrų suvokimas (Lebedeva, 2021). Juodos beformės figūros, įvardijamos kaip šeima, vaikui kėlė liūdnas emocijas (*apie Luką*)(3.1.4). 11 pav. pavaizduotos dvi figūros taip pat yra ganėtinai abstrakčios, panašios į 8 pav., tačiau jau vaizduojamos įvairiomis spalvomis, dinamiškai. Stebimas noras pavaizduoti figūrą judesyje. Matomas spalvos įvairumas, maišymas, užpildomas didelis lapo plotas. Vaikas siejo šį piešinį su maloniomis emocijomis ir norą susitikti su tėčiu (*Lukas*)(3.1.2).

10 pav. matomas pozityvus pasikeitimas vaizduojant savo ateities portretą – vaikas pradeda kruopščiai piešti veido bruožus, vaizduojama tiek burna (raudona, viršuje tiesi, apačioje lenkta forma), tiek nosis (smailas trikampis figūros centre) ir akys (du nedideli mėlyni apskritimai figūros viršuje). Figūra kruopščiai nuspalvinta dažais, matoma pastanga neišlįsti iš kontūrų, vaizduojamos rudos linijos, apgaubiančios formą (plaukai), bei rudos spalvos apatinė figūros dalis (kūnas). Figūra piešiama didelė, veidas vaizduojamas centre. Matoma išraiškinga, linksma mimika. Vaikas įdėjo daugiau pastangų piešiant veidą, kas anot Lebedevos (2021) gali reikšti sveiką vaiko savigrbą, susidomėjimą savimi pačiu. Tiriamasis apibūdino save kaip laimingą: „<...> paklausiau kur yra šitas ateities Lukas? Jis atsakė, kad stovi parke, kuriame yra žmonių ir jis tiesiog vaikšto ir jam labai gera <...>“ (*apie Luką*)(3.3.3). Jaučiamas pozityvesnis požiūris į save, kas atsiskleidžia pačioje raiškoje, kai berniukas piešia save (lyginant su 7 pav.). Tačiau itin ryški raudona veido spalva, kuri anksčiau siejosi berniukui su pykčio ir liūdesio emocijomis, gali rodyti užslėptus jausmus.

Šioje žmogaus vaizdavimo grupėje galime pamatyti, kad vaikas glaudžiai siejo savo emocijas su raiška: juodos, primityvios figūros vaikui siejosi su liūdesio jausmu (pav. 5, pav. 8), tačiau taip pat ir su gražiu atsiminimu apie šeimą (pav. 8), smulkus figūros vaizdavimas paprastu pieštuku bei išskirtinai piešiamos rankos parodė vaiko drovumą ir nepasitikėjimą savo jėgomis (pav. 7). Vaikas įvardino geras emocijas (*Lukas*, 3.4.2) piešdamas 11 pav., kuriame

matome daugiausia maišytų spalvų, pilnesnį lapo užpildymą ir figūras, pavaizduotas dinamiškai. Didžiausias pasistūmėjimas piešiant žmogaus vaizdinį matomas 10 pav. – kruopšus detalių piešimas ir dažų tepimas bei vaiko refleksija gali rodyti pozityvesnį savęs suvokimą, tačiau užslėptą liūdesį ar pyktį.

Antroji piešinių grupė – raudona spalva

Pav. 1

Pav. 3

Pav. 5

Pav. 9

Pav. 10

Šios piešinių grupės išskirtinis formalusis elementas – naudojama raudona spalva. Raudona spalva savo prasme dažniausiai siejama su stipriomis emocijomis, gali reikšti tiek meilės, tiek stiprius pykčio jausmus (Abt, 2005). Luko piešiniuose matome dažnai pasikartojančius raudonos spalvos objektus – nedidelį apskritimą savęs pristatymo piešinyje, anot vaiko reiškiantį picą (pav. 1), gėlių šeimos (pav. 3), bei raudono veido vaizdavimą (pav. 5, 9, 10). Dažniausiai vaikas raudoną spalvą siedavo su liūdesio ir pykčio emocijomis (*Lukas, 3.1.1; 3.2.2*). Pavaizduota raudona gėlių šeima berniukui gali sietis tiek su meilės, tiek su vėliau susieto liūdesio emocijomis. 10 pav. vaizduojamas ateities portretas itin gausiai nuspalvotas raudona spalva, berniukas įvardino, jog čia jis linksmas, jam gera, tačiau jau anksčiau vaizduojamos raudonos veido schemas, berniuko įvardintos kaip liūdesio ir pykčio išraiška, gali reikšti šias užslėptas emocijas ir savo paties vaizdavime. 10 pav. taip pat galima pamatyti kruopštesnį ir tarsi labiau patobulėjusį veido detalių vaizdavimą, kas taip pat gali nurodyti ir atsirandantį geresnį požiūrį į patį save.

Dažnai naudojama raudona spalva berniuko piešiniuose, kuri įvardinama kaip liūdesio, pykčio išraiška, taip pat gali sietis ir su meilės jausmu (gėlių šeima).

Trečioji piešinių grupė – naudojama priemonė – flomasteriai

Pav. 1

Pav. 2

Pav. 4

Jau anksčiau minėta, kad flomasteriai, kaip naudojama dailės priemonė, yra lengvai kontroliuojama ir neskatinanti didesnio emocinio įsitraukimo. Tai tampa tarsi „saugia“ priemone vaikams, kurią lengva suvaldyti. Lyginant visus tris piešinius, juntamas skirtingas erdvės išnaudojimas, spalvų kiekis ir jų paskirstymas. Nors 2 pav. piešinyje yra didžiausias nuspalvintas plotas, kuriame vaizduojamas asmeninis vaiko simbolis (žr. ketvirtąją Luko piešinių grupę), 4 pav. vaizduojami mamos ir tėčio namai užima beveik visą lapo erdvę, o vaizduojami du vertikalūs objektai yra dideli, kas parodo objektų svarbą vaikui. Dešinysis šiek tiek žemesnis ir platesnis už kairinį. Kaip ir 1 ir 2 piešiniuose (žr. ketvirtąją Luko piešinių grupę), 4 piešinyje vaizduojamos smulkios detalės – kairiojoje figūroje vaizduojami 6 stačiakampiai (dury) bei trys banguojančios linijos (laiptai), dešinėje figūroje – vaizduojamas stačiakampis (dury) ir trys kvadratai (langai). Tarp abiejų figūrų vaizduojamos vertikalios storos rudos spalvos linijos (daugiausiai užspalvintos piešinyje), nedidelis baltas kvadratas tarp jų ir plonos žalios vertikalios bei horizontalios linijos virš jų – taip vaizduojama dešiniojo namo tvora, todėl dešinysis (tėčio) namas užima didesnę dalį lapo. Kairiojoje figūroje (mamos name) vaizduojamos dury žymi kaimynų dury daugiabutyje. Visos dury ir langai piešinyje vaizduojami šiek tiek aukščiau nuo žemės paviršiaus, kas, anot Lebedevos (2021), gali reikšti vaiko atitrūkimą nuo realybės, orientavimąsi į įsivaizduojamą pasaulį. Platesnis dešiniojo namo vaizdavimas gali parodyti tėčio namų ilgėsį ir svarbą vaikui (*apie Luką*)(3.1.2).

Flomasteriais nupiešti piešiniai gali rodyti mažesnę vaiko emocinį įsitraukimą, saugesnę pasirinkimą ir taip pat šiek tiek lengviau pavaizduoti smulkesnes detales, lyg norint jas paslėpti. 1 ir 2 pav. objektų vaizdavimas susijęs su asmenine simbolika, vaiko savęs suvokimu ir gali rodyti nepasitikėjimą savimi. 4 pav. piešinys susijęs su vaiko jausmais apie skirtingus tėvų namus. Vaizduojamos smulkios detalės, naudojamos 4 spalvos (ruda, žalia, mėlyna ir oranžinė), kas rodo šiek tiek didesnę emocinį įsitraukimą nei pav.1, kur naudojama tik juoda spalva ir viena raudona detalė, tačiau užspalvintas nedidelis lapo plotas, taip neatskleidžiant gilesnio vaiko emocinio pasaulio, simbolizuojant tuštumą vaiko gyvenime, nesaugumą (Lebedeva, 2021).

Pastebėta, jog centrinė ir dešinioji figūros susijusios (tvora ir tėčio namas), užimančios didesnį lapo plotą ir išreiškiančios berniuko jausmus susijusius su tėčiu ir gyvenimu jo namuose.

Ketvirtoji piešinių grupė – **smulkios detalės**

Pav. 1

Pav. 2

Šios piešinių grupės išskirtinis elementas yra smulkios detalės. 1 pav. vaizduojamas savęs prisistatymas per piešinį, kuriame vaizduojamos itin nedidelės detalės, daugiausia apimančios apatinę lapo dalį, tarsi šiek tiek kylančios į dešinę pusę. Edwards (2016) įvardina, jog apatinė lapo dalis yra susijusi su depresija ir apatiškumu. Piešiantis berniukas tarsi stengėsi neparodyti savo nupieštų objektų, piešė užsidengęs, piešiamos detalės buvo itin smulkios, lyg vaikas norėtų paslėpti piešinio informaciją. Vaikas taip pat padarė klaidų rašydamas savo vardą ir amžių, juos bandė taisyti, kas taip pat gali rodyti įtampą, juntamą stresą, nepasitikėjimą savimi (vardai dėl anonimiškumo 1 pav. užtušuoti). 2 pav. tema "mano simbolis" juntama didesnė laisvė – užpildytas ženkliai didesnis lapo plotas, centrinė figūra apačioje apvalaina, viršuje kampuota (pavaizduoti du kampai). Figūros viduje pavaizduotos dvi smulkios formos: apskritimas ir stačiakampis. Figūros centre parašyta B raidė.

Nors abu piešiniai nupiešti naudojant flomasterius: mažą emocinį įsitraukimą skatinančią, uždaramą ir kontrolę deklaruojančią priemonę, lyginant abu piešinius matoma pozityvi tendencija – antrajame peišinyje drąsiau išnaudota lapo erdvė, gausiai naudojama žalia spalva, figūros padidėjimas, kas rodo vaiko įsidrąsinimą.

Penktoji piešinių grupė – **gėlės motyvas**

Pav. 3

Pav. 5

3 pav. vaizduojama „gėlių šeima“. Vaizduojamos keturios vertikalios figūros, užpildančios beveik visą lapo plotą. Figūros susideda iš žalios spalvos banguotų linijų, kurių viršuje raudonos spalvos figūros su apvaliais išsikišimais. Dešiniame viršutiniame kampe geltonas apskritimas su išsikišusiomis linijomis. Berniukas gėlių šeimą įvardino kaip savo šeimos modelį *apie Luką* (3.1.4). Per gėlių šeimos vaizdinį vaikas projektavo savo šeimą ir taip galėjo atskleisti įvairialypius jausmus. Didžiausia ir tamsiausia raudonos spalvos figūra, pagal berniuką, yra tėtis, kuris yra pats stipriausias (3.1.2, *Lukas*). Pasikartoja mažos figūros, smulkesnių jos detalių, lyginant su kitomis, vaizdavimas, įvardinant save, kas gali rodyti atstūmimo jausmą (Lebedeva, 2021). Kalbėdami apie tai, kaip gėlės jaustųsi, jei viena iš jų išeitų, vaikas įvardino, jog viskas būtų gerai, taip parodydamas savo savijautą išsikrausčius tėčiui ir susitaikymą: „<...> *Kai paklausiau kaip jos jaustųsi, jeigu viena gėlė išeitų, atsakė, kad vis tiek būtų laimingos, nes būtų likusios trys <...>*“ (*apie Luką*) (3.1.4). 5 pav. pavaizduotos dvi rausvos spalvos dėmės, sujungtos žaliomis linijomis, taip pat vaizduoja gėles. Berniukas piešinyje vaizdavo išsiskyrimo temą. Piešiniai spalviškai panašūs, tačiau 5 pav. spalvos šaltesnių tonų, didelę dalį užima juodos spalvos figūra bei raudonos spalvos apskritimas su dvejais taškais ir išlenkta linija jo viduryje. Juoda figūra (berniuko įvardintas žmogus) tarsi sujungta su rožinės dėmės ir žalios linijos forma (gėle). Vaikas tarsi susiejo pavaizduotas gėles išsiskyrimo temoje su savo „gėlių šeimos“ piešiniu.

Juntamas stiprus emocinis įsitraukimas į kūrybinį procesą, lyginant su pirmaisiais piešiniais (pav. 1 ir pav. 2). Ženkliai pakitusi raiška – naudojami dažai, juntamas laisvumas, didesnis formato užpildymas, didesnės formos, naudojamos įvairios spalvos. Raiška siejosi su berniuko atsivėrimu apie jausmus ir liūdesiu dėl išsiskyrimo. Gėlė tapo saugiu simboliu vaikui padedančiu perteikti savo šeimos vaizdinį.

Šeštoji piešinių grupė– vaizdavimas akvarele, ruda/pilka spalva

Pav. 6

Pav. 8

6 pav. vaizduojama saugi vieta, kaip vaiko kambarys. Formos vaizduojamos gana aptakiai, nėra aštrių kampų, lengvas potėpis, spalvos skaidrumas, dominuoja ruda spalva ir jos

atspalviai, taip pat ir pilka spalva. Pozityvūs ženklai – naudojami akvareliniai dažai, pagal Abt (2005) įvardijami kaip emocinio laisvumo išraiška, atsiradusi perspektyva, spalvos maišomos tarpusavyje. Stebimos padidėjusios detalės. Vaikas aktyviau ir drąsiau pasakojo apie savo kambarįje esančius daiktus ir kaip jam gera ten leisti laiką. Berniukas įvardino, jog kambarys yra maloniausia vieta būti, taip išreiškė saugumo pojūtį apie savo namus *apie Luką*(3.1.3). 8 pav. vaizduojama berniuko geriausia diena. Piešinys spalviškai panašus į 6 piešinį, taip pat nupiešta ryškesnė perspektyva – didesnės figūros priekyje, šiek tiek mažesnės gale. Pilkos spalvos blyškios dėmės mena žmones. Šiame piešinyje mažai vaizduojami baldai, pagrindinis rudas akcentas – vaizduojama sofa. Daugiausia piešinyje vaizduojamos juodos, abstrakčios figūros – berniuko šeima (*Lukas*)(3.1.4).

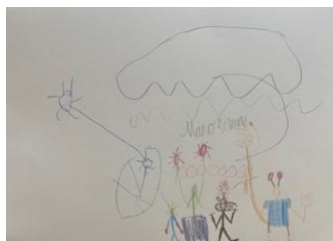
Ruda spalva daugiausia menanti vaiko namuose esančius daiktus, anot Bedard (2009), vaikui gali asocijuotis su saugumu ir patogumu. Abiejuose piešiniuose vaikas rudos spalvos akvarele vaizdavo sau malonias vietas ir atsiminimus. Tiek vizualine raiška, tiek aptardamas piešinius, berniukas parodė laisvumą ir nuoširdumą, emocinį įsitraukimą.

3.5.4 Tyrimo dalyvio Martyno piešinių analizė

Pirmoji piešinių grupė – žmogaus figūra

Pav. 1

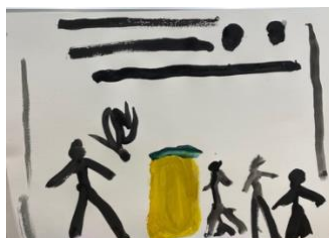
Pav. 3

Pav. 5

Pav. 7

Pav. 8

Pav. 11

Pav. 12

Pav. 14

Pav. 15

Matoma, jog vaikas piešiniuose dažnai vaizduoja žmogaus figūrą. Pav. 1, 3, 5, 7, 8 ir 11 figūros vaizduojamos tarsi iš „pagaliukų“ – raiškai naudojamas paprastas pieštukas, nevaizduojamos jokios „žmogiškos“ detalės – vaizduojama tik kūno ašis, keturios linijos išeinančios iš jos į šonus, bei nedidelis apskritimas ašies viršuje. Nėra vaizduojami ir veido bruožai. Toks vaizdavimas lyg iš „pagaliukų“ gali reikšti, kad vaikas nelaiko savęs svarbiu (Bedard, 2009). Matoma, kad pirmuose piešiniuose vaikas neįdėda pastangų į kompleksiškesnį figūros vaizdavimą, tai galima sieti su nepasitikėjimu savimi, uždarumu, vengimu (Lebedeva, 2021), noru racionaliai perteikti vaizdinį, mažiau įsitraukiant emociškai (Abt, 2005). Toks įspūdis susidaro dėl vaiko elgesio ir bendravimo šių užsiėmimų metu bei akivaizdžiai matomo figūros vaizdavimo patobulėjimo (Pav. 12, 14, 15) – matoma, jog vaikas pagal savo raidą sugeba žmogų vaizduoti realistiškiau, kruopščiau, kai terapiniame procese jautėsi saugesnis.

7 ir 8 pav. vaizduojamos figūros taip pat primityvios, neišraiškingos (vizualiai neišskiriamos detalesnės kūno dalys, mimikos, lytis), tačiau vaizduojamos storesnėmis linijomis, judesyje, parodant berniuko laisvesnę ir drąsesnę raišką. 12 pav. matomas labai ryškus vizualus pasikeitimas – kruopščiau piešiamos įvairaus storio linijos, žyminčios veido kontūrą. Formos viduje – du pilki apskritimai storomis linijomis, savo viduje žymintys rudos spalvos taškus. Šiek tiek žemiau vaizduojama forma iš tiesios linijos viršuje, susijungusi su išlenkta linija apačioje. Formos viduje – labai smulkios ir tankios linijos. Tokiais elementais vaikas vaizduoja veidą. Figūros viršuje – lenkta, ruda, stora linija (žyminti plaukus). Užsiėmimo metu jautėsi didelis vaiko įsitraukimas piešiant save. Tikslusnis ir tobulesnis figūros vaizdavimas matomas ir 14 bei 15 piešiniuose – figūros vaizduojamos proporcingesnės, su smulkiai nupieštomis detalėmis veido plote, taip pat pradėti vaizduoti rūbai. Figūros, užimančios didesnę lapo plotą, rodo berniuko išdrąsėjimą (Foley ir Mullis, 2008). 14 pav. žmogus buvo pavaizduotas spontaniškai. Vaikas nusprendė nupiešti mane (tyrėją), paprašė paprasto pieštuko (galimai kaip suvokimo, analizės priemonės) ir labai kruopščiai pradėjo piešti. Pavaizduotoje figūroje matomos smulkios detalės, skirtingo storio štrichas ir tonai,

užspalvintas visas plotas. Vaizduojamas žmogus turi smulkius veido bruožus bei drabužius ir detales ant jų. Buvo jaučiamas didelis vaiko įsitraukimas ir noras piešti (skirtingai nuo pirmųjų piešinių). Vaikas išreiškė pasisekimo džiaugsmą piešiant bei įvardino, jog vertina ramybę terapijoje (*Martynas, 3.4.2*). Drabužiai ir kitos „realistiškos“ detalės tokio amžiaus vaiko piešinyje rodo sveiką vaiko raidą – būtent 9 – 13 m. vaikai pradeda piešti labiau atitinkančius realybę vaizdinius. Taip pat tai gali būti susiję su geresne savijauta – vaizduojamos labai mažos figūros gali reikšti nesaugumo, nepasitikėjimo savimi jausmą (Skybo, Ryan – Wenger, Su, 2007).

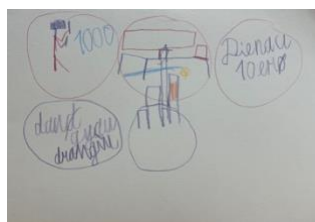
Vėliau lape, iš kurio iškirpo figūrą, pavaizdavo žmogaus veidą, kuris buvo sudarytas tik iš taškelių ir brūkšnelių – vaikas pasakė, kad taip jis piešdavo anksčiau (*apie Martyną, 3.3.3*). Vaikas pats sąmoningai išreiškė savo progresą ir jį teigiamai įvertino, kas sukelia didesnio pasitikėjimo savimi įspūdį. 15 pav. matomos vaiko pastangos ir išreikštas kūrybiškumas – spalvotais pieštukais piešiama ant užsimerkus nupieštų linijų. Vaizduojamos skirtingos formos, lapas pasidalina tarsi į dvi dalis – oranžinės spalvos forma ir žalios spalvos forma. Oranžinės spalvos forma su dideliu išsikišimu (nosimi), dvejais apskritimais su mėlynomis dėmėmis jų viduje (akys). Apatinė žalioji dalis apvalos formos, iš jos išsikiša didesnės dvi žalios juostos viduryje (rankos), bei plonesnės ir mažesnės dvi juostelės apačioje (kojos). Matomos įvairios skirtingų spalvų detalės – rožinė figūra žalios formos viršuje, bei stačiakampė dryžuota figūra oranžinės formos viršuje. Taip buvo žymimos kaspino, skrybėlės detalės. Taip pat dvejomis rudomis dėmėmis apačioje buvo žymimi batai. Oranžinės figūros apačioje vaizduojami smulkūs trikampiai su raudona juoste tarp jų žymi burną ir pagal Lebedevą (2021) gali reikšti agresyvumą, tačiau aptarus tai su vaiku buvo išreikšta, kad pavaizduota figūra nėra pikta ar agresyvi – ji tiesiog išsiziūjus ir „normali“. Vaikas išreiškė, kad jam liūdna, kad tai paskutinis susitikimas, todėl galimai perteikė savo nuotaiką per pavaizduotą figūrą.

Žmogaus figūros vaizdavimas vaiko piešinyje labai ryškiai kito terapijos metu – nuo pirmųjų susitikimų piešto „žmogaus iš pagaliukų“ iki pilno figūros vaizdavimo su „kūniškais“ bruožais ir daugeliu detalių. Malchiodi (1998) teigia, jog žmogaus figūros vaizdavimas gali suteikti daug informacijos tiek apie vaiko intelektinius sugebėjimus, tiek apie jo asmeninius charakterio bruožus, tapti vaiką reprezentuojančiu objektu. Smulkių figūrų su trumpomis galūnėmis vaizdavimas piešiniuose gali parodyti nepasitikėjimą savimi (Brazauskaitė, 2004), todėl vėlesniuose vaiko piešiniuose galime matyti, kaip vaikas išdrąsėjo ir pajautė kūrybinę laisvę, padidėjo jo pasitikėjimas savimi.

Antroji piešinių grupė – apskritimo forma

Pav. 2

Pav. 4

Pav. 5

Pav. 9

Pav. 13

2 pav. vaizduojamas vaiko simbolis nupieštas apskritime (žr. ketvirtąją Martyno piešinių grupę), 4 pav. vaizduojamos tiriamojo svajonės (užduotis iškilusi spontaniškai). Penkiuose apskritimuose vaikas vaizdavo smulkiomis detalėmis, plonomis linijomis, daugiausia violetine ir raudona spalvomis, rašė žodžius. Viena apskritime linijos išeina iš jo ribų (vaizduojančios dangoraižius). Naudojamas tekstas vietoj piešinių parodo vaiko norą aiškiau išreikšti ir perteikti savo mintis terapeutui. Tokia raiška vaikas taip pat netiesiogiai išreiškė ir savo vienišumą: „<...> kalbėdamas vis nupiešdavo papildomą burbulą. Viena parašė, kad nori daugiau draugų <...>“ (apie Martyną)(3.2.2). 5 pav. pavaizduotos detalės identifikuoja nerimą keliančius objektus, jos suspaustos viename dideliame apskritime (žr. penktąją Martyno piešinių grupę). 9 pav. matoma laisvesnė kūrybinė raiška ir drąsesnė savijauta naudoti dažus, maišyti spalvas, užpildyti didžiąją dalį lapo ploto. Linijos yra storos, vienodos, tačiau naudojamos skirtingos spalvos skirtingoms emocijoms pavaizduoti. Vienoje pusėje vaizduojamas laikrodis su valandomis (išlendančiomis iš apskritimo) anot berniuko reiškiantis, jog tiriamasis labai brangina savo laiką savaitgaliais, kada gali būti su draugais ir išsimiegoti (apie Martyną)(3.3.3). „Paleidimo“ rankoje vaikas pavaizdavo žodį NE, vieną raudoną apskritimą (su pavaizduotu liūdnu veidu), kitą mėlyną (viduje rodyklės, kaip laikrodyje) ir aukščiau raudonai nupiešė linksmą veidelį (du taškeliai ir brūkšnys). Šių objektų kombinaciją tiriamasis įvardino kaip kantrybės neturėjimą, kurį norėtų paleisti. 13 pav. - „triukas“, kurį norėjo man parodyti vaikas. Pasiėmęs akvarelinių dažų, jis iškirpo apskritimą ir pradėjo jame lieti vis skirtingas spalvas. Akvarelinių dažų pasirinkimas ir daug skirtingų spalvų naudojimas

bei maišymas parodė išlaisvėjimą, emocinį atvirumą, atsipalaidavimą ir džiaugsmą kūrybiniame procese (Abt, 2005).

Pavaizduoti apskritimai tarsi reiškia vaiko minčių talpyklas, kuriuose jis gali sudėti viską apie ką galvoja – tiek savo svajones, tiek savo nerimo mintis. Pasak Lebedevos, objektų inkapsuliacija gali reikšti saugumo poreikį. 2, 4 ir 5 piešiniuose vaizduojama paprastu pieštuku, smulkiomis detalėmis, primityviomis formomis, kas gali rodyti vaiko nepasitikėjimą savimi. Tačiau 9, 13 pav. naudojamos priemonės ir raiška yra drąsesnė, laisvesnė, maišomos spalvos parodo rūpestį piešiniui ir didesnę pasitikėjimą savimi, emocinį įsitraukimą, apskritimo forma tarsi tampa nebe tokia griežta, aptakesnė.

Trečioji piešinių grupė – **Chaotiškos linijos**

Pav. 2

Pav. 3

Pav. 11

Šiuose trijuose vaiko piešiniuose juntama dinamika, matomos ryškios, ilgos, chaotiškos linijos. Berniukas piešė ir kalbėjo tuo pačiu metu, todėl vaizduojamos linijos ir pribraukymai tapo pasakojimų dalimi. 2 pav vaizduojami tėčio ir mamos namai. Linijos plonos, tačiau atsiranda tankiau užstrichuotų vietų. Piešinio kompoziciją sudaro trys didelės, kvadratus primenančios formos ir ilga linija kairėje lapo pusėje. Kairioji ir didžiausia figūra tarsi padalinta į 4 stačiakampius, viduryje – nedidelė figūra smailiomis viršūnėmis (žyminti mamos namus). Dešinėje pusėje esančios dvi figūros panašios savo forma, apatinė vaizduojama smailesnė (žyminti tėčio namus). Skirtingos pribraukytos išlenktos ir susuktos linijos atsiradavo greitai, vienu metu pasakojant apie tėvų namus – tėčio namuose esantis kaminas (susukta linija žyminti dūmus), kairiame lapo viršutiniame kampe nupieštos kelios linijos sudarančios trikampę figūrą vaizduoja bokštą, o linija, einanti per visą kairįjį lapo šoną, rodo veiksmą, kai berniukas leidžiasi nuo kalno su rogutėmis. Bepiešdamas vaikas daug pasakojo ir rodė tarsi schemas – pavyzdžiui, viršutinė kvadratinė forma su trikampiu viršuje parodo, kaip sukasi laiptai mamos namuose. Lygiai taip pat pasakodamas vaikas 3 pav. piešė ir savo gėlių šeimą. Berniukas pasakė, kad jis turėjo keturias šeimas ir pavaizduos tą, kurią turėjo kažkada, tik su gėlėmis ant jų (*apie Martyną, 3.1.4*). Piešimui pasirinkti spalvoti pieštukai, naudojama nemažai spalvų, kiekvienas vaizduojamas daiktas buvo papildomas komentaru. Pavaizduotos figūros buvo

schematiškos – piešiamos brūkšneliais ir taškeliais, nebuvo vaizduojami jokie realistiškesni žmogaus kūno bruožai. Prie kiekvienos figūros pripieštos skirtingos detalės – raudoni brūkšniai kaip pirštinės, apskriti gėlių žiedai su žiedlapiais lyg spygliais, kvadratinė dėžė, kurioje stovi figūra, dideli dantys, ragai, uodega, ant kurios galo yra augalas aštriais dantimis, kuris valgo muses. Didelis banguotas apskritimas virš figūrų yra debesis, kuris teikia lietaus, kad gėlės nenuvystų (anot vaiko, jis neapsiniaukęs, su šeima yra visada kartu) – galima interpretuoti vaiko saugumo ir rūpesčio šeimoje poreikį. Prie tėčio figūros nupieštas apskritimas, kurio šone – tankiai nupiešti smailūs trikampiai, žymintys pavojingo augalo dantis, remiantis Lebedeva (2021), gali rodyti agresyvumą. Susidaro išpūdis, jog vaikas perteikia sudėtingą santykį su tėčiu.

11. Pav. vaizduojamos superherojaus galios ir veiksmai (žr. penktąją Martyno piešinių grupę) taip pat buvo kuriami lygiagrečiai su vaiko komentarais, įvardinant visas supergalias, juntamas aktyvus išitraukimas į piešinį, matomos ryškios, intensyvios linijos. Sheng ir kt.(2019) mini, jog chaotiškos, pribraukytos linijos gali sietis su nerimo išraiška.

Piešiniuose vaizduojama stipri dinamika juntama dėl vaiko verbalaus išitraukimo piešiant, noro pasipasakoti, tačiau toks greitas ir chaotiškas vaizdavimas gali parodyti vaiko juntamą nerimą. Visi piešiniai piešti pieštukais, tarsi norint turėti daugiau kontrolės.

Ketvirtoji piešinių grupė – **smulkus centrinis vaizdavimas**

Pav. 1

Pav. 2

1 pav. piešiamas prisistatymas per piešinį. Vaizduojamos smulkios detalės, raiška susikausčiusi, naudojamas paprastas pieštukas – matomas gynybiškumas, uždarumas, mažas emocinis išitraukimas. Juntamas nepasitikėjimas savimi, savęs nuvertinimas, vengimas: „<...> nupiešė „stickmaną“ ir pasakė „va taip va aš piešiu“ <...>“ (apie Martyną)(3.3.1). Apačioje nupiešta nedidelė figūra ant linijos vaizdavo važiavimą su mama nuveikti kažką linksmo, viršutinis didesnis kvadratas su trimis figūromis viduje – kompiuterį ir siaubo žaidimus, kairė nedidelė figūra su dėme prie linijos – žaidimas planšete.

2 pav. vaizduojamas asmeninis simbolis. Piešinyje matomos tiek plonos, tiek storesnės linijos, štricho vietos, labai nedidelis lapo užpildymas. Nupieštas kvadratas su paryškintais šonais. Jame pavaizduota figūra su šake ir keliomis bangėlėmis apačioje. Šalia nupiešė

apskritimą su A raide ir indeliu. Kvadratu pavaizduota nelygi trikampė figūra, pasak vaiko, yra banga, susijusi su nemaloniu įvykiu: „<...> jis pasakė, kad jo ženklas yra vandenis, dėl to jį ir nupiešė. Paklausiau ar jam patinka vanduo, jis pasakė, kad jam patinka maudytis, o tada papasakojo, kad buvo Meksikoje ir ant jo užplaukė labai didelė banga, jį nutrenkė ir jis susižeidė petį <...>“ (apie Martyną)(3.2.2). Rėmas, nupieštas aplink bangos simbolį, anot Abt (2005) gali rodyti berniuko baimės išraišką. Šalia esančiame apskritime žymima A raidė ir nedidelis apskritimas išreiškė vaiko svajones: “<...> čia tik mano du ženklai, tai tas eliksiyras kur burbuliuoja, tai reiškia kad aš norėčiau būti mokslininkas, o ta A raidė reiškia super herojus <...>” (Martynas)(3.4.2)..

Kaip ir minėta anksčiau, centre vaizduojami objektai dažniausiai vaizduoja tai, kas yra svarbu piešančiajam (Lebedeva, 2020) – vaiko pomėgiai, laikas su mama, svajonės ir nemalonus įvykis su vandeniu. Tačiau itin smulki raiška rodo berniuko nepasitikėjimą savimi, nenorą atvirai atsiskleisti.

Penktoji piešinių grupė – “banguojanti” figūra

Pav. 5

Pav. 11

5 pav. pavaizduotas “mano nerimas”. Ši tema išsikėlė spontaniškai, vaikui pradėjus kalbėti apie savo problemas ir nerimą dėl įvairių dalykų. Pavaizduota žmogaus forma yra schematiška – „pagaliukais“, tačiau vaizdavimas – banguotomis linijomis. Taip vaikas išreiškė savo psichosomatinius požymius: „<...> pradėjo kalbėti, kad jam neramu kai jis nespėja atlikti namų darbų, nespėja išmokyti anglų kalbos žodžių ir jam liko perskaityti 20 psl. knygos mokyklai, bet galvoja, kad nespės. Martynas pradėjo graudintis ir pasakė, kad labai jaučia jaudulį ir drebulį kai apie tai galvoja <...>“ (apie Martyną); „<...> šitos bangos reiškia drebulį, aš panašų jaučiau kai kažkada sirgau <...>“ (Martynas)(3.2.1).

11. pav vaizduojamas „aš – superherojus“. Piešinys dinamiškas (vaikas piešė ir pasakojo tuo pačiu metu), vaizduojama daug linijų, didelė ovali forma su pribraukymais vaizduoja lėktuvą, kurį, kaip įvardino vaikas, jis gali iškelti (parodoma stiprybė), apačioje ovali forma, ant kurios nupiešta figūra ir smulkūs pabraukymai reiškiantys vandenį. Ši forma užbraukta brūkšniu, nes vaikas sakė, kad apsigalvojo dėl galios vaikščioti ant vandens, bet po to pasakė,

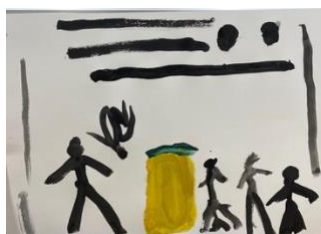

kad pavaizduotas apskritimas gali būti, nes, kada norės, jis galės maudytis arba vaikščioti. Kairėje pusėje esantys tarsi suapvalinti trapecijos formos objektai simbolizuoja mašiną (greitį), duris (kad vaikas gali atidaryti bet kurias duris) ir apačioje mažiausias objektas simbolizuoja lempą ir galią judinti daiktus. Centrinės figūros šoninės linijos (žyminčios rankas) tankiai banguojasi (pasak vaiko, tai žaibo ir ugnies rankos). Šalia apskritime užrašyta „Gantninja“ – tai superherojaus vardas. Šiame piešinyje galime išvelgti, jog prieš tai vaizduojamą nerimo drebulį, vaikas tarsi pakeitė į supergalią. Vaizduojama daug įvairių supergalių (stiprybė, greitis, vaikščiojimas ir plaukimas vandenyje, daiktų judinimas, visų durų atidarymas), kurios rodo tiek vaiko kūrybiškumą, tiek savo, kaip asmenybės, stiprybių suvokimą, tačiau pats vaizdavimo būdas (chaotiškų linijų) suteikia nerimo įvaizdį (Sheng ir kt. 2019),

Šeštoji piešinių grupė – vaizdavimas juoda spalva

Pav. 7

Pav. 8

7 pav. vaizduojamas išsiskyrimas. Matomas raiškos pasistūmėjimas pereinant nuo paprasto pieštuko prie juodų dažų. Vaizduojamos dvi figūros, išskirtos per didelį juodą kvadratą, iš kurio šonų išlenda dvi identiškos formos. Tiriamasis vaizdavo „išsiskyrimo aparatą“. Viršuje esantis kvadratas su perskirta linija per vidurį buvo įvardinamas kaip parodantis, kaip atrodo aparatas, kai šonuose esančios pagalvės susistumia į vidų.

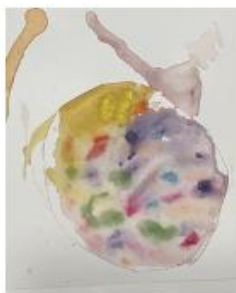
8 pav. piešdamas savo saugią vietą tiriamasis toliau rinkosi dažus ir juodą bei geltoną spalvas. Matosi pasikeitimai užpildytas beveik visas lapo plotas, vaizduojamos figūros ir objektai ženkliai didesni, juntama dinamika (viena figūra vaizduojama veiksmu), kas gali reikšti atsirandantį vaiko laisvumą, mažesnę susikaustymą. Piešiama storomis linijomis, vienodu intensyvumu. Vaizduojamos 5 schematiškos figūros – viena didesnė už kitas (įvardintas treneris), trys mažesnės (įvardinti draugai), paskutiniai – dinamiška, vaizduojama veiksmu, apskrita (įvardijamas pats berniukas). Nors didžioji dalis objektų vaizduojamos juoda spalva, matosi daugiau geltonos spalvos panaudojimo ir taip pat atsiranda ir trečioji – žalia spalva. Toks vis žymesnis šviesių spalvų panaudojimas gali rodyti padidėjusį emocinį laisvumą ir įsitraukimą.

Nors juoda spalva dažniausiai yra siejama su liūdesiu, depresiskumu (Lebedeva, 2021), kas galėtų turėti sąsajų su vaiko 7 piešiniu apie tėvų išsiskyrimą, tačiau 8 pav. šiek tiek pagyvėjusi raiška (dinamiškos figūros, užpildomas didesnis lapo plotas, papildomai naudojama geltona spalva) gali rodyti atsivėrimą, tačiau ir užspautą liūdesio emociją.

Septintoji piešinių grupė – **vaizduojama dėmė**

Pav. 10

Pav. 13

10 pav. vaikas, pabaigęs piešinį, norėjo parodyti man „triuką“, išplėsdamas popieriaus lapą ir apvesdamas savo kumštį jame bei užtapydamas tarsi dėmę ant apvestos formos. Nebenaudojama juoda spalva – pilka spalva užima visą dėmės plotą. Pripieštos mėlynos juostelės prie išsikišusio dėmės kampo ir labai plona vingiuota linija, nupiešta iš kitos pusės, su raudonu taškeliu ant jos galo. Juodas taškelis nupieštas dėmės viršuje dešinėje pusėje. Buvo jaučiamas kruopštumas ir vaiko įsitraukimas į kūrybinį procesą, dėmesys detalėms. 13 pav., kaip ir minėta antroje Martyno piešinių grupėje, matomas laisvas dažų liejimas, maišymas, drąsa kurti. Rubin (2005) teigia, jog vaikų kūrybingumas ir laisvesnė raiška siejasi su pagerėjusia savijauta.

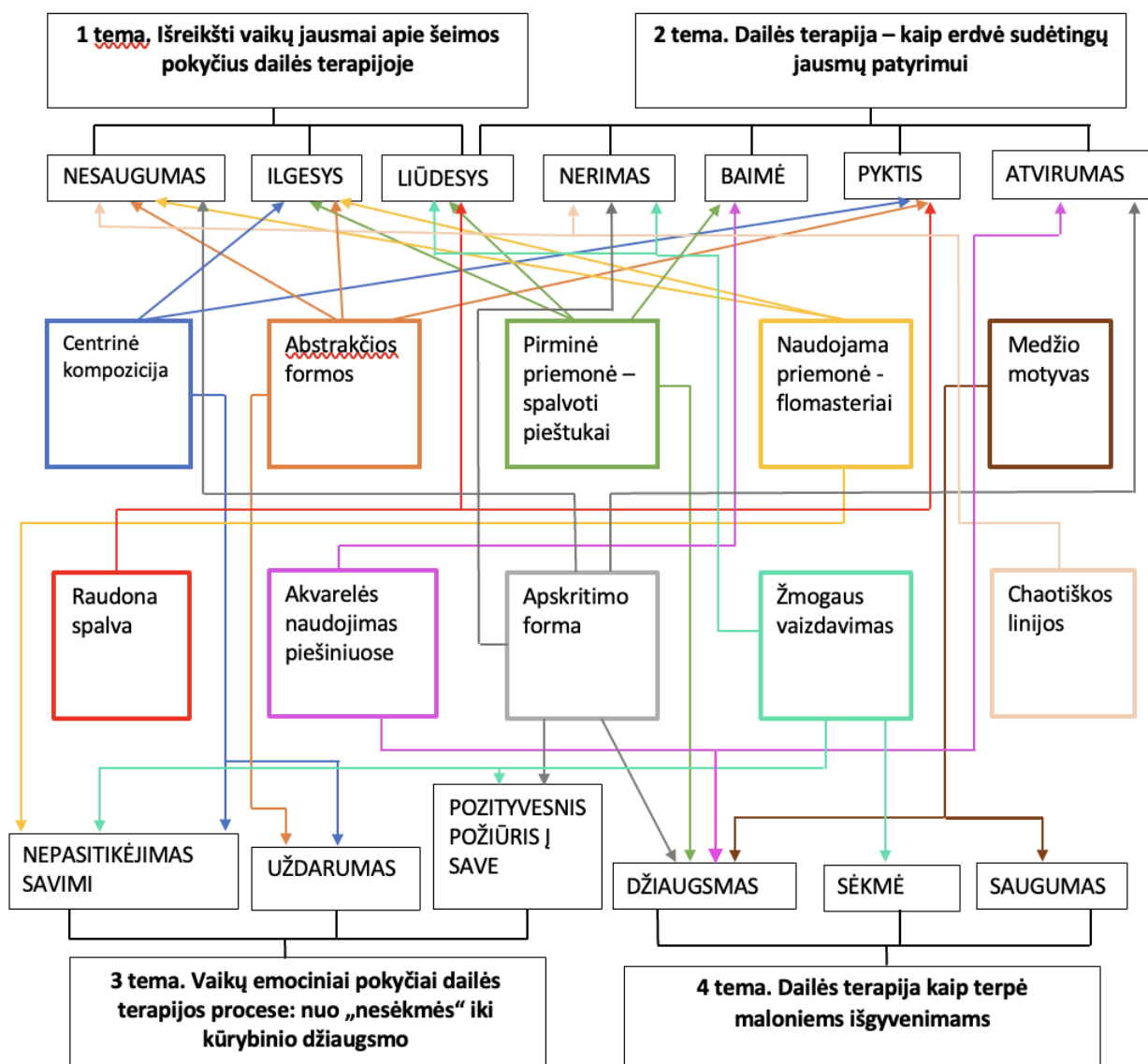
Šiuose darbuose atsispindėjo laisvės, saugumo jausmas, drąsa terapiniame kabinete elgtis kūrybiškai. Dėmės tapymas tapo vaiko laisvesnio, drąsesnio ir kūrybiškesnio dalyvavimo kūrybiniame procese ženklu.

3.6 Empirinio tyrimo atradimai

1. Temoje **„Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje“** atsiskleidė vaikų liūdesys dėl tėvų išsiskyrimo, tėčio išsikraustymo, ilgesys tiek retai matomam tėčiui, tiek buvusiai šeimai. Kai kurie vaikai jautėsi tarsi „nepriklausantys“ savo namuose, namai kėlė prieštaringas emocijas: įvardinti kaip saugiausia vieta, bet vaizduojami nesaugūs, tarsi sugriuvę, vaikai įvardino, kad nenorėtų gyventi tokiuose namuose, kokie pavaizduoti piešinyje.
2. Temoje **„Dailės terapija kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui“** atsiskleidė, jog per piešinius vaikai atvirai išreiškė savo baimės, nerimo, pykčio, liūdesio jausmus. Kai kurie vaikai per katastrofų vaizdavimą tarsi išreiškė bejėgiškumo jausmą ir taip pat stengėsi užgožti tai parodydami, jog jie nepažeidžiami.
3. Temoje **„Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijoje: nuo “nesėkmės” iki kūrybinio džiaugsmo“** atsiskleidė, jog pradžioje vaikai išreiškė stiprų nepasitikėjimo savimi jausmą, savikritiškumą, buvo uždari, tačiau dailės terapijos proceso eigoje atsipalaidavo, pajuto kūrybinį džiaugsmą bei išreiškė pozityvesnio požiūrio į save apraiškas: pagyrimai sau, motyvuojančios mintys, pozityvesnis požiūris.
4. Temoje **„Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams“** atsiskleidė, jog vaikai piešdami vaizdinius ir juos siedami su maloniais atsiminimais jautė džiaugsmą, saugumą, per piešinius taip pat galėjo patirti ir sėkmės jausmą.
5. Didžiausios vaikų piešinių grupės susidėjo iš šių formaliųjų elementų: centrinė kompozicija, abstrakčios formos, pirminė priemonė – spalvoti pieštukai, naudojama priemonė – flomasteriai, raudona spalva, akvarelės naudojimas piešiniuose, apskritimo forma, chaotiškos linijos; vizualinių objektų: medžio motyvas, žmogaus vaizdavimas (6 priedas).

Teminės analizės ir piešinių analizės sąsajos

1 schema. Daugiausia pasikartojančių formaliųjų elementų, vizualinių objektų bei teminėje analizėje išryškėjusių emocinių patirčių sąsajos

Vaizduojama schema perteikia dažniausių formaliųjų elementų bei vizualinių objektų, pasimačiusių vaikų piešiniuose, grupės (6 priedas) ir jų sąsajas su teminėje analizėje išryškėjusiomis patirtimis.

Vaikų piešiniuose išsiskyrė vaizdinių komponavimas centre. Anot Lebedevos (2020), centre vaizduojami objektai parodo jų svarbą asmeniui, problemos esmę. Centre vaizduojami objektai buvo susiję su asmeniniu simboliu, vaizduojamu išskirtinai smulkiai ir rodančiu nepasitikėjimą savimi tiek vizualiai, tiek verbaliai: „<...> Paklausiau kaip jam šitas piešinys atrodo iš šono, Tomas sakė, kad jis jo tikrai nepirkty. Kai paklausiau kodėl nepirkty, atsakė, kad pats kristalas turėtų būti nupieštas didesnis ir spalvos gražiau pavaizduotos <...>“ (apie

Tomą)(3.3.1). Centre vaizduojami objektai taip pat siejosi su atsiminimais apie tėtį ir jo ilgisiu bei keliones (*apie Tomą, 3.1.2; Tomas 3.4.1*). Kai kuriuose vaizdiniuose išryškėjo itin gausiai piešiamos smailios linijos, tarsi išreiškiančios pyktį. Centre buvo vaizduojamos ir kelios abstrakčios formos, rodančios piešiančiojo uždaramą, nenorą pilnai atsiskleisti (Betensky, 1997).

Vaizduojamos abstrakčios formos piešiniuose siejosi su uždaramu, ilgisiu, pykčiu, nesaugumo jausmu. Aptakiomis, kreivai išdėstytomis formomis, paliktu tuščiu lapo plotu figūros viduryje buvo vaizduojami namai, kurių vaizdiny s atskleidė nesaugumo jausmą, sudėtingi jausmai įvardinti ir verbaliai: „<...> - *O kodėl nenorėtum gyventi šitame name? - Nežinau, nes siena atvira. -O ką ta atvira siena tau sako? – Kad bus šalta <...>*“ (*Tomą*)(3.1.3). Abstrakčiai vaizduojamas spygliuotas šernas priminė laiką, praleistą su tėčiu, perteikdamas tiek ilgesio, tiek pykčio jausmus.

Kai kurių vaikų piešiniuose pasikartojantis medžio motyvas siejosi su maloniais atsiminimais apie senelius, tarytum suteikė saugumo pojūtį: „<...>- *O ką tau simbolizuoja tas medis? -Man simbolizuoja kaip ir tuos obuolius, nes daugiausia ką jis primena, kad rudenį visada močiutė papjaustydavo tų obuolių ir mes labai ten skaniai su sese juos valgydavom <...>*“ (*Greta*)(3.4.1). Medis gali parodyti, kaip vaikas jaučiasi savo aplinkoje (Lebedeva, 2021), skirtingas medžio vaizdavimas sukuria skirtingus kontekstus. Piešiniuose apie savo prisistatymą bei saugią vietą vaizduojami medžiai buvo susiję su atsiminimais apie senelius ir malonų laiką, jaučiamą saugumą būnant kartu. Tačiau temos „aš – superherojus“ vaizdavime medis išreikštas pasirinktomis uždaresnėmis priemonėmis, ne taip akcentuojamas, nors vaizduojamas viename lygyje su centrine figūra, taip pat tampa tarsi svarbiu vaizdiniu.

Dažnai piešiniuose pasikartojė raudonos spalvos vaizdavimas. Raudona spalva sietina su stipriomis emocijomis, meile, pykčiu (Abt, 2005). Piešiniai, vaizduojami raudona spalva, daugiausia siejosi su pykčio ir liūdesio išreiškimu, kuris buvo susijęs ir su šeimos padėtimi : „<...> *Paklausiau o kokia gėlių nuotaika? Jis atsakė, kad gali pavaizduoti ir nupiešė raudoną veiduką, kuris pasak Luko reiškė labai blogą nuotaiką, nes išsiskyrimas yra liūdnas <...>*“ (*apie Luką, 3.1.1*); „<...> *vienoje rankoje pyktį, kad norėčiau paleisti, o antroj, kad norėčiau laikyti telefoną <...>*“ (*Lukas*)(3.2.2). Raudona spalva buvo vaizduojama ir gėlių šeima bei ateities portretas. Vizualiai vaizduojamame ateities portrete galima būtų interpretuoti išskirtinai raudona spalva žymintį veido vaizdavimą siejant jį su pykčiu ar liūdesiu (emocijomis išreikštomis anksčiau), tačiau vaikai verbaliai išreiškė visai ką kitą: „<...> *paklausiau kur yra šitas ateities Lukas? Jis atsakė, kad stovi parke, kuriame yra žmonių ir jis tiesiog vaikšto ir jam labai gera <...>*“ (*apie Luką, 3.3.3*). Tokie pasisakymai tarsi sukuria prieštaringas emocijas, sietinas su piešiniu.

Vaikų piešiniuose taip pat atsikartodavo ir apskritimo forma, kuri siejosi ir su nesaugumo, nerimo, ir su pozityvesnio požiūrio į save, džiaugsmo ir atvirumo emocijomis. Vaizduojant objektus, tarsi aptvertus apskritimo formoje, išreiškiamas saugumo troškimas (Lebedeva, 2021). Apskritimo vaizdavimas kito užsiėmimų eigoje. Pradinis šios figūros vaizdavimas buvo nedidelis, neišraiškingas, piešiamas paprastais ar spalvotais pieštukais, rodančiais uždaramą, kontrolę (Abt, 2005), viduje apskritimo buvo piešiamos detalės, sietinos su įvairiomis mintimis ir nerimo bei vienišumo jausmais: „<...> pradėjo kalbėti, kad jam neramu kai jis nespėja atlikti namų darbų, nespėja išmokti anglų kalbos žodžių ir jam liko perskaityti 20 psl. knygos mokyklai, bet galvoja, kad nespės. Martynas pradėjo graudintis ir pasakė, kad labai jaučia jaudulį ir drebulį kai apie tai galvoja <...>“ (apie Martyną, 3.2.1); „<...> kalbėdamas vis nupiešdavo papildomą burbulą. Viename parašė, kad nori daugiau draugų <...>“ (apie Martyną, 3.2.2). Dailės terapijos eigoje apskritimo forma tapo išraiškingesnė, naudojama daugiau spalvų, kurios buvo maišomos tarpusavy, vaizduojamos didesnės ir ryškesnės apskritimo ir jame esančių objektų linijos, išreiškiamas tiek pozityvesnis požiūris į save, tiek džiaugsmas: „<...> Branginančioje rankoje Martynas pavaizdavo laikrodį, nes pats brangiausias dalykas Martynui yra turėti daug laiko savaitgaliais poilsiui, draugams ir kad jis galėtų išsimiegoti <...>“ (apie Martyną, 3.3.3); „<...> Vėliau Martynas sakė, kad nori parodyti man triuką su dažais – iškirpo apskritimą ir su skystais dažais pradėjo tepti ant apskritimo. Labai džiaugėsi tuo triuku ir sakė, kad jam labai gražu <...>“ (apie Martyną, 3.3.2).

Kai kurie piešiniai išsiskyrė vaizduojamomis itin dinamiškomis, chaotiškomis linijomis. Toks linijų vaizdavimas glaudžiai siejosi su temomis apie šeimą (mamos ir tėčio namai, gėlių šeima), taip pat su savo stiprybių vaizdavimu („aš – superherojus“). Chaotiškos linijos, pasak Sheng ir kt. (2019), išreiškia vaiko juntamą nerimo jausmą. Tokiomis linijomis vaizduojami objektai išreiškė ir vaiko saugumo ir rūpesčio šeimoje norą.

Dažniausiai pasikartojantis vizualinis objektas vaikų piešiniuose – žmogaus figūros motyvas. Žmogaus piešinys gali atskleisti vaiko fizinę ir emocinę savijautą bei santykį su kitais žmonėmis (Lebedeva, 2021), tapti vaiką reprezentuojančiu vaizdiniu, parodančiu tiek jo intelektualinį suvokimą, tiek charakterio bruožus (Malchiodi, 1998). Žmonių vaizdinys itin kito terapijos eigoje. Vaizduojamos vos įžiūrimos, schematiškos (lyg iš „pagaliukų“), figūros atskleidė vaikų nepasitikėjimą savimi, uždaramą, vengimą, juntamą nereikšmingumą (Brazauskaitė, 2004; Lebedeva, 2021; Bedard, 2009). Panašiai vaizduojamos figūros įvardintos kaip šeimos nariai atskleidė vaikų jaučiamą liūdesį: „<...> Kai paklausiau kokia jam atrodo paties piešinio nuotaika, Lukas pažiūrėjęs ir pagalvojęs atsakė, kad keista, nes atrodo liūdnai <...>“ (apie Luką, 3.1.4). Terapijos eigoje žmogaus figūros vaizdavimas tapo vis išraiškingesnis, vaikų piešiniuose atsirasdavo smulkių veido detalių, proporcijos, naudojama

daugiau spalvų, kas rodo vaiko didesnę pasitikėjimą (pozityvesnę požiūrį į save), laisvumą ir džiaugsmą, taip pat sėkmės pojūtį: „<...> *Martynas labai džiaugėsi ir didžiavosi galutiniu rezultatu, sakė, kad jam labai patiko piešti* <...>“ (apie Martyną, 3.4.2), „<...> *Lukas pasakė, kad jam labai linksma piešti šitą piešinį, nes primena vasarą* <...>“ (apie Luką, 3.4.1).

Vaikai terapijos metu naudojo įvairias menines priemones. Spalvoti pieštukai, kaip pasirinkta priemonė, anot Abt (2005), gali parodyti emocinį foną, tačiau, panašiai kaip ir flomasteriai, išreiškia kontrolės norą. Piešiniai, piešti spalvotais pieštukais, dažnai siejosi su šeimos narių įvaizdžiais, asmenine simbolika ir kruopščiu jos vaizdavimu. Pieštukais vaizduojama gėlių šeima, asmeninis simbolis ir prisistatymas buvo asmeniškios temos, kuriose spalvoti pieštukai padėjo išreikšti smulkias detales, susikoncentruoti į jas. Vaizdiniai siejosi su liūdesiu, ilgesiu, bet taip pat ir džiaugsmu, vaikams pasakojant malonius atsiminimus, sietinus su vaizdiniais. Naudojama akvarelė parodė stiprų emocinį įsitraukimą ir atvirumą (Abt, 2005). Akvarele vaizduojami darbai siejosi su vaikų atvirumu, noru išsikalbėti apie pavaizduotus objektus, paklausus kokios emocijos jiems kyla: „<...> *nu kartais smagius, o kartais labai nefainus, nes tarkim su sese kai mes susipykstam, pyksta ir ant manęs mama ir ant sesės. Tai jo, sudėtinga...* <...>“ (Greta, 3.2.2). Neretai spalvoti pieštukai buvo naudojami kartu su akvarele, taip išreiškiant didelį rūpestį vaizduojamiems objektams, pabrėžiant jų svarbą – tokie piešiniai siejosi tiek su džiaugsmingais atsiminimais, tiek su baimėmis. Flomasteriais piešiami piešiniai išsiskirdavo smulkiomis detalėmis, skurdžia raiška, kas rodė vaikų nepasitikėjimą savimi, nesaugumą. Flomasteriais vaizduojami objektai siejosi ir su ilgesiu tėčiui: „<...> *Nupieštas namas yra Palangoje, o daugiabutis Vilniuje, todėl name pas tėtį, Lukas dažnai nebūna, nors sakė, kad jau norėtų nuvažiuoti* <...>“ (apie Luką, 3.1.2).

APIBENDRINIMAS IR DISKUSIJA

Teminės analizės apibendrinimas

Šiame tyrime atliktoje teminėje analizėje išryškėjo 4 pagrindinės temos:

- 1. Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje;**
- 2. Dailės terapija – kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui;**
- 3. Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijos procese: nuo nesėkmės iki kūrybinio džiaugsmo;**
- 4. Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams;**

Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje

Šioje temoje atsiskleidė vaikų emociniai išgyvenimai, susiję su tėvų skyrybomis ir pokyčiais šeimoje. Dailės terapijoje vaikai tarsi kalbėjo per piešinius, atskleidė savo išgyvenimus, praradimo ir liūdesio jausmus. Pasak Waller (2006), vaikas savo meno kūryboje tarsi sutalpina jausmus, kuriuos yra sukaupęs viduje. Oaklander (2015) teigė, jog vaiko kūryba tampa jo gyvenimo metafora. Tyrimo dalyviai kūrybiniame procese vaizdavo savo šeimas ir išsiskyrimą per įvairias metaforas ir vaizdinius, taip saugiai atskleisdami liūdesį.

Carmela ir kt. (2019) teigė, jog vaikai, patyrę tėvų skyrybas, dažnai išskiria savo tėčio figūrą piešiniuose, ją labiau idealizuoja. Tyrime dalyvavę vaikai neretai vaizduodavo objektus susijusius išskirtinai su jų tėčiais. Vaikų piešiniuose ir refleksijose išryškėjo ilgesys, noras būti kartu su tėčiu, vaikai tėtį pabrėždavo kaip išskirtinę figūrą, atskleisdavo tiek ilgesį, tiek sudėtingus santykius su juo.

Įvairūs jausmai taip pat atsiskleidė ir apie namus, buvimą juose. Namai vaikams siejosi su saugiausia vieta, bet taip pat kėlė ir sumišusius jausmus. Vaizduodami tėčio ir mamos namus, vaikai atskyrė save nuo jų, tarsi nepriklausytų juose. Apie šį jausmą savo tyrime rašė ir Johnsen, Litland ir Hallstrom (2018) – vaikai, turintys nuolat keliauti iš vieno namų į kitus, jaučiasi tarsi nepriklausantys nei vienuose namuose, kas kelia prisirišimo ilgesį, liūdesį, nesaugumo jausmą ir kitas panašias emocijas. Tyrime dalyvavę vaikai namus savo piešiniuose vaizduodavo kaip saugias, jiems malonias vietas, tačiau kai kurie vaikai taip pat pripažino, jog pavaizduoti namai jiems atrodo tarsi sugriuvę, be tvirtų sienų, šalti, jie patys nenorėtų gyventi pavaizduotuose namuose. Tokios ambivalentiškos emocijos tarsi išduoda vaiko vidinę savijautą dėl namų – jo saugi vieta, kurioje gyveno visa šeima tarsi tapo griuvėsiais, dingo saugumo jausmas. Namų vaizdavimas taip pat siejosi ir su įvairiais šiltais atsiminimais apie šeimą, įvairius įvykius.

Panašios sumišusios emocijos atsiskleidė ir vaikams vaizduojant savo šeimos narius – pasakodami apie malonius įvykius susijusius su savo šeima pripažino, jog piešiniai kelia ir liūdesį. Aptariant piešinius, vaikai gebėjo išvelgti ir pozityvių dalykų, pavyzdžiui, jog gėlių šeimoje net ir išėjus vienai gėlei, vis tiek bus likusios trys ir jos nesijaus vienišos.

Dailės terapija – kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui

Dailės terapijoje vaikai, patyrę tėvų skyrybas, išreiškė ir nemalonus emocijas, tokias kaip nerimas, baimė ir vienišumo jausmas. Per piešinius vaikai įvairiai perteikė savo nerimą ir baimes, neretai šie jausmai išsiskirdavo per asmeninės simbolikos vaizdavimą: vaizduodami savo prisistatymą ar savo asmeninius simbolius, vaikai baimės ir nerimo jausmą susiedavo su objektais, kurie taip pat simbolizuodavo ir jų pomėgius, tarsi neatskirdami nerimo nuo savo gyvenimo. Tyrimo dalyviams tarsi buvo svarbu pavaizduoti savo baimes ir nerimą keliančius objektus. Lansford (2009) teigė, jog vaikai, iki šeštos klasės patyrę tėvų skyrybas, dažniau patiria emocijas ir elgesio problemas, kylančias dėl atsiradusio nerimo tėvų skyrybų metu. Pasireiškęs katastrofų piešimas tyrimo dalyvių darbuose rodė taip pat juntamą nerimą ir bejėgiškumo jausmą. Katastrofų vaizdavimas yra dažnas tėvų skyrybas patyrusių vaikams, tokius vaikų piešinius savo tyrimuose įvardino Beverly (2007) bei Kozłowska ir Hanney (2001), kurie išsiskyrusių tėvų piešiniuose pastebėjo vaizduojamus bombų sproginimus, karą, panašius simbolius, sietinus su sudėtingais išgyvenimais po skyrybų. Tyrimo dalyvių piešiamuose katastrofiškuose vaizdiniuose buvo pastebėti ir vaizduojami apsaugos simboliai, tarsi galintys padėti sunkioje situacijoje.

Saugi dailės terapijos aplinka, malonios kūrybinės priemonės ir pasitikėjimas terapeutu padeda vaikams lengviau atsiverti, atskleisti savo savijautą. Aptardami piešinius, tyrimo dalyviai atskleidė juntamą nuovargį, liūdesį ir pyktį, nemalonus jausmus susijusius su pykčiais šeimoje. Piešiniai tapo pagalbine priemone pasikalbėti ir paanalizuoti vidines būsenas. Vaikai, projektuodami savo emocijas į nupieštus vaizdinius, galėjo lengviau įvardinti kaip jaučiasi.

Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijos procese: nuo nesėkmės iki kūrybinio džiaugsmo

Pasak Lowenstein (2006), vaikai, pradėję lankyti terapiją, gali jaustis nedrąsiai, būti uždari, iš kart neatsiskleisti. Tyrimo dalyviai terapijos pradžioje buvo uždari, išreiškiantys stiprų nepasitikėjimą savimi, minėjo, jog nemoka piešti, kartais piešdavo nesistengdami, nesiedavo nupieštų darbų su savimi. Tačiau dailės terapijos proceso eigoje buvo pastebimas vis didesnis emocinis atsivėrimas, noras išsipasakoti. Marder (2010) teigė, jog meniniame procese

vaikai atsipalaiduoja, nusiramina ir kūrybiškai išreiškia sudėtingus jausmus. Dailės terapijos procese, tyrimo dalyviai su kiekvienu susitikimu vis labiau atsipalaiduodavo, buvo jaučiamas didesnis pasitikėjimas terapeutu, išreiškiama laisvesnė kūryba – drąsiai naudojamos priemonės, maišomi dažai, karpomas popierius, užpildomas didesnis lapo plotas. Panašią situaciją aprašė Case, Dalley ir Riddick (2023), kada tėvų skyrybas patyrusio vaiko piešiniai kito viso proceso metu: pradiniam etape, vidinis skausmas ir sudėtingos emocijos buvo išreiškiamos per tamsų, kupiną juodos spalvos detalių pilies motyvą ir vėliau kito į šviesų, įvairiaspalvį piešinį, vis labiau pasitikint savimi ir terapeutu.

Rubin (2005) teigė, jog per kūrybą vaikams svarbu ne tik atskleisti savo jausmus, tačiau ir suvokti save, patirti sėkmės pojūtį naudojant menines priemones: vaikai ne tik išmoksta nujų piešimo įgūdžių, tačiau ir gauna daugiau pasitikėjimo savimi, išgyvena sėkmės malonumą. Vaikų nepasitikėjimas savimi ir uždarumas keitėsi dailės terapijos proceso eigoje: atsirado daugiau pozityvesnio požiūrio į save ir savo nuomonę bei norus, vaikai pradėjo girti save, išreikšti teigiamas, motyvuojančias mintis.

Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams

Dailės terapija gali padėti tėvų skyrybas patyrusiems vaikams patirti geras emocijas, atsipalaiduoti, pasidalinti maloniais ir džiuginančiais atsiminimais. Drake ir Winner (2013) teigė, kad piešimas gali būti veikla, skatinančia vaiko emocinę sureguliuojamą bei nuotaikos pagerinimą. Tyrimo metu vaikai dažnai piešiniuose vaizdavo objektus, susijusius su šeimos nariais ir šiltais atsiminimais apie juos. Atsiminimai neretai buvo sietini su seneliais ir jau kartu nebegyvenančiais tėčiais, laiku, praleistu kartu, parodant tų santykių svarbą. Piešdami malonias patirtis ir vėliau jas aptardami vaikai patyrė juoką, linksmas emocijas. Kai kurie vaikai po dailės terapijos užsiėmimų pripažino, jog pradžioje buvo nejauku, tačiau vėliau buvo vis jaučiau ir jiems labai patiko piešti piešinius. Taip pat vaikai atskleidė, kad dailės terapija jiems patiko dėl to, kad galėjo išreikšti savo jausmus. Kai kurie vaikai pasidalino, jog jie jautėsi gerai ir jiems patiko aptarti piešinius. Lesinskienė ir Karalienė (2008) mini, jog kūrybinė veikla vaikams skatina džiaugsmą, pasitikėjimą savimi, saviraišką. Tyrimo dalyviai patyrė asmeninę sėkmę, džiaugdamiesi pavaizduotu rezultatu, taip skatinant pasitikėjimą savimi.

Teminės analizės ir piešinių analizės sąsajų apibendrinimas

Dailės terapijos metu vaikų piešiniuose labiausiai išsiskyrė 10 formaliųjų elementų ir vizualinių objektų grupių, kurios siejosi su teminės analizės duomenimis: centrinė kompozicija, abstrakčios formos, pirminė priemonė – spalvoti pieštukai, naudojama priemonė – flomasteriai, medžio motyvas, raudona spalva, akvarelės naudojimas piešiniuose, apskritimo forma, žmogaus vaizdavimas, chaotiškos linijos.

Vaikai piešiniuose galėjo atskleisti savo emocijas, susijusias su liūdesiu dėl šeimos iširimo, tėčio ilgesiu, nesaugumo jausmu, vaizduojant objektus centre, taip išreiškiant jų svarbą, apskritimo formoje, tarsi norint saugumo pojūčio, naudojant įvairias menines priemones (akvarelę, spalvotus pieštukus, flomasterius), vaizduojant tiek abstrakčiai, tiek konkrečiai (žmogaus figūra).

Piešiniuose vaizduojami elementai kartojosi, kito dailės terapijos proceso metu, išreikšdami ir kintančią vaikų savijautą bei jausmus – itin chaotiškas linijas, smulkias, neišraiškingas formas, užimančias nedidelį lapo plotą, kurios, pasak autorių, nurodo nerimą, nepasitikėjimą savimi (Skybo, Ryan – Wenger ir Su, 2007, Malchiodi 1998), keitė spalvingos, didelės formos, harmoningesnis ir laisvesnis jų vaizdavimas (žmogaus figūros, apskritimo formos vaizdavimas, centrinė kompozicija). Tokie vizualiniai pasikeitimai gali rodyti pasitikėjimo savimi padidėjimą, laisvumą. Rubin (2005) mini, jog vaikų geresnė savijauta ir pasitikėjimas savimi susijęs su laisvesne raiška, atsiradusiu didesniu kūrybingumu.

Kai kurie piešinio elementai tiesiogiai išreiškė vaiko emocijas (raudona spalva (pyktis, liūdesys), akvarelės naudojimas piešiniuose (nurodė vaiko atvirumą, džiaugsmingas akimirkas, kartais siejosi su baime), kiti jas atskleidė per abstraktesnę vaizdavimą (abstrakčios formos). Piešiniuose vaikai savo sudėtingas emocijas, susijusias su tėvų skyrybų išgyvenamu skausmu, neretai perteikia per abstraktų vaizdavimą, taip lengviau išreikšdami sunkius išgyvenimus (Shore, 2013). Vaikų piešiniuose vaizduojami objektai atskleidė ne tik sudėtingus išgyvenimus, bet ir džiugius atsiminimus, laiką, kada jautėsi saugūs ir linksmi (medžio motyvas, spalvotų pieštukų, akvarelės naudojimas).

Dailės terapijoje per piešinius vaikai galėjo atskleisti savo sudėtingiausias emocijas, nuoskaudas, tačiau patirti ir didelį kūrybinį džiaugsmą, kelti savo pasitikėjimą savimi bei pozityvesnį mąstymą.

Tyrimo ribotumai

1. Didelė empirinės tyrimo dalies apimtis, dėl gausaus tyrimo duomenų kiekio ir siekio juos kokybiškai išanalizuoti ir pateikti.
2. Nedidelė tyrimo dalyvių imtis gali nepakankamai išsamiai ir plačiai atskleisti tyrimo temą. Nors dėl tyrimo imties gauti rezultatai nėra reprezentatyvūs, išsami kokybinė analizė leido atskleisti unikalias pažeidžiamos tyrimo imties emocines patirtis.
3. Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikai nepasižymi brandžiais savirefleksijos gebėjimais, todėl teminės analizės gylis galėjo buvo ribotas. Atsižvelgus į šį ribotumą, teminė analizė buvo papildyta proceso stebėjimo užrašais ir jų analize, taip pat ir vaikų piešinių analize.

IŠVADOS

Teorinio tyrimo išvados:

1. Atlikta literatūros analizė parodė, kad tėvų skyrybos ir jų sukeltos pasekmės, tokios kaip tėvų konfliktai, auklėjimo pokyčiai, nauja tėvų partnerystė bei artimų santykių praradimas, jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams gali kelti stiprių emocinių patirčių: nerimą, pyktį, nesaugumo jausmą, agresiją ir didinti elgesio ir emocinių sunkumų riziką. Vaikai patyrę tėvų skyrybas jauname amžiuje (iki 12 metų) gali turėti didesnę elgesio ir emocinių sunkumų, savivertės ir akademinų sunkumų atsiradimo riziką paauglystėje ir suaugus.
2. Kadangi vaikai, ypač jaunesnio amžiaus, turi dar ribotas verbalinės raiškos galimybes, dailės terapija gali būti tinkamas, saugus ir priimtinas būdas vaikams, patyrusiems tėvų skyrybas, išreikšti tiek sudėtingus jausmus, susijusius su tėvų skyrybų sukeltais pokyčiais ir jų priėmimu, tiek patirti kūrybinį džiaugsmą, didinti savivertę. Per piešinius vaikai gali iškomunikuoti tai, ką sunku nupasakoti žodžiais.

Empirinio tyrimo išvados:

3. Remiantis šio tyrimo empiriniais rezultatais, dailės terapijos procese atsiskleidė tokios tėvų skyrybas išgyvenusių vaikų emocinės patirtys:
  - 3.1 Dailės terapijos metu vaikai išreiškė tėčio ilgesį, liūdesio bei nesaugumo jausmus, susijusius su tėvų išsiskyrimu, pasikeitusiu namų, kaip saugios vietos, suvokimu; atskleidė tokias užgniaužtas emocijas kaip nerimas, baimė, liūdesys ir pyktis.
  - 3.2 Saugi dailės terapijos aplinka ir kuriamas santykis su terapeutu padėjo vaikams tapti atviresniems ir išsipasakoti.
  - 3.3 Kūrybinio proceso metu vaikai išreiškė pozityvesnį požiūrį į save: pradžioje buvę uždari, nepasitikintys savimi, vėliau išreiškė sau pagyrimų, motyvuojančių bei teigiamų minčių. Vaikai kūrybinių veiklų dėka galėjo patirti asmeninę sėkmę, džiaugsmą, kas kėlė ir pasitikėjimą savimi.
4. Empirinio tyrimo rezultatais, tėvų skyrybų išgyvenusių vaikų emocinės patirtys atsiskleidė per piešinių formaliuosius elementus ir vizualinius objektus tokius kaip: centrinė kompozicija, abstrakčios formos, medžio motyvas, raudona spalva, apskritimo forma, žmogaus vaizdavimas, chaotiškos linijos, pirminis vaizdavimas spalvotais pieštukais, flomasteriais, akvarele.

5. Apibendrinus ir integravus tėvų skyrybas išgyvenusių vaikų teminės ir piešinių analizės rezultatus, atsiskleidė:
  - 5.1 Vaikai savo liūdesio, nesaugumo, ilgesio išgyvenimus, sietinus su šeimos iširimu, tėčio ilgesiu, jausmais apie namus daugiausia išreiškė piešdami objektus centre, pasąmoningai nurodant jų svarbą, abstrakčiomis formomis, tarsi nenorint atskleisti sudėtingų emocijų, vaizduodami žmogaus figūrą, chaotiškas linijas, gausiai naudodami raudoną spalvą bei tokias priemones kaip flomasteriai, spalvoti pieštukai.
  - 5.2 Atvirumą bei sudėtingus vidinius išgyvenimus, tokius kaip liūdesys, baimė, nerimas, pyktis, atskleidė centre vaizduojami objektai, abstrakčios formos, ryški raudona spalva, vaizduojama apskritimo forma ir objektai joje, chaotiškos linijos bei naudojama akvarelė ar spalvoti pieštukai.
  - 5.3 išryškėjęs nepasitikėjimas savimi buvo išreikštas objektų vaizdavimu centre, smulkiu, neišraiškingu žmogaus figūros vaizdavimu bei naudojant flomasterius, vaikų uždaramą rodė vaizdavimas centre, abstrakčios formos, tačiau atsiradęs pozityvesnis požiūris į save pasimatė per apskritimo formos ir žmogaus figūros vaizdavimo raiškos pralaisvėjimą, didesnę šių formų vaizdavimą, platesnius spalvinius pasirinkimus.
  - 5.4 Džiaugsmo, sėkmės ir saugumo jausmus vaikai išreiškė per drąsų ir laisvą apskritimo formos, žmogaus figūros vaizdavimą, medžio motyvą, siejant jį su džiugiais atsiminimais bei naudojamus spalvotus pieštukus ir akvarelę.
6. Teorinės ir empirinės medžiagos apžvalga atsikleidžia, kad dailės terapija tėvų skyrybas patyrusiems vaikams talpina savyje neverbalinės raiškos įrankius ir kūrybiškumo resursus: padeda išreikšti sudėtingas emocijas patirtis dėl skyrybų sukeltų pokyčių ir jų priėmimo, sužadina malonias emocijas ir spontaniškumą, skatina pozityvaus santykio su savimi kūrimąsi. O tai rodo, kad ji gali būti svarbi apsauginė ir stiprinančioji, elgesio ir emocijų sunkumų rizikas mažinanti intervencija tokiai pažeidžiamai grupei kaip tėvų skyrybas išgyvenę jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikai.

REKOMENDACIJOS

1. Taikyti dailės terapijos užsiėmimus tėvų skyrybas patyrusiems jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams mokyklose;
2. Taikyti 10 – 20 sesijų dailės terapijos užsiėmimų programą. Didesnis sesijų skaičius padėtų dar išsamiau, giliau suvokti vaikų išgyvenimus bei leistų vaikams labiau įsitraukti į terapinį procesą.
3. Taikyti tiek individualią, tiek grupinę dailės terapiją tėvų skyrybas patyrusiems jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams.
4. Dailės terapeutams svarbu plėtoti psichologines žinias apie vaikų raidą ir tėvų skyrybas patyrusių vaikų psichologinius ypatumus.
5. Dailės terapeutams rekomenduojama lankyti intervizių ir supervizių grupes, dalinantis ištikusiais sunkumais bei klausimais.

SANTRAUKA

Darbo pavadinimas: Tėvų skyrybas patyrusių jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų emocinės patirtys dailės terapijos procese. Tyrimo problema: Tėvų skyrybos tampa skaudžiu įvykiu, jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikams, galinčiu sukelti sudėtingas emocines patirtis bei didinti emocinių ir elgesio sunkumų riziką. Dailės terapija gali tapti priemone padėti vaikams tvarkytis su šiomis emocijomis, tačiau Lietuvoje nėra atlikta tyrimų apie jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų emocines patirtis dailės terapijos procese.

Tyrimo tikslas: teoriškai ir empiriškai išanalizuoti jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų emocines patirtis dailės terapijos proceso metu, atliekant vaikų patyrimo teminę analizę ir dailės terapijos proceso metu sukurtų piešinių analizę.

Tyrimo dalyviai: 4 jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikai (8 – 10 m.), išgyvenę tėvų skyrybas. Metodologija: pasirinkta kokybinė tyrimo strategija, duomenys rinkti atlikus pusiau struktūruotą interviu, vedant terapinio proceso stebėjimo užrašus bei renkant vaikų piešinius. Verbaliniai duomenys ir užrašai analizuojami indukcinės teminės analizės metodu pagal V. Braun ir V. Clarke (2006), o vaikų piešiniai formaliųjų piešinio elementų analizės metodu.

Rezultatai: išskirtos 4 teminės analizės temos: Išreikšti vaikų jausmai apie šeimos pokyčius dailės terapijoje; Dailės terapija kaip erdvė sudėtingų jausmų patyrimui; Vaikų emociniai pokyčiai dailės terapijos procese: nuo nesėkmės iki kūrybinio džiaugsmo; Dailės terapija kaip terpė maloniems išgyvenimams. Vaikų emocinės patirtys, išryškėjusios per teminę analizę, atsiskleidžia ir integruojasi su piešinių formaliaisiais elementais: centrinę kompoziciją, abstrakčias formas, medžio motyvą, raudoną spalvą, apskritimo formą, žmogaus vaizdavimą, chaotiškas linijas, pirminį vaizdavimą spalvotais pieštukais, vaizdavimą flomasteriais, akvarele.

Išvados: tėvų skyrybos jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams gali kelti stiprias emocines patirtis bei didinti emocijų ir elgesio sunkumų riziką. Dailės terapijos užsiėmimų metu atsiskleidė, jog vaikai išgyvena tėčio ilgesį, liūdesio, nesaugumo jausmus susijusius su šeimos iširimu, namais; Saugioje dailės terapijos aplinkoje vaikai atvirai išreiškė nerimą, pyktį, baimės jausmą ir liūdesį; Dailės terapijos užsiėmimų pradžioje išsiskyręs vaikų uždarumas, nepasitikėjimas savimi proceso metu keitėsi į pozityvesnį požiūrį į save, tiriamieji patyrė džiaugsmo, saugumo, sėkmės jausmus. Teorinės ir empirinės medžiagos apžvalga atsiskleidžia, kad dailės terapija tėvų skyrybas patyrusiems vaikams padeda išreikšti sudėtingas patirtis, sužadina geras emocijas, skatina pozityvaus santykio su savimi kūrimą.

Raktiniai žodžiai: tėvų skyrybos, vaikai, dailės terapija, teminė analizė.

SUMMARY

Title: Emotional Experiences in Art Therapy of Primary School - Aged Children after Parental Divorce. **Research problem:** Parental divorce is a distressing event for young school-age children, which can lead to difficult emotional experiences and increase the risk of emotional and behavioural difficulties. Art therapy can be a tool to help children cope with these emotions, but there is no research in Lithuania on the emotional experiences of younger school-age children in art therapy. The aim of the study was to theoretically and empirically analyse the emotional experiences of younger school-age children in art therapy by conducting a thematic analysis of children's experiences and an analysis of the drawings created during the art therapy process. **Participants:** 4 children of younger school age (8 - 10 years old) who have experienced parental divorce. **Methodology:** qualitative research strategy, semi-structured interviews, observation notes of the therapeutic process and collection of children's drawings. The verbal data and the notes were analysed using the inductive thematic analysis method according to Braun and Clarke (2006), and the children's drawings were analysed using the formal drawing element analysis method.

Results: 4 themes were identified for thematic analysis: Children's expressed feelings about family changes in art therapy; Art therapy as a space for experiencing complex feelings; Children's emotional changes in art therapy: from failure to creative joy; Art therapy as a medium for pleasant experiences. Children's emotional experiences, which have emerged through thematic analysis, are revealed and integrated with the formal elements of the drawings: central composition, abstract shapes, tree motif, red colour, circle shape, human representation, chaotic lines, initial representation with crayons, representation with markers, watercolour.

Conclusions: parental divorce can lead to strong emotional experiences for primary school-age children and increase the risk of emotional and behavioural difficulties. The art therapy sessions revealed that the children were experiencing feelings of longing for their dad, sadness, insecurity related to the break-up of their family and home; In the safe environment of the art therapy sessions, the children openly expressed anxiety, anger, fear and sadness; The children's closedness and lack of self-confidence that had been evident at the beginning of the art therapy sessions was transformed during the process into a more positive attitude towards themselves, and the children experienced feelings of happiness, security, success. A review of the theoretical and empirical material reveals that art therapy helps children who have experienced parental divorce to express difficult experiences, evoke good emotions, and foster a positive relationship with oneself.

Keywords: parental divorce, children, art therapy, thematic analysis.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Abt, T. (2005). *Introduction to Picture Interpretation According to C.G. Jung*. Ciurichas: Living human heritage publications.
2. Aleksienė, V. ir Pabarčienė, V., (2011). Dailės terapijos taikymas patyčių įveikos ir prevencijos programose mokykloje. *Socialinis ugdymas. Menų terapija sociokultūrinėje aplinkoje*, 18(29), 77 - 90. Prieiga per <http://media.search.lt/GetFile.php?OID=241492&FID=705770>.
3. Auersperg, F., Vlasak, T., Ponocny, I., ir Barth, A. (2019). Long-term effects of parental divorce on mental health – A meta-analysis. *Journal of Psychiatric Research*, 119, 107–115. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2019.09.011>
4. Bedard, N. (2009). *Vaių piešiniai. Kaip juos suprasti*. Baltos lankos.
5. Berberian, M., ir Davis, B. (2019). *Art Therapy Practices for Resilient Youth: A Strengths-Based Approach to At-Promise Children and Adolescents*. Routledge.
6. Betensky, M. (1977). *The phenomenological approach to art expression and art therapy*. *Art Psychotherapy*, 4(3-4), 173–179.
[doi:10.1016/0090-9092\(77\)90033-3](https://doi.org/10.1016/0090-9092(77)90033-3).
7. Beverly, W. R., Pat, M., Bernadette, H., Susan, G., ir Trudy, M. (2007). Conducting a Children's Divorce Group: One Approach. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 20(3), 163–175. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6171.2007.00107.x>
8. Bitinas, B., Rupšienė, L. ir Žydžiūnaitė, V. (2008). *Kokybinių tyrimų metodologija*. Socialinių mokslų kolegija.
9. Braun, V., ir Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77.
<https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

10. Brazauskaitė, A., (2004). Vaikų dailės terapinis aspektas. *Gimtasis žodis*.
11. Brazauskaitė, A., Sadauskienė, D. ir Lažauskas, R. (2020). 8 - 10 metų vaikų savivertės ir kūrybingumo sąsajos dailės terapijos procese. *Reabilitacijos mokslai: slauga, kineziterapija, ergoterapija, 1 (22)*, 6–13. Prieiga per: <https://gs.elaba.lt/object/elaba:61788441/61788441.pdf>.
12. Broberg, M. (2012). Young Children's Well-Being in Finnish Stepfamilies. *Early Child Development and Care, 182(3-4)*, 401-415.
<https://doi.org/10.1080/03004430.2011.646717>
13. Brown, B. V. (2008). *Key Indicators of Child and Youth Well-being: Completing the Picture*. Psychology Press.
14. Buchalter, S., I., (2004). *A Practical Art Therapy*, p. 33. Londonas: Jessica Kingsley Publishers.
15. Buchalter., S., I., (2009). *Art Therapy Techniques and Applications*, p. 62. Londonas: Jessica Kingsley Publishers.
16. Buchalter, S., I., (2017). *250 Brief, Creative and Practical Art Therapy Techniques: A Guide for Clinicians and Clients*, p. 81. O Kleras: PESI Publishing & Media.
17. Cabrera, N. J., Volling, B. L., ir Barr, R. (2018). Fathers Are Parents, Too! Widening the Lens on Parenting for Children's Development. *Child Development Perspectives, 12(3)*, 152–157. <https://doi.org/10.1111/cdep.12275>
18. Carmela, M., Desiree, M., Diletta, L. T., Catena, S. M., ir Amelia, R. (2019). Family drawing and psychological vulnerability in Children's representations of parental divorce. *Cogent Psychology, 6(1)*, 1654723.
<https://doi.org/10.1080/23311908.2019.1654723>

19. Carr, A. (2017). Social and Emotional Development in Middle Childhood. *Child Psychology and Psychiatry* (p. 83–90). John Wiley & Sons, Ltd.
<https://doi.org/10.1002/9781119170235.ch10>
20. Clarke, V. ir Braun, V. (2013). *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners*.
21. Case, C., Dalley, T. ir Reddick, D. (2023). *The Handbook of Art Therapy* (4 - asis patais. ir papild. leid.). Niujorkas: Routledge.
22. Dalley, T. (2004). *Dailė kaip terapija: dailės taikymo gydymui įvadas*. Vilnius, Apostrofa.
23. Di Leo, J., H. (2016). *Interpreting Children's Drawings* (2 - asis leid.). Niujorkas: Routledge.
24. Dovydaitienė, M., (2001). Aštuonerių - dešimties metų vaikų požiūris į tėvų skyrybas. *Psichologija*, 23, 20-36. <https://doi.org/10.15388/Psichol.2001.4422>.
25. Dovydaitienė, M. (2008). *Skyrybas išgyvenę vaikai: psichologinės pagalbos ir paramos galimybės: metodinė priemonė*. Vilniaus universiteto leidykla.
26. Drake, J. E., ir Winner, E. (2013). How children use drawing to regulate their emotions. *Cognition and Emotion*, 27(3), 512–520.
<https://doi.org/10.1080/02699931.2012.720567>
27. Duobienė, G. (2017). *Pykčio kaitos vertinimas taikant dailės terapiją jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams, turintiems emocijų ir elgesio problemų* (magistrinis darbas). Prieiga per: <https://gs.elaba.lt/object/elaba:22692882/>
28. Edwards, B. (2016). *Analysis and Interpretation of Children's Drawings*. Research Project.
29. European Federation of Art Therapy. (n.d.). What is Art Therapy? Prieiga per: <https://www.arttherapyfederation.eu/art-therapy.html> [žiūrėta 2023-03-06].
30. Eurostat (2022). *How many marriages and divorces took place in 2020?*.

- Prieiga per <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220516-2> [žiūrėta 2023-02-15].
31. Foley, C., Y., Mullis, F. (2008). Interpreting Children's Human Figure Drawings: Basic Guidelines for School Counselors. *Georgia School Counselors Association Journal*, 1(1), 28 - 37. Prieiga per: <https://eric.ed.gov/?id=EJ864355>.
32. Gaižauskienė, I. ir Valavičienė, N., (2016). *Socialinių tyrimų metodai: kokybinis interviu*. Vilnius: VĮ Registrų centras.
33. Ganong, L., ir Coleman, M. (2017). Siblings, Half-Siblings, and Stepsiblings. Iš L. Ganong ir M. Coleman, *Stepfamily Relationships: Development, Dynamics, and Interventions*, 191–204. Springer US. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-7702-1_10
34. Gantt, L. M., ir Anderson, F. (2009). The Formal Elements Art Therapy Scale: A Measurement System for Global Variables in Art. *Art Therapy*, 26(3), 124–129. <https://doi.org/10.1080/07421656.2009.10129372>
35. Glatsein, J., (2019). *Formal Visual Analysis: The Elements & Principles of Composition: Help students build techniques to interpret what they see into written words using art* Prieiga per: <https://www.kennedy-center.org/education/resources-for-educators/classroom-resources/articles-and-how-tos/articles/educators/visual-arts/formal-visual-analysis-the-elements-and-principles-of-compositoin/> [žiūrėta 2023-05-01].
36. Hashemi, L., ir Homayuni, H. (2017). Emotional Divorce: Child's Well-Being. *Journal of Divorce & Remarriage*, 58(8), 631–644. <https://doi.org/10.1080/10502556.2016.1160483>
37. Yan, H., Chen, J., ir Huang, J. (2019). School Bullying Among Left-Behind Children: The Efficacy of Art Therapy on Reducing Bullying Victimization. *Frontiers in Psychiatry*, 10.

- <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2019.00040>
38. Johnsen, I. O., Litland, A. S., ir Hallström, I. K. (2018). Living in Two Worlds – Children’s Experiences After Their Parents’ Divorce – A Qualitative Study. *Journal of Pediatric Nursing*, 43, e44–e51.
<https://doi.org/10.1016/j.pedn.2018.09.003>
39. Karčiauskienė, I. (2011). *Vaikų dienos centrus lankančių agresyvių vaikų pozityvioji socializacija* (magistro darbas). Prieiga per:
<http://gs.elaba.lt/object/elaba:2082947/>.
40. Kelly, J. B., ir Emery, R. E. (2003). Children’s Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives. *Family Relations*, 52(4), 352–362.
<https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00352.x>
41. Kozłowska, K., ir Hanney, L. (2001). An Art Therapy Group for Children Traumatized by Parental Violence and Separation. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 6(1), 49–78. <https://doi.org/10.1177/1359104501006001006>
42. Landon, O., Ganong, L., ir Sanner, C. (2022). “Stop going in my room”: A grounded theory study of conflict among stepsiblings. *Family Relations*, 71(1), 256–278. <https://doi.org/10.1111/fare.12595>
43. Lansford, J. E. (2009). Parental Divorce and Children’s Adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, 4(2), 140–152.
<https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2009.01114.x>
44. Lazdauskas, T. (2012.). *Išsiskyrimo su tėvais psichologinis poveikis vaikui*. Prieiga per:
<http://talpykla.elaba.lt/elaba-fdora/objects/elaba:4331529/datastreams/MAIN/content>
45. Lebedeva, L. (2020). *Dailės terapija: teorija ir praktika* (2 - asis leid.). Kaunas, Žmogaus psichologijos studija.

46. Lebedeva, L. (2021). *Projekcinis piešinys dailės terapijoje: požymių ir interpretacijų enciklopedija*. Žmogaus psichologijos studija.
47. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymas dėl meno terapeuto veiklos reikalavimų aprašo patvirtinimo. 2020 m. lapkričio 26 d. Nr. V-2740.
Prieiga per:
<https://e-seimas.lrs.lt/portal/lgalAct/lt/TAD/6dc154012fd811eb8c97e01ffe050e1c>.
48. Lietuvos statistikos departamentas (2022). *Bendrasis ištuokų rodiklis*. Prieiga per
<https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=8be2fb73-57c2-464d-8737-17e5f85aaa56#/> [žiūrėta 2023-03-02].
49. Lowenstein, L. (2017). *Creative Interventions for Children of Divorce*. Prieiga per <http://www.lianalowenstein.com/articles.html>.
50. Malchiodi, C., A., (1998). *Understanding Children's Drawings*. Guilford Press.
51. Mankauskienė, J. ir Vaitkevičienė, A. (2009). Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų kūrybingumo pokyčiai taikant dailės terapijos metodus. *Specialusis ugdymas*, 2(21), 125 - 130.
Prieiga per <https://epublications.vu.lt/object/elaba:6107878/>.
52. Marder, L. (2010). *Spalvotas pasaulis*. Vilnius: Presvika.
53. Maslauskaitė, A. ir Kuconytė, D. (2016). Būti tėvu po skyrybų: Tėvo kontaktai su nepilnamečiais vaikais. *Culture & Society*, 7(1), 11–32.
<https://doi.org/10.7220/2335-8777.7.1.1>
54. McCullough, C., (2009). A Child's Use of Transitional Objects in Art Therapy to Cope With Divorce. *Art Therapy*, 26(1), 19-25, DOI: 10.1080/07421656.2009.10129306.
55. McDonald, A., Holtum, S. ir Drey, N. S. J. (2019). Primary-school-based art therapy: Exploratory study of changes in children's social, emotional and

- mental health. *International Journal of Art Therapy*, 24(3), 125–138.
<https://doi.org/10.1080/17454832.2019.1634115>
56. McLanahan, S., Tach, L. ir Schneider, D. (2013). The Causal Effects of Father Absence. *Annual review of sociology*, 39, 399–427.
<https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145704>
57. Mehlomakulu, C., (2017). *What Do You Need To Hold On To and Let Go Of? A Creative Exercise*. Prieiga per: <https://creativityintherapy.com/2017/10/what-do-you-need-to-hold-on-to-and-let-go-of-a-creative-exercise/> [žiūrėta 2022-10-21].
58. Miralles, P., Godoy, C. ir Hidalgo, M. D. (2021). Long-term emotional consequences of parental alienation exposure in children of divorced parents: A systematic review. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02537-2>
59. Momkutė, Z. (2014). *Šeimos santykių atspindys vaikų piešiniuose* (magistro darbas). Prieiga per <https://talpykla.elaba.lt/elabafedora/objects/elaba:2173989/datastreams/MAIN/content>.
60. Moula, Z. (2020). A systematic review of the effectiveness of art therapy delivered in school-based settings to children aged 5–12 years. *International Journal of Art Therapy*, 25(2), 88–99.
<https://doi.org/10.1080/17454832.2020.1751219>
61. Oaklander, V. (2015). *Paslėpti lobiai. Vaiko vidinio pasaulio žemėlapis*. Kaunas, Žmogaus psichologijos studija.
62. Papernow, P. L. (2018). Clinical Guidelines for Working With Stepfamilies: What Family, Couple, Individual, and Child Therapists Need to Know. *Family Process*, 57(1), 25–51. <https://doi.org/10.1111/famp.12321>
63. Péntzes, I., van Hooren, S., Dokter, D., & Hutschemaekers, G. (2018). How Art Therapists Observe Mental Health Using Formal Elements in Art Products:

- Structure and Variation as Indicators for Balance and Adaptability. *Frontiers in Psychology*, 9, 1611. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01611>
64. Rezazadeh, H., Froutan, R., Ahmad Abadi, A., Mazloun, S. R. ir Moghaddam, K. (2020). Effects of Art Therapy Program on Anxiety and Depression among 6-12-Year-Old Burned Children. *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*, 8(B), 126–132. <https://doi.org/10.3889/oamjms.2020.3916>
65. Rubin, J., A. (2005). *Child Art Therapy* (2 - asis leid.). Hobokenas: John Wiley & Sons, Inc.
66. Rupšienė, L. (2007). *Kokybinių tyrimų duomenų rinkimo metodologija*. Prieiga per https://www.researchgate.net/publication/323497804_Kokybiniu_tyrimu_duomenu_rinkimo_metodologija.
67. Sari, C. A. M., Utari, P. ir Satyawan, I. A. (2022). Single Parent Communication in Divorce Understanding for Children. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 9(7), Art. 7. <https://doi.org/10.18415/ijmmu.v9i7.3987>
68. Sheng, L., Yang, G., Pan, Q., Xia, C. ir Zhao, L. (2019). Synthetic House-Tree-Person Drawing Test: A New Method for Screening Anxiety in Cancer Patients. *Journal of Oncology*, vol. 2019, 1 - 8. <https://doi.org/10.1155/2019/5062394>
69. Shore, A. (2013). *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy: Fostering Creativity and Relational Growth*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203517567>
70. Silverstone, L., (2009). *Art Therapy Exercises. Inspirational and Practical Ideas to Stimulate the Imagination*, p. 56. Londonas: Jessica Kingsley Publishers.

71. Skybo, T., Ryan-Wenger, N., ir Su, Y. (2007). Human Figure Drawings as a Measure of Children's Emotional Status: Critical Review for Practice. *Journal of Pediatric Nursing*, 22(1), 15–28. <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2006.05.006>
72. Sorek, Y. (2019). Children of divorce evaluate their quality of life: The moderating effect of psychological processes. *Children and Youth Services Review*, 107, 104533. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104533>
73. Størksen, I., Røysamb, E., Moum, T. ir Tambs, K. (2005). Adolescents with a childhood experience of parental divorce: A longitudinal study of mental health and adjustment. *Journal of Adolescence*, 28(6), 725–739. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2005.01.001>
74. Stripeikienė, J. (2005). *Ištuoka*. Prieiga per: <https://www.vle.lt/straipsnis/istuoka/>, [žiūrėta 2023-02-15].
75. Šūmakarienė, A. (2022). *Dailės terapija*. Prieiga per: <https://www.vle.lt/straipsnis/dailles-terapija> [žiūrėta 2023-04-23].
76. Taylor, R. ir Andrews, B. (2009). Parental Depression in the Context of Divorce and the Impact on Children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 50(7), 472–480. <https://doi.org/10.1080/10502550902970579>
77. Trussel, J. (2016). Activities for Helping Children Deal With Divorce. Prieiga per <https://extension.missouri.edu/publications/gh6602> [žiūrėta 2023-03-04].
78. Ugurlu, N., Akca L. ir Acarturk, C. (2016) An art therapy intervention for symptoms of post-traumatic stress, depression and anxiety among Syrian refugee children. *Vulnerable Children and Youth Studies*, 11(2), 89-102, DOI: 10.1080/17450128.2016.1181288
79. Valiukevičienė, N. (2010). *Vaikų, išgyvenusių tėvų skyrybas, patirties analizė* (magistro darbas). Prieiga per <https://gs.elaba.lt/object/elaba:1995635/>.

80. van der Wal, R. C., Finkenauer, C. ir Visser, M. M. (2019). Reconciling Mixed Findings on Children's Adjustment Following High-Conflict Divorce. *Journal of Child and Family Studies*, 28(2), 468–478.
<https://doi.org/10.1007/s10826-018-1277-z>
81. Van Heerden, A. ir Wild, L. G. (2018). Grandparent support and mental and behavioural health in middle childhood. *Social Development*, 27(2), 366–380.
<https://doi.org/10.1111/sode.12275>
82. Waller, D. (2006). Art Therapy for Children: How It Leads to Change. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 11(2), 271–282.
<https://doi.org/10.1177/1359104506061419>
83. Weaver, J. ir Schofield, T. (2015). Mediation and Moderation of Divorce Effects on Children's Behavior Problems. *Journal of family psychology: JFP: journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43)*, 29(1), 39–48. <https://doi.org/10.1037/fam0000043>
84. Westphal, S. K., Poortman, A.-R. ir Van der Lippe, T. (2015). What About the Grandparents? Children's Postdivorce Residence Arrangements and Contact With Grandparents. *Journal of Marriage and Family*, 77(2), 424–440.
<https://doi.org/10.1111/jomf.12173>
85. *Worldpopulationreview (2023). Divorce rates by country 2023*. Prieiga per: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/divorce-rates-by-country> [žiūrėta 2023-02-15].
86. Žydžiūnaitė, V., Sabaliauskas, S. (2017). *Kokybiniai tyrimai. Principai ir metodai*. Vilnius: Vaga.
87. Žukauskienė, R. (2012). *Raidos psichologija: integruotas požiūris*. Vilnius, Margi raštai.

PRIEDAI

1 PRIEDAS

TIRIAMOJO ASMENS TĖVŲ/GLOBĖJŲ INFORMAVIMO FORMA

Vilniaus universiteto ir Lietuvos muzikos ir teatro akademijos jungtinės menų terapijos programos, dailės terapijos specializacijos II kurso studentė magistrinio darbo rengimo metu atliks tyrimą, skirtą atskleisti 7-11 metų vaikų, patyrusių tėvų skyrybas, emocines patirtis dailės terapijos procese.

Tyrimo dalyviai – 7-11 metų vaikai, patyrę tėvų skyrybas. Tyrimo duomenų rinkimo būdai: klausimynai, interviu iš tėvų ir vaikų, piešiniai. Taikomas kokybinis tyrimo metodas. Dalyvavimo tyrime trukmė: 10 užsiėmimų (po 45 min. Pirmasis užsiėmimas – susipažinimas, paskutinysis – atsisveikinimas).

Interviu bus įrašomas į diktofoną. Tyrime bus užtikrinamas dalyvių anonimiškumas ir konfidencialumas, interviu metu surinkti ir analizės metu apibendrinti duomenys naudojami tik studijų tikslais.

Studentė

(parašas)

Eglė Žostautaitė

TIRIAMOJO ASMENS TĖVŲ/GLOBĖJŲ SUTIKIMO FORMA

Aš, _____ (tiriamąjį asmens motinos/tėvo/globėjo vardas, pavardė), sutinku, kad mano dukra/sūnus/globalotinis _____ dalyvautų Vilniaus universiteto medicinos fakulteto menų terapijos (dailės terapijos specializacijos) studentės Eglės Žostautaitės atliekamame tyrime apie tėvų skyrybas patyrusių 7-11 metų vaikų emocines patirtis dailės terapijos procese. Sutinku, kad mano vaiko darbai, interviu duomenys bei kita surinkta medžiaga reikalinga tyrimui, būtų naudojami tik moksliniais tikslais.

Interviu bus įrašomas į diktofoną. Tyrime bus užtikrinamas dalyvių anonimiškumas ir konfidencialumas, interviu metu surinkti ir analizės metu apibendrinti duomenys naudojami tik studijų tikslais.

Turėsite galimybę bet kada atsisakyti leisti savo vaiką dalyvauti tyrime.

Tiriamąjį asmens vieno iš tėvų/globėjų

(vardas, pavardė, parašas)

Tyrimą atlieka

Eglė Žostautaitė

IŠSAMUS DAILĖS TERAPIJOS UŽSIĖMIMŲ PLANAS

1.	Prisistatymas per piešinį	Pirmasis susitikimas, užduotis skirta pamatyti vaiko piešimo raišką, daugiau sužinoti apie vaiką, susipažinti
2.	Mano simbolis	Ką vaikas vaizduoja kaip savo simbolį/simbolį apie save? Kokiomis priemonėmis vaizduojama? Kas yra vaizduojama ir kaip tai susiję su vaiku? Skirta savęs suvokimui bei paanalizavimui. <i>Užduotis iš: Susan I. Buchalter „250 Brief, Creative and Practical Art Therapy Techniques: A Guide for Clinicians and Clients“ (2017) 81psl.</i>
3.	Gėlių šeima	Netiesiogiai vaizduoti šeimos narius, pamatyti kaip vaikas vaizduoja gėles, labiau jausminiam atsiskleidimui kaip jis jaučiasi apie šeimą. <i>Užduotis iš: L. Lebedeva „Dailės terapija: teorija ir praktika“ (2020)</i>
4.	Pavaizduok išsiskyrimą	Kaip vaikas suvokia išsiskyrimą? Kaip apie tai jaučiasi? Kokias emocijas jam sukelia išsiskyrimas? Ar jis vaizduoja savo tėvus? Užduotis orientuota į įvykio suvokimą, jausmų išliejimą. <i>Užduotis iš: L. Silverstone „Art Therapy Exercises. Inspirational and Practical Ideas to Stimulate the Imagination“ (2009)</i>
5.	Mamos namai ir tėčio namai	Vaiko savijauta apie gyvenamąją vietą, tėvų priežiūros pasiskirstymą; Kaip vaizduojami mamos/tėčio namai? Ar labai skiriasi vaizdavimo būdas? Kaip emociškai apibūdinami piešiniai? <i>Užduotis iš: Trussel, J. (2016). Activities for Helping Children Deal With Divorce.</i> Prieiga per https://extension.missouri.edu/publications/gh6602
6.	Mano saugi erdvė	Kaip vaikas vaizduoja savo erdvę? Ar jis ją turi ar ne? Ar vaikas vaizduoja savo šeimą joje, ar turi sąsajų su dabartine gyvenama vieta/vieno iš tėvų namais? Kokie jausmai iškyla būnant saugioje vietoje? Užduotis taip pat skirta atsipalaidavimui. <i>Užduotis iš: Susan I. Buchalter „A Practical Art Therapy“ (2004)</i>
7.	Ką norėtum paleisti ir ką laikyti tvirtai sau?	Vaikas apsibrėžia abi savo rankas ir vienoje nupiešia ką norėtų paleisti (atsisakyti ir pamiršti) gyvenime, o kitoje kas jam suteikia stiprybės, palaiko jį. <i>Užduotis iš: C. Mehlomakulu (2017). What Do You Need To Hold On To and Let Go Of? A Creative Exercise. Prieiga per:</i>

		https://creativityintherapy.com/2017/10/what-do-you-need-to-hold-on-to-and-let-go-of-a-creative-exercise/
8.	Aš – superherojus	Užduotis orientuota į pasitikėjimo savimi kėlimą ir savęs suvokimą, savo stiprybių išryškinimą. <i>Užduotis iš: Susan I. Buchalter „Art Therapy Techniques and Applications“ (2009).</i>
9.	Mano ateities portretas	Priešpaskutinis užsiėmimas: kokį save įsivaizduoja vaikas ateityje? Kokios svajonės gali būti pavaizduotos ir išpildytos ateityje? Kaip vaikas mato save? Ateities piešimas gali padėti suvokti savo ateitį, nesiejant jos su dabartiniais stresą keliančiais veiksniais, susijusiais su šeima (Berberian ir Davis, 2019). Užduotis iš: Berberian, M., ir Davis, B. (2019). <i>Art Therapy Practices for Resilient Youth: A Strengths-Based Approach to At-Promise Children and Adolescents</i> . Routledge.
10.	Palinkėjimas sau, atsisveikinimas	Terapijos užbaigimas, atsisveikinimas.

Papildomos/pakitusios užduotys atsiradusios terapijos metu

1.	Nupiešk savo nerimą	Vaikas pradėjo kalbėti, kad jis labai nerimauja ir bijo, kad nespės išmokti anglų namų darbų, perskaityti knygos ir išmokti žodžių pamokai, netgi pradėjo gaudintis. Reaguodama į situaciją pasiūliau vaikui nupiešti savo nerimą ir jis maloniai sutiko.
2.	Mano geriausia diena	Papildoma užduotis atsipalaiduoti, pajauti geras, pozityvias emocijas.
3.	Atsisveikinimo atvirukas	Vietoj palinkėjimo sau, vaikas norėjo, kad nupieštume vienas kitam po atsisveikinimo atviruką.

KODAVIMO PROCESAS

This screenshot shows a Microsoft Excel spreadsheet titled "KODAVIMAS". The interface includes the standard ribbon (Home, Insert, Draw, Page Layout, Formulas, Data, Review, View, Automate, Tell me) and a toolbar with various icons. The spreadsheet contains a table with approximately 20 columns and 100 rows. The columns are color-coded and contain text describing different stages of a coding process. The rows list specific tasks or sub-tasks. The data is organized into several distinct sections, each with a unique background color.

This screenshot shows another Microsoft Excel spreadsheet titled "KODAVIMAS". It features the same interface as the first screenshot. The spreadsheet contains a table with approximately 20 columns and 100 rows. The columns are color-coded and contain text describing different stages of a coding process. The rows list specific tasks or sub-tasks. The data is organized into several distinct sections, each with a unique background color.

DAILĖS TERAPIJA KAIP TERPĖ MALONIEMS IŠGYVENIMAMS	IŠREIKŠTI VAIKŲ JAUSMAI APIE ŠEIMOS POKYČIUS DAILĖS TERAPIJOJE
Per piešinį - j linksmą atsiminimą D20 Atsiminimas apie medžioklę D21 Šerno sumedžiojimas D44 Atsiminimas iš kelionės D45 Smagus atsiminimas apie beždžionę D46 Beždžionės piešinys - geros emocijos E14 Detalės keliančios įvairius prisiminimus E15 Šiltas atsiminimas apie senelius E27 Atsiminimai apie kiemą E28 Gimtadienio raketų gaminimas E29 Per piešinį j linksmą nuotyki E34 Obelis kaip atsiminimas apie močiutę E50 Baimė neaptemdo gerų atsiminimų E51 priminimas, kad reikia būti pozityviai G27 Atsiminimas apie mamą ir telefoną K52 Atsiminimas apie geriausią dieną K57 Nenoras keisti gero atsiminimo K71 Entuziastingas pasakojimas apie vasarą K72 Linksma piešti vasarą L4 Medūza piešinyje - atsiminimas apie šeimos atostogas L29 Atsiminimas apie močiutę	Tėvų skyrybos keliančios praradimo ir liūdesio jausmą F23 Išsiskyrimo tema kelianti liūdesį G21 Išsiskyrimas - liūdnas G22 Gėlės praradimas G23 Išsiskyrimas keliantis liūdesį K24 Vienai gėlei išėjus - ne problema K36 Išreikštas gėlių liūdesys dėl išsiskyrimo K37 Liūdniau gėlei, kuri palikta K38 Gėlių šeima patirianti išsiskyrimą K39 Mamos ir tėčio išsiskyrimas K40 Nupieštas liūdinantis veidas K41 Iširusi gėlių šeima M43 Tėvų skyrybos - priešastis nerimui M44 Nenoras piešti apie tėvų skyrybas M46 Išsiskyrimas asocijuojasi su tėvais M47 Išsiskyrimas - per žaidimą M48 Išsiskyrimas kalbantis apie žmogaus atstūmimą M49 Išsiskyrimo žmonės einantys į skirtingas puses M50 Aparatas kuris išskiria M51 Tėvų skyrybų išgyvenimas M52 Skaudūs jausmai apie tėvų skyrybas
Džiugios ir atpalaiduojančios akimirkos dailės terapijoje D1 Berniukui buvo gera piešti D48 labiausiai patikusį priemonė - akrilas E1 Dailės terapija - malonus užsiėmimas E3 Dailės terapija - terpė emociniam išsilyjimui E4 Gera piešti mėgstamus dalykus E6 Po dailės terapijos mergaitė jaučiasi labai gerai E12 Lengviausias yra piešimo procesas E53 Skirtingos priemonės - norėjimas išbandyti skirtingas technikas F22 Saugios vietos piešinys - laimingi jausmai F29 Noras nupiešti savo namus G1 Užsiėmimai malonūs ir linksmi G2 Pirmo užsiėmimo metu - jokios baimės	Išskirtinis tėčio vaidavimas ir ilgesys E16 Šachmatų žaidimas su tėčiu G19 Tėčio namų patiko piešti labiau K21 Tėtis - tvirtiausia gėlė K28 Labiau norėtusi gyventi pas tėtį K29 Tėčio ilgesys J61 Kartu su tėčiu pamatyti šernas K69 Noras žaisti su tėčiu K70 tėtis pavaižduotas piešinyje L14 Užsidariusi gėlė - tėčio uždaramas L17 Vėjas negali nupūsti gėlės "tėčio" M23 Prie tėčio - plėšrus augalas G35 įsimintiniausias piešinys - noras pabūti su tėčiu

DAILĖS TERAPIJA KAIP TERPĖ MALONIEMS IŠGYVENIMAMS

Per piešinį - j linksmą atsiminimą

- D20 Atsiminimas apie medžioklę
- D21 Šerno sumedžiojimas
- D44 Atsiminimas iš kelionės
- D45 Smagus atsiminimas apie beždžionę
- D46 Beždžionės piešinys - geros emocijos
- E14 Detalės keliančios įvairius prisiminimus
- E15 Šiltas atsiminimas apie senelius

- E27 Atsiminimai apie kiemą
- E28 Gimtadienio raketų gaminimas
- E29 Per piešinį j linksmą nuotyki
- E34 Obelis kaip atsiminimas apie močiutę
- E50 Baimė neaptemdo gerų atsiminimų
- E51 priminimas, kad reikia būti pozityviai
- G27 Atsiminimas apie mamą ir telefoną
- K52 Atsiminimas apie geriausią dieną
- K57 Nenoras keisti gero atsiminimo
- K71 Entuziastingas pasakojimas apie vasarą
- K72 Linksma piešti vasarą
- L4 Medūza piešinyje - atsiminimas apie šeimos atostogas
- L29 Atsiminimas apie močiutę

Džiugios ir atpalaiduojančios akimirkos dailės terapijoje

- D1 Berniukui buvo gera piešti
- D48 labiausiai patikusį priemonė - akrilas
- E1 Dailės terapija - malonus užsiėmimas
- E3 Dailės terapija - terpė emociniam išsilyjimui
- E4 Gera piešti mėgstamus dalykus
- E6 Po dailės terapijos mergaitė jaučiasi labai gerai
- E12 Lengviausias yra piešimo procesas
- E53 Skirtingos priemonės - norėjimas išbandyti skirtingas technikas
- F22 Saugios vietos piešinys - laimingi jausmai
- F29 Noras nupiešti savo namus
- G1 Užsiėmimai malonūs ir linksmi

TĖVŲ INTERVIU DUOMENŲ TEMINĖ ANALIZĖ

1. ĮVAIRIALYPIAI VAIKO JAUSMAI KYLANTYS DĖL TĖVŲ SKYRYBŲ

Šioje temoje atsiskleidžia ryškiausi vaikų emociniai išgyvenimai, iškilę dėl tėvų skyrybų. Vaikai išreiškė skirtingus jausmus ir elgesį tėvų skyrybų procese, tačiau neabejotinai tai sunkus laikotarpis, pareikalaujantis iš vaikų nemažai jautrių emocijų. Tema suskirstyta į tris potemes: atsiradęs nerimas ir nesaugumo jausmas, po tėvų skyrybų – noras būti vienam, noras išlikti stipriam ir nepažeidžiamam. Toliau pateikiamos kiekvienos potemės aprašymas.

- **Atsiradęs nerimas ir nesaugumo jausmas**

Kalbinant vieno iš tiriamųjų vaikų mamą, atsiskleidė, jog po skyrybų vaikas pasikeitė – tapo žymiai dirglesnis, atsirado nerimo priepuoliai „<...> *Kas yra, sakau, koks buvo vaikas linksmesnis ir gyvesnis toksai visas iki keturių metų, paskui jis pasidarė dirglesnis. Dirglesnis ir nerimo priepuoliai užėina ir tokie gana stiprūs <...>*“ (C.). Po skyrybų pokytis jaučiasi ir vaiko pasitikėjime savimi – jis jaučiasi neužtikrintas savo pasirinkimais ir atsakymais, nuolat ieško patvirtinimo iš kitų žmonių, mama yra pastebėjusi, kad jis jaučia didelį nesaugumo jausmą „<...> *Ir nu kas su juo pabendrauja gali matyti, kas yra bendravę tai mato akivaizdžiai. Ir nesaugumo toksai jausmas. Ar viskas bus gerai, ar aš gerai čia padariau ar aš tikrai taip teisingai parašiau? <...>*“ (C.). Vaikui yra išsivystęs toks didelis nerimas ir nesaugumo jausmas, kad kartais jis gali trukdyti blaiviai mąstyti. Baimė likti vienam, be globos persekioja kasdienėse situacijose „<...> *Ir pas jį toksai ar aš gerai padariau ar aš teisingai padariau? Ar nieko blogo nenutiks? Aš į parduotuvę negaliu nueit viena, nes mane gali nušaut parduotuvėj. Iki tiek. Jis namie vienas nebūna. <...>*“ (C.). Visų šių vaiko nerimo priepuolių mama negali suvaldyti ir nebežino kaip padėti vaikui „<...> *bet kad nerimas pas jį yra labai didžiulis, tai yra va kaip jį taip nugesint aš nežinau... Aš visokiais būdais bandau. Kažkokie neurologiniai dalykai. <...>*“ (C.). Taip pat išsiskyrimo metu, vaikui gali būti neramu atsisveikinti su vienu iš tėvų „<...> *Ir tada jisai nenori paleisti to tėčio, jis nori kartu važiuoti <...>*“ (I). Tėvų skyrybos kelia didelę baimę ir nerimą vaikui, kad jis visam laikui gali prarasti vieną iš tėvų „<...> *Lukas (vardas pakeistas) pradėjo išgyventi tokią didžiulę baimę praradimo, kad jisai sutiko aukoti savo emociją ir meilę mamai, tik tam, kad neprarasti tėčio <...>*“ (I). Vaikui labai sunku išsiskirti su išsikraustančiu kitur gyventi tėvu „<...> *Jisai tiesiog bijojo prarasti tėtį ir jis darys*

viską, kad to neįvyktų, nes žino, kad mama ir taip yra <...>“ (I). Taigi, tėvų išsiskyrimas verčia vaiką jaustis nesaugiai, nepasitikėti savimi, tapo nerimo priepuolių atsiradimo priežastimi.

- **Po tėvų skyrybų – noras būti vienam**

Interviu metu išryškėjo dar vienas vaiko elgesio modelis. Vieno vaiko mama pasakojo, jog skyrybų metu vaikas atrodė labiau užsisklendęs savyje, norėjo būti atskirai nuo tėvų „<...> Nu kaip, tai aišku, kad buvo tokių nemalonesnių jausmų, bet am... gal vaikam kažkaip labiau norėjosi pabūti atskirai, pabūti savo kambariuose <...>“ (B). Buvimas atskirai ir užsidarymas savyje, tapo savotišku vaiko susitvarkymo su situacija būdu, apmąstymo laiku „<...> Tą tokį pastebėjau. Nu kažkaip norėjosi matyt jiems pabūti vieniems, atskirai, žodžiu susigaudyti ir pamąstyti, kaip čia įvyko, kas čia <...> „ (B). Atrodo, jog vaikas tarsi bėga nuo skaudžios šeimos situacijos, bando save užimti įvairia veikla “<...> Kažkaip gal labiau į tokias veiklas įsitraukti, galbūt grįžo prie kokių lego dėliojimų, nu tokių lyg ir buvo tokių, savyje pamąstymų <...>” (B). Uždarumas ir vienatvės noras vaikui buvo ne tik su šeimos nariais, bet ir su draugais. Anksčiau žaisdavęs su kiemo draugu, dabar pirmenybę teikia buvimui vienam <...> Tai jie ten turi tokį kiemo draugą, tai su tuo draugu ten labai daug laiko praleidžia. Nu bet čia turbūt ir anksčiau tas buvo. O taip, kad to tokio anksčiau lygtais kviesdavosi kartu kažkaip dėlioti, bendravimo daugiau trūko, o dabar, kad pats vienas ten savo kūryba užsiimdavo. Tai vat gal tas toks man pasimatė <...>“ (B). Mama pastebi, jog vaikas nebe taip, kaip anksčiau bendrauja – išsiskyrus tėvams ir gaunant daugiau individualaus dėmesio tiek iš mamos, tiek iš tėčio, jaučiasi, kad nenorima labai atvirauti ir pasipasakoti apie save <...> Nu tai va, tai daugiau dabar taip yra žodžiu, tokio individualaus bendravimo. Tada ir vakare taip ir vidury dienos kažkaip tokių klausimų jis nelabai pasakoja. Prabėga, ai viskas gerai, gerai, taip vat kažkaip <...>” (B). Tėvų skyrybos tampa skaudžia patirtimi vaikui, paskatinusia vidinį užsidarymą ir bendravimo susilaikymą, nenorėjimą daug atvirauti.

- **Noras išlikti stipriam ir nepažeidžiamam**

Kalbinant mamas, išryškėjo vaikų noras būti „stipriems“ tėvų skyrybų metu ir neparodyti savo tikrų išgyvenimų. Viena mama minėjo, kad yra aptikus besislepiančią verkiančią dukrą „<...> Ir jinai man kažkaip... ir yra vieną kartą, esu ją aptikus verkiančią <...>“ (A). Šis įvykis buvo gana reikšmingas mamai, kuri pripažįsta, jog jos dukra ne iš tų, kurios verkia „<...> Nu Barbora išvis ne ta, kur verkia, ji tokia šiaip tvirta. Ne visad pasakys kaip aš jaučiuosi <...>“ (A), Kai kuriems vaikams tenka slapstytis nuo tėvų, kad neparodytų savo širdgėlos dėl įvykusio

išsiskyrimo „<...> *Bet radau vakare verkiančią. Ir tikrai taip graudžiai, tikrai tikrai su tokia širdgėla. Ir supratau, na bandžiau prisikalbinti, ne visai jinai atviravo, bet supratau, kad yra su tuo susiję <...>*“ (A). Vaikai taip pat gali jautriai priimti bendraklasių erzinimus, atsiranda noras apsaugoti savo asmenines ribas, po skyrybų vaikai gali jaustis labiau pažeidžiami „<...> *Mantas į erzinimą labai atsako, nu labai stipriai. Labai. Jis nesileidžia erzinas, jeigu dar kliudys jį fiziškai, tai jisai dar ir mušis ir visko ten buvo <...>*“ (C). Kai kurie vaikai nenori parodyti, kad yra silpni ar pažeidžiami, stengiasi savo emocijas užspausti „<...> *Jeigu susižeidžia ką nors, va dabar tas yra, kad aš būsiu stiprus, aš neverksiu. Aš būsiu labai stiprus, net jei man skauda, aš neleisiu mamai manęs paguosti <...>*“ (I), „<...> *suprantat, jam susiturėti viduje emociškai, jisai išgyveno žiauriai, jisai tų emocijų nerodė, bet aš mačiau, kad jam yra didžiulis išgyvenimas iškraustyti tėtį iš namų <...>*“ (I). Vaikams tėvų skyrybos gali tapti labai skaudžiu įvykiu, dėl kurio jie kenčia emociškai, tampa labiau užsidarę, stengiasi neparodyti kaip jaučiasi viduje „<...> *Vat tas yra išlikę, sakau, va tas užsidarymas, tas toksai skausmingas lūžis praradimo. Taip, aš jį mačiau ir va, dabar pasekoje mes turime daugiau uždarumo, turim daugiau emocijų nereiškimu. Ir tai buvo linkęs į tai, bet dabar dar labiau <...>*“ (I). Taigi, vaikai tėvų skyrybų metu gali stengtis pasirodyti nepažeidžiamais, neparodyti savo silpnumo ir kaip jiems iš tiesų emociškai skauda.

2. PAKITĘ SANTYKIAI SU TĖVAIS PO SKYRYBŲ

Ši tema kalba apie tėvų ir vaiko santykį tėvų skyrybų metu ir po jų. Kalbama apie vaiko savijautą ir elgesio pasikeitimus mamos ir tėčio atžvilgiu, atsiskleidžia jautrus mamų ir vaikų ryšys ir jo svarba vaikams, sudėtingi santykiai su tėčiu. Išskiriamos keturios temos potėmės: globėjiško vaidmens prisiėmimas mamai, apsaugantis mamos buvimas šalia, tėtis – idealas ir priešas, pyktis ir maištas tik prieš tėtį.

• **Globėjiško vaidmens prisiėmimas mamai**

Kai kurios mamos interviu metu atskleidė, kad skyrybų laikotarpiu vaikai pradėjo joms rodyti itin stiprų dėmesį ir rūpestį „<...> *Truputį manau ji buvo (2 sek tyła), nu kažkaip stengiaus, kad to nebūtų, bet ,matyt, neišvengiamai truputį tokio man globėjiško vaidmens apsiėmė. Nu kažkaip... na ne tai, kad globėjiško, bet aš jaučiau, kad nori mane kažkuom nudžiuginti <...>*“ (A). Matomas mamos liūdesys ir praeiti sunkumai dėl skyrybų skatino stengtis pradžiuginti mamą, dovanoti dovanas ir taip palaikyti „<...> *Taip, toks vat, taip taip. Atsimenu aš grįžtu į darbą, o manęs ten koks nors piešinys nuostabus laukia, dar kažkas nu toks tikrai ten mamai*

*masažas, kažkas <...>“ (A). Vienas iš vaikų mamai negalėjo pasakyti ką apie ją girdi iš savo tėčio, norėdamas ją apsaugoti “<...> *Ir Mantas (vardas pakeistas) man kada mamyte, tėtis taip negražiai apie tave šneka, aš tau negaliu pasakyt, mamyte, sako, nes tu verksi... Jis man taip. Jis taip negražiai šneka. Tai aš žinau jo žodyną, aš žinau. Jis turbūt ne jam šneka, nu aplinkiniam, bet gi vaikas tai girdi viską <...>” (C). Juntama kritika mamos atžvilgiu iš tėčio dar labiau sustiprino vaiko santykį su mama ir norą ją apsaugoti ir rūpintis. Vaikas jaučia pareigą neleisti mamai liūdėti ar jaustis blogai “<...> *Tai po šitų jo pastangų Mantas į mane įsikibęs yra ir taip jis mane laiko ir taip jam yra svarbu. Aš negaliu namie liūdėti. Tu liūdi, mamyte? Kodėl tu liūdi? Aš noriu, kad tu būtum linksma. Ar jeigu kažkas neduok Dieve pamatytų ašara, kad bėga, tai jis neatstoja nuo manęs, net kitą kart fiziškai visaip neleidžia verkti. Kad taip nu negali čia taip būti <...>” (C). Tėvų skyrybos turėjo didelę įtaką vaiko savijautai mamos atžvilgiu – po skyrybų mama tapo brangiausiu žmogumi, kurį vaikas jautė pareigą apsaugoti “<...> *prisirišimas atsirado labai toks stiprus, jisai mane labai labai saugo <...>” (C). Vaikų reagavimas į skyrybų paveiktas mamos gali tapti perdėtai rūpestingas, atsiranda noras tarsi pakeisti vieną iš tėvų ir rūpintis kitu.****

- **Apsaugantis mamos buvimas šalia**

Interviu metu atsiskleidė, kiek skyrybų metu vaikams buvo svarbu būti su savo mamomis, jausti jų buvimą šalia. Buvo kalbama apie vaikų norą būti ne tik emociškai, bet ir fiziškai arčiau savo mamos skyrybų metu „<...> *Jinai atsikraustė pas mane miegoti į lovą. Nors turi savo lovėlę, jos su seserim dalinasi kambariu <...>“ (A). Tarsi saugiu prieglobsčiu tampanti mamos lova atneša vaikui saugumo jausmą, kad mama yra šalia po visų dienos įvykių. Turėjimas savo kambario, tačiau miegojimas mamos lovoje parodantis kiek svarbu vaikui yra būti šalia mamos sudėtingu periodu „<...> *Tai jinai ten pabūna, pažaidžia, tarsi loftinio tipo turi savo, kad ir kambarys vienas, vis tiek savo erdveles kažkokias ir ten būna, šiaip jinai savo reikalų turi, bet jinai miegoti atsikrausto pas mane <...>“ (A). Noras likti pas mamą lovoje yra likęs iki pat šios dienos, vaikui sunku paleisti mamą „<...> *Bet vyresnėlė vieną dieną tiesiog, kaip atėjo, taip ir išsikraustė. O Barbora vis dar liko. <...>“ (A). Artumo ir saugumo troškimo jausmas labiausiai pasireiškė per norą miegoti kartu su mama vienoje lovoje, tačiau mama yra susitaikiusi su šia mintimi ir pasakojo, jog viena iš dukrų jau išsikraustė, tačiau kita dukra (mano tyrimo dalyvė) liko „<...> *Jaukiai, jaukiai aš kažkaip gal pradžioj... Nu kažkaip kaip mes čia trys susimetę į tą kukulį, bet kažkaip jom dabar reikia to artumo, o kai viskas praeis, tai sakė, viskas ir išsikraustys ir taip kažkaip ir buvo <...>“ (A). Noras miegoti kartu su mama pasireiškia ir kitam tyrimo dalyviui, tai tampa tarsi saugia vieta vaikui, kada jis gali arčiausiai jaustis prie mamos****

„<...> Ateina, kartais ir užmiega kartu, toks vat tai <...>“ (B). Po skyrybų jaučiamas vaiko noras praleisti daugiau laiko su mama, kurio jau seniai nebuvo, labai svarbus individualus mamos dėmesys „<...> Nu taip, gal iš tikrųjų dabar išeina taip, kad tenka daugiau individualaus dėmesio ir matosi, kad jam norisi ir jis ateina dar ten skaityti Harį Poterį, antrą kartą jau skaitom seriją kartu prieš vakarą. Toks truputėlį grįžo tokio artumo poreikis <...>“ (B). Mamos galimas nebuvimas šalia tampa gąsdinančiu - po tėvų skyrybų vaikui baisu būti paliktam vienam, baiminamasi, kad ir mama išeis „<...> Iš niekur nieko naktį atsikėlė, verkia, apsikabina mane ir sako, va čia prieš porą dienų... kaip jusiai išsireiškė, bet taip išsireiškė... (pauzė 2 sek). Mamyte, sako, labai prašau nepradink, sako, aš neištversiu be tavęs. Ar čia vaiko žodiai? Ir ta baimė, kad mama pradings <...>“ (C). Nerimo priepuoliai ir stiprus prisirišimas prie mamos atsirado iš kart po tėvų skyrybų „<...> -Bet čia tas nu vat kaip jūs minėjot tas nerimas ir prisirišimas prie jūsų, ar jusiai visą laiką buvo ar tik po skyrybų? - Čia po skyrybų labiau <...>“ (B). Mama vaikui po skyrybų suteikia šilumą ir saugumo jausmą, kai tėtis yra išėjęs iš namų ir su juo matomasi retai. Vaikui gali būti baisu ir jis mano, kad taip gali atsitikti ir su mama, todėl atsiranda noras būti kuo arčiau.

- **Tėtis - idealas ir priešas**

Šioje potemėje atsiskleidžia kaip tėvų skyrybos paveikia vaiko ir tėčio santykį. Juntamas vaiko vidinis dvilypumas dėl tėčio – jaučiamas pyktis ir kaltinimai dėl suardytos šeimos, tačiau noras būti drauge „<...> Atsimenu tikrai kelis kartus tarsi buvau išgrūdus juos pasivaikščiot, nors trumpam (juokiasi), tai buvo kažkaip. Nu ir ir matydavau kažkaip, kad jai faina būt su tuo tėčiu, bet iš principo reik atpykt. Tai tokį buvo užsibrėžus <...>“ (A) Kita pašnekovė užsiminė, kad tėtis tampa nuolatiniu vaiko kiršintoju su mama, stengiasi, kad vaikas jos nekęstų „<...> Ir kai jusiai dar kažkada kai aš jam pasakiau tiesiog, kad aš parašiau žinutę, kad Mantas va taip girdi ką tu šneki, tai tu vaiką apsaugok, man tai vienodai, tu šnekėk kiek tu nori. Aš jam šnekėsiu viską, kad jis užaugtų ir tavęs nekęstų <...>“ (C). Matantis šias tėvo pastangas ir girdintis nuolatinius blogus žodžius apie savo mamą, vaikas išgyvena savotišką vidinį konfliktą, kada toks brangus žmogus kaip tėtis, yra skaudinantis ir šiurkštus „<...> Bet Mantas būna toks pastoviai „kodėl visi sako, kad mano tėtis yra blogas?“. Nes mes nekalbam namie apie jį. Aš būna šiaip kažką šneku ar būna filmas apie kitas situacijas ar dar kažkas tai ir jis toksai, nes jusiai pats supranta, pats mato, kad tas tėtis ne visai geras. Tai pas jį toksai būna iš šono... Klausiu o kas taip sakė? – Tu sakei! Sakau: o kaip aš sakiau? Eee nežinau, bet tu sakei <...>“ (C). Noras, kad tėtis būtų kitoks, patvirtinimas, kad jis yra geras labai svarbus vaikui palaikyti „gero tėčio“ vaizdą, kurio taip trokšta sūnus „<...> Arba būna, kad kažkas vyksta arba mes

kažką kalbam ir jisai sako, bet mano tėtis taip nedaro? Nedaro mano tėtis taip? Jam reikia pasitvirtinimo, kad jis geras <...>“ (C). Tačiau net ir išgyvenant tokius sudėtingus vaikui vidinius konfliktus, norima būti su tėčiu, gauti jo dėmesį. Kai kurie vaikai perėjo skaudžius konfliktus su savo tėčiais ir dabar santykiai yra geri “<...> o dabar tikrai labai nemažai būna su tėčiu ir ten turi jie savų reikaliukų ir ten viskas gerai man atrodo <...>” (A). Tėtis, neretai tampantis, vaikų akimis, skyrybų kaltininku, gali tapti vaiko pykčio atpirkimo ožiu. Tačiau net ir jaučiant pyktį ar kitus neigiamus jausmus prieš tėtį, vis tiek norima būti su juo ir gauti jo dėmesį.

- **Pyktis ir maištas tik prieš tėtį**

Tėvų skyrybų metu vaikai gali kaltinti vieną iš tėvų dėl įvykusių skyrybų, tačiau interviu metu pastebėjau, kad dažniausiai kaltinimų auka būna tėtis. Atsižvelgiant į skyrybų aplinkybes, dažniausiai vaikai lieka gyventi su mama, todėl juntamas pyktis ant tėčio „<...> *Tai pradžioj gal taip apie nieką ta reakcija, o paskui Barbora (vardas pakeistas) labai... na ji leido sau išpykti (su šypsena) <...>“ (A). Vaikas išreiškė savo jausmus tėčio atžvilgiu, neužlaikė jų, akivaizdžiai „streikavo“ prieš tėtį ir taip norėjo parodyti savo poziciją skyrybų atžvilgiu „<...> *Jinai truputį, manau kad, kuriuo tai metu net tokius atsimenu, grįžo iš kažkur tėtis, jom lauktuvių parvežė, tai ji tokius pagavau, tokius kaip epizodus, vis tiek vaikas turėtų džiaugtis, jei ji sukišo į kažkokį spintos užkampį net neišpakuotas <...>“ (A). Pykčio epizodas truko kurį laiką, kas parodo, kad vaikas buvo labai įskaudintas ir turėjo pereiti daug vidinių konfliktų ir sudėtingų jausmų „<...> *Ir aš po to tvarkydama, tikrai gal po kokio pusmečio, gal po metų, nes ten toks užkampis užkampis, radau ten sukištą (1 sek. Tyla) na, man nereikia, aš nenoriu. Ir jinai tikrai keletą mėnesių, na gal ir iki pusmečio, trumpiau gal, kažkaip buvo pikta <...>“ (A). Išreikštas didelis pyktis prieš tėtį, tampa maištu ir prieš patį skyrybų faktą, kas sukelia daug skaudžių emocijų dėl tokio gyvenimo pasikeitimo.***

3. NAUJO GYVENIMO PRIĖMIMO SUNKUMAI VAIKUI

Šioje temoje aptariami vaiko gyvenimo pokyčiai įvykę dėl tėvų skyrybų – naujo gyvenimo pradžia apimanti gyvenamosios vietos pakeitimą, seno šeimos modelio suirimą bei skyrybų fakto suvokimą ir kaip apie tai jaučiasi vaikai. Ši tema skirstosi į tris potemes – tėvų skyrybos-beprasidedanti pokyčių lavina, skyrybos, kaip sunkiai priimamas ir suvokiamas įvykis, sunkus pasirinkimas tarp abiejų tėvų.

- **Tėvų skyrybos - beprasidedanti pokyčių lavina**

Vienas iš didesnių pokyčių vaikams vykstant skyryboms – išsikraustymas iš senų namų. Tai gali tapti skaudžiu smūgiu prarandant savo saugią vietą, kurioje gyveno visa šeima, ypač jei tai įvyksta nesitikint “<...>ir tiesiog, na iš tikrųjų tai įvyko gana ūmiai, mes viską susikrovėm ir išvažiavom. Ir taip ūmiai viskas ir buvo pasakyta <...>” (A), “<...> Taip, tai nebuvo, kad susėdo mama su tėčiu, kažkoks pokalbis ir kažkaip pasakė, tikrai tai buvo toks bum! <...>” (A). Dar viena didelė problema – skyrybų metu vaikams teikiama mažai dėmesio. Tėvams išgyvenant skaudžius jausmus, galima nesunkiai pamiršti savo vaikus ir jų problemas, dėl ko tampa svarbu skyrybų metu kreiptis psichologinės pagalbos ne tik mamai, bet ir vaikams “<...> pastebėjau, aišku, ten buvo rugsėjo pirma ant nosies, dar jos į mokyklą pradėjo eiti ir aš nežinau ar aš nepastebėjau, nes man pačiai buvo irgi gana gerai (nusijuokė) viskas nunešta ar aš nepastebėjau, kad tuo metu ūmiai būtų kažkaip išreaguota. Vėliau – buvo. Ypač Barbora <...>” (A). Skyrybų metu vaikai neretai tampa antraplaniais veikėjais, su jais yra nešnekama apie šeimos problemas. Dažnai tėvai norėdami apsaugoti vaikus nenori kalbėtis apie skyrybas, tačiau tai tampa svarbia pradžia padėti vaikams priimti skyrybų faktą ir su juo susitaikyti „<...> Gal ir pačioje toje pradžioje taip mažokai su jais kalbėjom, gal būtų buvę reikėję geriau pakalbėti kaip čia bus, bet iš tiesų patys nežinojom kaip čia bus, kaip dėliosis ir dar ir dabar iš tikrųjų kai ko iki galo nesam dar susitarę ar pasitvirtinę <...>” (B). Taip pat vaikus gali paveikti ir prasti mamos ir tėčio santykiai skyrybų metu, matymas kaip tėvai blogai sutaria „<...> Jis atvažiuoja, atveža Mantą ar jį pasiima, jis nesisveikina, jis nekalba, jis visiškai ignoroja. Jeigu perduodi kokius vaistus, tai kaip mažas vaikas tarkim serga jisai, jisai rodo kaip jam nerūpi <...>” (C). Vaikas, matydamas tokį blogą elgesį su mama nebenori važiuoti pas tėtį, išgyvena sunkias emocijas – lyg tėtis yra vienintelis ir jį myli, tačiau nenori su juo kartu leisti laiko “<...> Tai jis mato va tokių daug dalykų ir ir važiuoti dabar pas jį nelabai jisai nori. Jisai kaip ir pasiilgsta jo, bet nenori važiuoti. Nori būt namie <...>” (C). Pasikeitus šeimos modeliui, vaikui gali būti labai skaudu priimti naujas tėvų antrąsias puses, gali jausti didelį pykį dėl “užimtos” vieno iš tėvų vietos „<...> Mane gąsdindavo truputėlį jo tam tikri pasakymai, kad “aš noriu padaryti taip, kad tos moters neliktų. Aš ją nervuosiu tol, kol ji pati išsikraustys <...>” (I). Panašūs stiprūs jausmai gali kilti ir gimus naujam vaikui tėčio arba mamos šeimoje, kada yra pykstama dėl to, kad nesi “pagrindinis” vaikas „<...> Lukas buvo labai kategoriškas, jisai šitu požiūriu, nes atseit “man čia ne broils” <...>” (I). Taigi, vaikui tėvų skyrybos yra ne tik skaudus laikotarpis, kada keičiasi senasis šeimos modelis, bet ir didelių pokyčių metas, tenka išgyventi namų bei tėvų santykių pokyčius.

- **Skyrybos, kaip sunkiai priimamas ir suvokiamas įvykis**

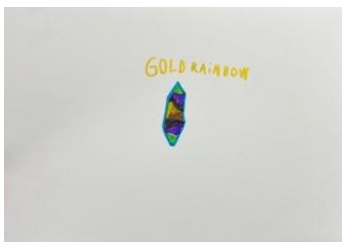

Tėvų skyrybos vaikams gali tapti sudėtingai suvokiamu ir priimamu dalyku. Interviu metu išryškėjo, jog vaikai ne itin dalinasi apie tėvų skyrybas su savo draugais, kas gali rodyti skaudų šio įvykio išgyvenimą, nenorėjimą to įgarsinti ir dalintis „<...> su mokyklos draugais jie ten eina bandelių kažkaip tai kartu, man atrodo, kad jie apie tai nesikalba visiškai žodžiu <...>“ (B), <...> Net ir dabar va, čia vakar kaimynas draugas paklausė žodžiu dėl šuns, ar bus šuo, nes tėtis išsivežė šunį, tai Domas (vardas pakeistas) sakė nežinau. Nežinau ar čia dar bus šuo ar taip...vat. Nu vat ir iki galo neaišku <...>” (B). Taip pat atsiskleidė, kad vaikai, net ir praėjus keliems metams po skyrybų vis tiek trokšta, kad tėvai gyventų kartu. Tai parodo kaip sunku vaikams priimti tėvų skyrybų faktą, jie išlaiko viltį, kad tėvai dar bus drauge “<...> Po to tėtis kodėl negrįžta kodėl negrįžta, aš noriu, kad mano tėtis būtų namuose. Bet dabar va jau penkti metai eina po skyrybų <...>” (C), Vaikai skausmingai išgyvena tėvų skyrybas, dažnai tiesiogiai nenorėdami to parodyti tėvams, tačiau viduje išgyvenantys „<...> bet radau vakare verkiančią. Ir tikrai taip graudžiai, tikrai tikrai su tokia širdgėla. Ir supratau, na, bandžiau prisikalbinti, ne visai jinai atviravo, bet supratau, kad yra su tuo susiję <...>“ (A). Kiekvienas vaikas skirtingai išgyvena ir priima tėvų skyrybas – vieni užsidarę, nenori apie tai su niekuo dalintis, kiti garsiai savo jausmus išreiškia tėvams. Svarbiausia viena – tai yra skaudus įvykis vaikams, dėl kurio reikia skirti daug dėmesio jų emocinei būsenai.

- **Sunkus pasirinkimas tarp abiejų tėvų**

Vykstant tėvų skyryboms, vaikui gali pasidaryti sunku spręsti kada būti su kuriuo iš tėvų. Tai tampa tarsi skaudžiu pasirinkimu, vieno iš tėvų įskaudiniu, todėl norima nusimesti pasirinkimo atsakomybę nuo savęs „<...> Arba tai tu sakau pasakyk ar tu nori važiuoti ten į kelionę, nu tarkim, kai yra pasirinkimas buvimo arba dėmesio. Tada ateina tas „tai jūs tarpusavyje nuspręskit ir pasakykit kur man reikia būti“, suprantat? <...>“ (I). Vaikui gali būti sunku nuspręsti su kuriuo iš tėvų būti, jeigu yra norima būti su abiem „<...> Kai jisai nenori duot atsakymo ir nori nusimest nuo savęs atsakomybę sako „nežinau“. Tai sakau – ar tu nori grįžti namo? – nežinau. -Ar tu nori pasilikti pas tėtį? – nežinau <...>“ (I), „<...> Ir pas jį atsirado va tas „nežinau“ arba jūs nuspręskit ir man pasakykit. O jisai savo nuomonės nenori sakyti <...>“ (I). Vaikas gali jausti įtampą dėl išsikraustančio tėvo, todėl nori su juo praleisti kuo daugiau laiko „<...> Ir aš galvojau tikrai nu grįš. Neskambina, negrįžta <...>“ (I), „<...> Ir dalykas buvo toks, kad Lukas negrįžo namo keturiasdešimt dienų <...>“ (I). Taigi,

vaikui, išgyvenančiam tėvų skyrybas, gali būti sunku „persiplėšti“ ir pasirinkti su kuriuo iš tėvų būti, leisti laiką, norima nusimesti tokio pasirinkimo našta.

1 pav. Tyrimo dalyvių piešinių grupės, susijusias potemes ir formaliuosius elementus bei vizualinius objektus apibendrinanti lentelė

Tyrimo dalyvis Tomas		
Piešinių grupės	Piešinių grupių formaliųjų elementų, vizualinių objektų trumpas aprašymas	Kaip formalieji elementai, vizualiniai objektai siejasi su tiriamųjų emocinėmis patirtimis
<p>Centrinė kompozicija</p> <p>Pav. 2</p> <p>Pav. 4</p> <p>Pav. 8</p>	<p>Kompozicija lapo centre; Nuo itin smulkių detalių vaizdavimo (pav. 2) pereita prie didelių formų vaizdavimo (pav. 4, 8); Nuo detalaus vaizdavimo (pav. 2) pereita prie abstraktaus vaizdavimo (pav. 4, 8); Nuo plonų linijų vaizdavimo (pav. 2), pereita prie storų linijų vaizdavimo (pav. 4, 8); Nuo flomasterio priemonės (pav. 2) pereita prie akvarelės (pav.4), akrilo (pav. 8); Maišomos spalvos (pav. 4, 8);</p> <p>Naudojamos spalvos: mėlyna, violetinė, geltona, žalia, mėlyna, ruda, juoda (pav. 2); geltona, violetinė, ruda (pav. 4); ruda, žalia (pav. 8);</p>	<p>Centrinė kompozicija gali parodyti problemos esmę, tai, kas aktualu, svarbu piešiančiajam, (Lebedeva, 2020);</p> <p>Pav. 1 – itin smulki raiška santykyje su lapo plotu, pasirinkta priemonė flomasteriai gali parodyti nepasitikėjimą savimi (Lebedeva, 2021), uždarumą (Abt, 2005).</p> <p>Pav. 4, 8 – abstrakti raiška – uždarumas (Betensky, 1997);</p> <p>Pav. 4 – smailios, tankiai nupieštos linijos – pyktis (Betensky, 1997);</p> <p>Pav. 4, 8 – naudojami dažai – didesnis emocinis įsitraukimas (Abt, 2005);</p>
<p>Abstrakčios formos</p> <p>Pav. 2</p>	<p>Vaizduojamos abstrakčios formos; Užpildomas didelis lapo plotas; Naudojamos priemonės: akvarelė (pav. 2, pav. 5), akrilas (pav. 8); Vaizduojamos storos linijos; Vaizduojamos smailos linijos (pav. 2);</p>	<p>Abstrakcija suteikia saugumo jausmą klientui, nenorinčiam pilnai atsiskleisti (Betensky, 1997);</p> <p>Pav. 5 – išsiliejusios, aptakios formos, paliktas tuščias lapo plotas viduryje figūros (vaizduojamo</p>

 <p>Pav. 5</p> <p>Pav. 8</p>	<p>Naudojamos spalvos: geltona, violetinė, ruda (pav. 2); geltona, mėlyna (pav. 5); ruda, žalia (pav. 8); Maišomos spalvos (pav. 2, pav. 8); Vizualiniai objektai: namas (pav. 5);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: vaizduojamos abstrakčios formos gali nurodyti vaiko uždaramą. Vaizduojamos smailios linijos nurodo pykčio emociją, berniuko pasakojimuose galime išgirsti tėčio ilgėsį.</i></p>	<p>namo) – nesaugumo jausmas (Lebedeva, 2021); Objekto pagrindu vaizduojamas lapo kraštas – nesaugumo jausmas, galimai susijęs su šeima (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 4 – smailios, tankiai nupieštos linijos – pyktis (Betensky, 1997);</p>
<p>Smailios linijos (spyglių motyvas)</p> <p>Pav. 3</p> <p>Pav. 4</p>	<p>Kompozicija atvira (pav. 3), uždara, centrinė (pav. 4); Vaizduojamos storos, smailios linijos; Naudojamos priemonės: arkilas (pav. 3), akvarelė (pav. 4); Naudojamos spalvos: juoda, oranžinė, violetinė (pav. 3), geltona, violetinė, ruda (pav. 4); Vaizduojamos formos: apskritimai, apvalios dėmės;</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: smailios linijos aplink vaizduojamas formas primenančios spyglius, tampa sudėtingų emocijų, apmaudo, pykčio ir nesaugumo jausmais, susijusiais su šeima.</i></p>	<p>Smailios linijos piešiniuose gali sietis su pykčio emocija (Betensky, 1997);</p> <p>Pav. 3 – smailios linijos vietoj gėlių žiedlapių – apmaudas, pyktis (gėlių šeima).</p> <p>Pav. 4 – smailios linijos aplink vaizduojamą šerną – pyktis, tėčio ilgėsį.</p> <p>Pav. 3, 4 – naudojama akvarelė – didelis emocinis įsitraukimas (Abt, 2005);</p>
<p>Apsaugos simboliai</p> <p>Pav. 6</p>	<p>Kompozicija atvira (pav. 6, 7), objektai apatinėje lapo dalyje (pav. 6); Nuo nedaug užpildyto lapo ploto (pav. 6) pereita prie pilnai užpildyto lapo ploto (pav. 7); Naudojama priemonė: akrilas (pav. 6, 7), paprastas pieštukas (pav. 6);</p>	<p>Pav. 6 – vaizduojamas apskritimas (įvardinamas kompasas) – kelio rodymo simbolis, apsauga nuo pasiklydimo;</p>

 <p>Pav. 7</p>	<p>Vaizduojamos apskritos formos, apvalainos dėmės; Naudojamos spalvos: žalia, geltona, raudona, mėlyna (pav. 6); juoda, balta, mėlyna, ruda (pav. 7); Vizualiniai objektai: kompasas, žmogaus figūra (pav. 6), plūdurai, debesys, jūra (pav. 7);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: piešiniuose ir vaiko komentaruose perteikiami baimės ir nerimo jausmai, tačiau vaizduojami apsaugos simboliai tampa tarsi sąmoninga vaiko pagalba sau.</i></p>	<p>Pav. 7 – juoda spalva užimanti didelę dalį lapo ploto, vaizduojami debesys – nerimas, depresyvumas (Lebedeva, 2021).</p>
<p>Pagrindas piešiamas smailiomis linijomis</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 3</p>	<p>Kompozicija atvira, užpildomas didelis lapo plotas; Vaizduojamos linijos plonos, tiesios, apskritos, smailios (pav. 1), storos, smailios, apskritos, vertikalios (pav. 3); Vaizduojamos formos yra stačiakampės, apskritos banguotos, kvadratinės, apvalios (pav. 1); apskritos (pav. 3); Naudojamos spalvos: oranžinė, ruda, žalia, juoda, žydra, tamsiai mėlyna, geltona, raudona (pav. 1); oranžinė, juoda, violetinė (pav. 3); Vizualiniai objektai: lėktuvas, traktorius, saulė, debesys, tvora, žolė (pav. 1), gėlės, žolė (pav. 3);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: piešiniuose ir vaiko komentaruose juntamas agresyvumo ir gynybiškumo įvaizdis, nerimo jausmas.</i></p>	<p>Spygliuoto pagrindo vaizdavimas – agresyvumo, gynybiškumo, nerimo įvaizdis;</p> <p>Pav. 1 vaizduojama stačiakampė forma su išsikišusiomis smailiomis linijomis;</p> <p>Pav. 3 ryškiai juoda spalva išreiškta smailios linijos žemiau kitų objektų;</p>

Tyrimo dalyvė Greta		
Piešinių grupės	Piešinių grupių formaliųjų elementų, vizualinių objektų trumpas aprašymas	Kaip formalieji elementai, vizualiniai objektai siejasi su tiriamųjų emocinėmis patirtimis
<p>Medžio motyvas</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 5</p> <p>Pav. 7</p>	<p>Kompozicija uždara (pav. 1), atvira (pav. 5, 7), užimamas didelis lapo plotas; Nuo spalvotų pieštukų, akvarelės (pav. 1), akrilo (pav. 5) naudojimo pereita prie paprasto pieštuko naudojimo (pav. 7); Vaizduojamos smulkios detalės; Vaizduojamos plonos (pav. 1, 5, 7), smailios (pav. 7) linijos; Pastebimos kvadrato, trikampio (pav. 5, 7), stačiakampio (pav. 7) formos; Naudojamos spalvos: rožinė, žalia, ruda, juoda, geltona, mėlyna (pav. 1), ruda, žalia, geltona, juoda (pav. 5), nenaudojamos spalvos (pav. 7); Vizualiniai objektai: drakonas, medis, supynės, šachmatas, medūza, žvaigždė (pav. 1), medis, namas, laiptai, žolė (pav. 5); medis, žmogus, namai, bokštas, kalnas (pav. 7);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: Vaizduojamas medis gali perteikti kaip vaikas jaučiasi savo aplinkoje. Medžio simbolis mergaitei siejasi su geru laiku ir atsiminimais apie senelius.</i></p>	<p>Medžio vaizdavimas gali parodyti kaip vaikas jaučiasi savo aplinkoje (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 1 naudojama mišri technika – akvarelės ir spalvotų pieštukų naudojimas gali parodyti itin didelę vaizduojamų objektų svarbą piešiančiajam (Abt, 2005);</p> <p>Pav. 1, 5 . – medžio vaizdinys sietas su šiltais atsiminimais apie senelius (džiaugsmas, saugumas);</p> <p>Pav. 7 – išskirtinai pabrėžiamas kamienas gali nurodyti emocinį nebrandumą (Lebedeva, 2021); Lapija pavaizduota tarsi debesis – nesavarankiškumas, kitų įtaka (Lebedeva, 2021);</p>
<p>Pirminė naudojama priemonė – spalvoti pieštukai</p>	<p>Kompozicija uždara, (pav. 1, 2), centrinė (pav. 2), atvira (pav. 3); Vaizduojamos plonos linijos; Naudojama priemonė – spalvoti pieštukai, spalvoti pieštukai ir akvarelė (pav. 1, 2); Vaizduojamos smulkios</p>	<p>Naudojami spalvoti pieštukai suteikia emocinį foną, tačiau parodo norą kontrolei (Abt, 2005);</p> <p>Pav. 1, 3 vaizduojami objektai siejosi su džiugiais atsiminimais</p>

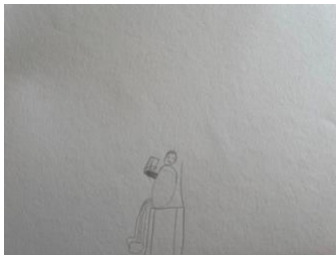
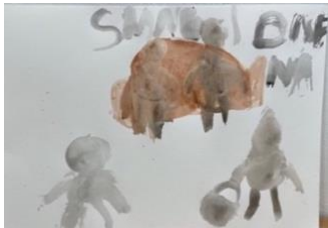

 <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 2</p> <p>Pav. 3</p>	<p>detalės; Naudojamos spalvos; rožinė, žalia, ruda, juoda, geltona, mėlyna (pav. 1), mėlyna, ruda, žalia, geltona (pav. 2), mėlyna, žalia, raudona, geltona (pav. 3); Vizualiniai objektai: drakonas, medis, supynės, šachmatas, žvaigždė, medūza (pav. 1), žuvis (pav. 2); Gėlės, žolė (pav. 3);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: vaizduojami objektai susiję su šeimos nariais ir maloniomis, džiaugsmingomis akimirkomis ir taip pat liūdesiu dėl šeimos situacijos. Vaizduojami objektai siejosi tiek su pomėgiais, tiek su baimėmis.</i></p>	<p>apie šeimos narius, buvo juntama jų svarba ir ilgesys;</p> <p>Pav. 2 vaizduojamas centrinis objektas siejosi su mergaitės pomėgiu plaukti ir didele baime nardyti;</p> <p>3 pav. pieštukais pavaizduotoje gėlių šeimoje, save tiriamoji pavaizdavo itin mažą, santykyje su kitomis figūromis. Pasak Lebedevos (2021) tai gali reikšti prislėgtumo jausmus, nereikšmingumą šeimoje;</p>
<p>Akvarelės naudojimas piešiniuose</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 2</p> <p>Pav. 8</p>	<p>Kompozicija atvira (pav. Nuo tikslaus vaizdavimo mišria technika (spalvoti pieštukai su akvarele)(pav. 1, 2) pereita prie laisvesnio vaizdavimo (pav. 8); Užimamas nedidelis lapo plotas (pav. 8); Vaizduojamos plonos linijos (pav. 1, 2), dėmės (pav. 8), formos: apskritimas (pav. 8); Naudojamos spalvos: rožinė, žalia, ruda, juoda, geltona, mėlyna (pav. 1), raudona, juoda, violetinė, žalia; mėlyna, ruda, žalia, geltona (pav. 2), Vizualiniai pav. 8 objektai – bomba, rankos, bantas, dviratis, apskritimas su palme;</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: piešiniuose juntamas vis didesnis raiškos laisvumas</i></p>	<p>Akvarelės naudojimas piešiniuose nurodo didelį emocinį įsitraukimą (Abt, 2005);</p> <p>Pav. 3 vaizduojami objektai susiję tiek su maloniais, tiek su nemaloniais mergaitės išgyvenimais vaizduojami akvarele, parodo atvirumą.</p> <p>Pav. 1, 2 akvarelė naudojama kartu su spalvotais pieštukais, suteikiant išskirtinio dėmesio vaizduojamoms detalėms, parodant jų svarbą (objektai, sietini su savimi ir šeimos nariais, pomėgiais ir baimėmis);</p>

	<i>ir emocinis atvirumas apie baimes, pykčius su sese, malonius atsiminimus.</i>	
<p>Žmogaus figūros vaizdavimas</p> <p>Pav. 6</p> <p>Pav. 7</p>	<p>Kompozicija atvira; Naudojama priemonė: paprastas pieštukas; Dominuoja plona linija; Užimamas didelis lapo plotas; Vaizduojamos smulkios detalės; Gausus linijų trynimas (pav. 6); Vizualiniai objektai: žmogaus figūra, akiniai, medis, namai, kalnas;</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: per žmogaus figūros piešinį, mergaitė atskleidė savo asmeninę savijautą (nuovargį ir liūdesį), išvelgė pozityvių ir motyvuojančių dalykų.</i></p>	<p>Žmogaus vaizdavimas piešinyje nurodo vaiko fizinę ir emocinę savijautą (2021);</p> <p>Kruopštus detalių vaizdavimas veide gali rodyti sveiką vaiko savigarbą, susidomėjimą savimi (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 6 – gausus linijų trynimas gali parodyti nerimastingumą;</p>
<p>Vaizduojamas rėmas</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 2</p>	<p>Kompozicija uždara, centrinė (pav. 2); Naudojamos priemonės: spalvoti pieštukai, akvarelė; Užimamas didelis lapo plotas; Plonos linijos;</p>	<p>Rėmas piešinyje gali vaizduoti tiek baimę ir griežtumą, tiek apsaugą brangiems dalykams (Abt, 2005);</p> <p>Pav. 1 – rėmo vaizdinys aplink vaizduojamus objektus sietinus su savo pomėgiais ir šeimos nariais (tarsi norint apsaugoti, branginti);</p> <p>Pav. 2 – centrinis objektas vaizduojamas įrėmintas tarp juostų sietinas su pomėgiu ir baimėmis – noras „aptverti“ objektą;</p>

<p>Namų vaizdinys</p> <p>Pav. 4</p> <p>Pav. 5</p>	<p>Kompozicija atvira; Vaizduojamos smulkios detalės; Suapvalinti formų kampai (pav. 4); Naudojamos spalvos: ruda, žalia, geltona, mėlyna, oranžinė, pilka, juoda, raudona (pav. 4), ruda, žalia, juoda, geltona (pav. 5); Pereita nuo flomasterio priemonės (pav. 4) prie akrilo naudojimo (pav. 5); Vaizduojama centrinė linija atskirianti lapo dalis (pav. 4); kvadrato forma vaizduojama tik dalinai (pav. 5); Pav. 4 dešinėje pusėje vaizduojamas vienas langas, dvi durys, kairėje – vienos durys, nei vieno lango; pav. 5 – nevaizduojami nei langai, nei durys; Vizualiniai objektai: baldai, durys, langai, medis, namas, žolė;</p>	<p>Namo vaizdavimas vaiko piešinyje gali parodyti jo santykius šeimoje, ateities ir praeities vaidmenį vaiko psichologijoje (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 4 – centrinė linija perskirianti piešinį į dvi dalis – atskirties jausmas, suapvalintos detalės – švelnumo išpūdis. Įvardinami piešti objektai susiję tik su tėvais, tačiau nesusiję su mergaite – nepriklausymo namuose jausmas; Kairėje pusėje (tėčio namuose) nevaizduojamas langas, vienos durys (lyginant su dešiniąja puse) – uždarumas susijęs su tėčiu;</p> <p>Pav. 5 – namas tarsi pasislėpęs, nedaug vaizduojamas, nenupiešti langai ir durys – uždarumas;</p>
<p>Figūra lapo centre</p> <p>Pav. 2</p> <p>Pav. 9</p>	<p>Kompozicija cetrinė; Vaizduojamos smailios linijos; Vaizduojamos smulkios detalės; figūros nukreiptos ta pačia kryptimi; Naudojamos priemonės: spalvoti pieštukai su akvarele (pav. 2), akrilas (pav.9); Vizualiniai objektai: žuvis (pav. 2), driežas, jūros augalai (pav, 9);</p>	<p>Centrinė kompozicija gali parodyti problemos esmę, tai, kas aktualu, svarbu piešiančiajam, (Lebedeva, 2020);</p> <p>Pav. 2, 9 vaizduojamos centrinės figūros siejosi su ambivalentiškais jausmais: pomėgiais, baimėmis, džiaugsmu ir nerimu;</p> <p>Pav. 9 atskleistą nerimo išpūdį sudaro ir aštresnių formų vaizdavimas po centrine figūra;</p>

		Naudojami dažai skatina didesnę emocinį įsitraukimą;
--	--	--

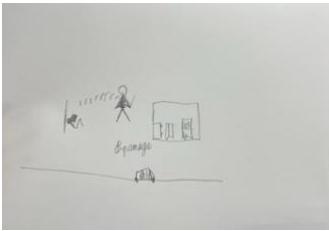
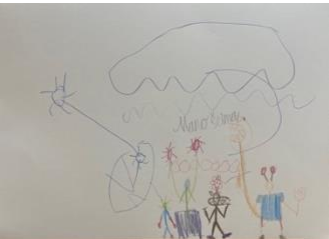

Tyrimo dalyvis Lukas		
Piešinių grupės	Piešinių grupių formaliųjų elementų, vizualinių objektų trumpas aprašymas	Kaip formalieji elementai, vizualiniai objektai siejasi su tiriamųjų emocinėmis patirtimis
<p>Žmogaus vaizdinys</p> <p>Pav. 5</p> <p>Pav. 7</p> <p>Pav. 8</p> <p>Pav. 10</p> <p>Pav. 11</p>	<p>Kompozicija atvira; Schematiškas figūros vaizdavimas (vaizdavimas „pagaliukais“) (pav. 5, 7, 8, 11); Naudojamos spalvos: raudona, žalia, rožinė, juoda (pav. 5), juoda, ruda (pav. 8), raudona, ruda, mėlyna (pav. 10), mėlyna, raudona, rausva, geltona (pav. 11); Apskritimo forma (pav. 5); Nuo schematiško neišraiškingo figūros vaizdavimo (pav. 5, 7, 8, 11) pereita prie smulkių detalių (10), realistiškesnio vaizdavimo; Naudojamos priemonės: akrilas (pav. 5, 10, 11), paprastas pieštukas (pav. 7), akvarelė (pav. 8); Bendri vizualiniai objektai: žmogaus figūra;</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: berniukas dažnai piešė žmogaus figūrą įvairiais kontekstais: tiek piešiant išsiskyrimą, tiek save ir savo šeimą. Juntamas raiškos pokytis nuo schematiško piešinio iki detalesnio žmogaus bruožų (savo portreto) vaizdavimo.</i></p>	<p>Žmogaus vaizdavimas piešinyje nurodo vaiko fizinę ir emocinę savijautą (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 5, 8 – schematiškos, juoda spalva vaizduojamos neišraiškingos figūros siejosi su jausmais apie šeimą – liūdesys, slegianti nuotaika;</p> <p>Pav. 7 – itin smulkiai, schematiškai vaizduojama figūra – nepasitikėjimas savimi;</p> <p>Užbraukytos, tarsi nupjautos vaizduojamos rankos – bejėgiškumo jausmas atlikti veiskmą (Skybo, Ryan – Wenger ir Su, 2007), nerimo jausmas (Di Leo, 2016);</p> <p>Pav. 10 – ateities portretas vaizduojamas kruopščiai, smulkiais detalėmis – sveika savigarba, susidomėjimas savimi (Lebedeva, 2021);</p> <p>11 pav. – vaizduojamos schematiškos figūros, tačiau dinamiškai (veiksme), maišomos</p>

		<p>spalvos, atsiskleidžia džiaugsmingi norai apie vasarą ir susitikimu su tėčiu;</p>
<p>Raudona spalva</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 3</p> <p>Pav. 5</p> <p>Pav. 9</p> <p>Pav. 10</p>	<p>Kompozicija atvira; itin smulkios detalės (pav. 1), plonos linijos (pav. 1, 9, 10), storos linijos (pav. 3, 5); Foros: apskritimo (pav. 1, 5, 9, 10), stačiakampio (pav. 1, 9); Naudojamos spalvos: juoda, raudona (pav. 1), raudona, žalia, geltona (pav. 3), raudona, rožinė, juoda, žalia (pav. 5), raudona, mėlyna (pav. 9), raudona, ruda, mėlyna (pav. 10); naudojamos priemonės: flomasteriai (pav. 1), akrilas (pav. 3, 5, 9, 10); Vizualiniai objektai: kojos, telefonas, skaičiai, tinklas, kamuolys (pav. 1), gėlės, saulė (pav. 3), raudonas veidas, žmogaus figūra, gėlės, žolė (pav. 5), rankos, veidas, telefonas (pav. 9), žmogaus figūra (pav. 10);</p>	<p>Raudona spalva – stiprių emocijų, pykčio, meilės spalva (Abt, 2005);</p> <p>Pav. 5, 9 – raudona spalva žymi veido schemą, dviem taškais ir į apačią lenktomis linijomis – pasak vaiko tai, pykčio ir liūdesio išraiška;</p> <p>Pav. 3 pavaiduota gėlių šeima raudona spalva – iš vėliau išgirstų vaiko komentarų taip pat gali rodyti liūdesio jausmą, sietiną su šeima;</p> <p>Pav. 10 – pasikartojantis veidas (patobulėjęs, išraiškingesnis, tačiau užpildytas ryškiai raudona spalva) gali reikšti užspaustas, anksčiau minėtas pykčio ir liūdesio emocijas;</p>

<p>Naudojama priemonė – flomasteriai</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 2</p> <p>Pav. 4</p>	<p>Kompozicija atvira (pav. 1, 4), centrinė (pav. 2); Nuo mažo erdvės išnaudojimo (pav. 1, 2) pereita prie didesnio erdvės užpildymo (pav. 4); Vaizduojamos smulkios detalės; Naudojamos spalvos: juoda, raudona (pav. 1), juoda, žalia (pav. 2), oranžinė, mėlyna, ruda, žalia (pav. 4); Vaizduojamos plonos linijos; Formos: apskritimas, stačiakampis (pav. 1, 2), stačiakampis, kvadratas, trikampis (pav. 4); Vizualiniai objektai: kojos, telefonas, skaičiai, tinklas, kamuolys (pav. 1), herbas, kamuolys, telefonas (pav. 2), daugiabutis, namas, tvora, varteliai, langai, laiptai (pav. 4);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: berniuko raiška keitėsi nuo labai „nedrąšios“ (užimančios mažą lapo plotą, smulkių detalių vaizdavimo) iki laisvesnės – didesnio spalvų ir lapo ploto panaudojimo.</i></p>	<p>Flomasteriai – priemonė neskatinanti didelio emocinio įsitraukimo, neišraiškinga, lengvai kontroliuojama;</p> <p>Pav. 1, 2 vaizduojamos itin smulkios detalės sietinos su vaiko savęs suvokimu, pristatymu, neišraiškingos, matomi pribraukymai, vaizduojama taip, tarsi vaikas norėtų paslėpti detales jų mažume – nepasitikėjimas savimi, nesaugumo jausmas;</p> <p>Pav. 4 flomasteriais pavaizduotos figūros, žyminčios mamos ir tėčio namus, parodo vaiko nesaugumą, taip pat ženkliai didesnę lapo plotą užimanti dešinė forma (žyminti tėčio namą) parodo tėčio svarbą vaikui, jo ilgesį, kas atsiskleidžia ir vaiko komentaruose;</p>
<p>Smulkios detalės</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 2</p>	<p>Kompozicija atvira (pav. 1), centrinė (pav. 2); Užimamas nedidelis lapo plotas; Vaizduojamos išskirtinai smulkios detalės; Vaizdavimas apatinėje lapo dalyje (pav. 1);</p>	<p>Itin smulkus detalių vaizdavimas ženklina nepasitikėjimą savimi;</p> <p>Pav. 1 vaizdavimas apatinėje lapo pusėje gali būti sietinas su depresiškumu ir apatija (Edwards, 2016);</p>

<p>Gėlės motyvas</p> <p>Pav. 3</p> <p>Pav. 5</p>	<p>Kompozicija atvira; Dominuoja storos linijos; Dominuoja raudona spalva; Vaizduojamos apvalios formos; Naudojamos spalvos: raudona, žalia, geltona (pav. 3), raudona, žalia, juoda, rožinė (pav. 5); Viena figūra vaizduojama išskirtinai tamsesnio tono ir didesnė (pav.3); Viena figūra vaizduojama mažiausia, be žalios dėmės išeinančios iš linijos (kas vaizduojama kitose figūrose) (pav. 3); Vizualiniai objektai: gėlės, saulė (pav. 3), raudonas veidas, žmogus, gėlės, žolė (pav. 5);</p>	<p>Gėlės motyvas vaikui siejosi su šeimos nariais (vaizduojamos temos: gėlių šeima, išsiskyrimas);</p> <p>Pav. 3 viena iš keturių pagrindinių figūrų vaizduojama pati mažiausia, be figūras vienijančios žalios detalės, gali rodyti prislėgtumo jausmą, liūdesį;</p> <p>Pav. 5 išsiskyrimo tematika vaizduojamas tas pats gėlių motyvas, susijęs su gėlių šeima (tiriamasis įvardino, jog tai tos pačios gėlės) ir įvardino liūdesio jausmą;</p>
<p>Vaizdavimas akvarele, ruda spalva</p> <p>Pav. 6</p> <p>Pav. 8</p>	<p>Kompozicija atvira; Vaizduojamos aptakios formos; Vaizduojamos didelės formos; Formos: stačiakampiai (pav. 6); Vaizduojami objektai perspektyvoje; Ryškiausi akcentai vaizduojami ruda spalva; Naudojamos spalvos: ruda, juoda; Vizualiniai objektai: spintos, sofa, kopėčios, lova (pav. 6), sofa, žmonės (pav. 8);</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: matomas vaiko laisvumas, spalvų maišymas</i></p>	<p>Akvarelė skatina laisvesnę raišką, emocinį įsitraukimą. Ruda spalva gali vaikui asocijuotis su saugumu ir patogumu (Bedard, 2009);</p> <p>Pav. 6 ir 8 vaizduojami ryškiausi akcentai – rudos spalvos sietini su vaiko saugiausia vieta ir geriausiu atsiminimu (kada mama į namus atnešė dovanų telefonus);</p> <p>Pav. 6 matomas spalvų maišymas, perspektyvoje išdėstomi objektai</p>

	<i>,perspektyvos vaizdavimas rodo didesnę atsipalaidavimą ir vaiko įsitraukimą.</i>	išreiškia didesnę vaiko įsitraukimą, atsipalaidavimą.
--	---	---

Tyrimo dalyvis Martynas		
Piešinių grupės	Piešinių grupių formaliųjų elementų, vizualinių objektų trumpas aprašymas	Kaip formalieji elementai, vizualiniai objektai siejasi su tiriamųjų emocinėmis patirtimis
<p>Žmogaus figūra</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 3</p> <p>Pav. 5</p> <p>Pav. 7</p> <p>Pav. 8</p>	<p>Kompozicija atvira; Nuo schematiško figūros vaizdavimo (pav. 1, 3, 5, 7, 8, 11) pereita prie kruopštaus/detalaus, realistinio vaizdavimo (pav. 12, 14, 15); Naudojamos priemonės: paprastas pieštukas (pav. 1, 5, 11, 14), spalvoti pieštukai: 3, 15), akrilas (pav. 7, 8, 12); Nuo nedidelio figūros vaizdavimo (pav. 1, 3, 5, 7) pereita prie visą lapo plotą užimančio figūros vaizdavimo (pav. 14, 15); Naudojamos spalvos: mėlyna, oranžinė, violetinė, raudona, žalia (pav. 3), juoda, žalia geltona (pav. 7, 8); oranžinė, juoda, ruda, geltona (pav. 12), oranžinė, geltona, žalia, raudona, juoda, mėlyna (pav. 15); Bendras vizualinis objektas: žmogaus figūra;</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: vaizduojama žmogaus figūra stipriai kito terapijos metu, atskleidama vaiko savijautą atsipalaidavimą;</i></p>	<p>Pav. 1, 3, 5, 7, 8, 11 vaizduojamos schematiškos, neišraiškingos figūros, neįdėta daug pastangų į vaizdavimą – gali rodyti nepasitikėjimą savimi, uždarumą, vengimą (Lebedeva, 2021), nelaikymą savęs svarbiu (Bedard, 2009), vengimą (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 1, 2 itin mažos vaizduojamos figūros taip pat gali atskleisti nesaugumo, nepasitikėjimo savimi jausmus (Skybo, Ryan – Wenger, Su, 2007);</p> <p>Pav. 12, 14, 15 matomos vis labiau atsirandančios kruopščios detalės, drabužių detalės, didesnis lapo užpildymas, gausesnis spalvos panaudojimas – laisvesnė ir drąsesnė raiška, didesnis pasitikėjimas savimi, vaikas įvardino savo džiaugsmą ir sėkmę dėl pavykusių piešinių;</p>

Pav. 11

Pav. 12

Pav. 14

Pav. 15

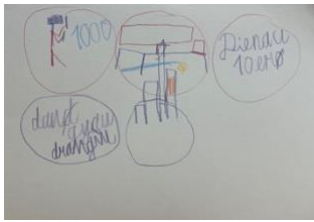
Apskritimo forma

Pav. 2

Kompozicija atvira; centrinė (pav. 2, 5, 13); Apskritimo forma; kvadrato forma (pav. 2, 4, 5); Nuo vaizduojamų smulkių detalių (pav. 2, 4, 5) pereita prie stambesnių (pav. 9, 13); Nuo vaizdavimo pieštukais (Pav. 2, 4, 5)

Apskritimo forma naudojama apvedant objektus, tarsi inkapsuliuojant, anot Lebedevos (2021) gali reikšti saugumo poreikį;

Pav. 4

Pav. 5

Pav. 9

Pav. 13

pereita prie vaizdavimo akrilu (pav. 9), akvarele (pav. 13); Naudojamas tekstas (pav. 4, 9); Naudojamos spalvos: violetinė, raudona, mėlyna (pav. 4), žalia, pilka, raudona, mėlyna, ochra (pav. 9), rožinė, mėlyna, žalia, violetinė, geltona (pav. 13); Vizualiniai objektai: žmogaus figūra (pav. 5), laikrodis (pav. 9);

Pav. 2, 4, 5 apskritimuose vaizduojami objektai yra smulkūs, sietini su norais bei nerimą keliančiomis mintimis, kurias vaikas atvirai papasakojo; Pav. 9 ir 10 vaizduojami apskritimai skiriasi – naudojami skirtingi dažai, maišomos spalvos, objektai tarsi išlendantys iš apskritimo formos, aptakesni, nebėra tokie suspausti skatina išvelgti apie vaiko išdrąsėjimą, kūrybinę laisvę, didesnę pasitikėjimą savimi, džiaugsmą;

Chaotiškos linijos

Pav. 2

Pav. 3

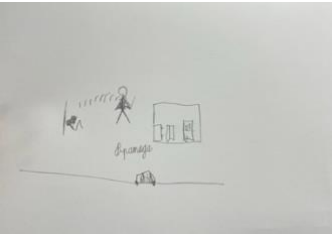

Kompozicija atvira; Vaizduojamos ilgos atskiros linijos; Matomi pribraukymai; Naudojama priemonė: pieštukai; Vaizduojamos smulkios detalės; Tiek horizontalios, tiek vertikalios, tiek įstrižos linijos; Vizualiniai objektai: namai (pav. 2), žmonių figūros (pav. 3), žmogaus figūra (pav. 11);

Tyrėjos komentaras: matoma piešinio dinamika atsiradusi dėl vaiko verbalių komentarų ir piešimo vienu metu, galimo nerimo jausmo.

Chaotiškos linijos gali sietis su nerimo išraiška (Sheng ir kt., 2019);

Pav. 3 vaizduojamame gėlių šeimos piešinyje, vaikas pabrėžė didelę apskritą, tiek tiesių, tiek banguojančių linijų formą, virš apatinių figūrų. Įvardino, jog tai yra debesis, kuris suteikia gėlių šeimai lietaus ir yra visada kartu. Tokia nerimastingų linijų kombinacija, su vaizduojama forma, kuri tarsi

 <p>Pav. 11</p>		<p>apsaugo šeimą, gali skatinti manyti apie viako saugumo ir rūpesčio šeimoje poreikį;</p>
<p>Smulkus centrinis vaizdavimas</p> <p>Pav. 1</p> <p>Pav. 2</p>	<p>Kompozicija centrinė, atvira; Naudojama priemonė: paprastas pieštukas; Itin smulkus vaizdavimas; Vaizduojama lapo viduryje; Vaizduojamos plonos linijos, štrichas; Formos: kvadratas (pav. 1, 2), apskritimas (2); Vizualiniai objektai: žmogus, namas, mašina (pav. 1);</p>	<p>Pav. 1, 2 esanti itin smulki raiška rodo vaiko nepasitikėjimą savimi, savęs nuvertinimą, vengimą (kas pasimatė ir iš vaiko komentarų apie šiuos piešinius);</p> <p>Centre vaizduojami objektai siejosi su įvairiais vaiko pomėgiais, kelionėmis su mama ir svajonėmis, parodant jų svarbą vaikui;</p>
<p>„Banguojanti“ figūra</p> <p>Pav. 5</p> <p>Pav. 11</p>	<p>Kompozicija atvira; Schematiškas figūros vaizdavimas; Vaizduojamos plonos, banguotos linijos; Vaizduojamos smulkios detalės; Naudojama priemonė: paprastas pieštukas; Vaizduojamos banguotos linijos; Vaizduojamos linijos – chaotiškos, banguojančios, tiesios, horizontalios; Vizualiniai objektai: žmogaus figūra (pav. 5, 11), knygos žmonių figūros (pav. 5);</p>	<p>Pav. 5 vaizduojamos banguojančios linijos buvo įvardintos kaip berniuko jausmas kūne jaučiant nerimą (drebulys) (Martynas, 3.2.1);</p> <p>Pav. 11 vaizduojama figūra, panašiai kaip ir pav. 5 yra irgi piešiama iš banguojančių linijų (tačiau tik dalis figūros) išskiriant super galią; Nors banguojančios linijos įvaizdis pakeistas pozityvesne linkme, tačiau viso</p>

		<p>piešinio linijų raiška taip pat skatina manyti apie patiriamą nerimo būseną;</p>
<p>Vaizdavimas juoda spalva</p> <p>Pav. 7</p> <p>Pav. 8</p>	<p>Kompozicija atvira; Naudojama priemonė: akrilas; Naudojamos spalvos: juoda, geltona, žalia; Vaizduojamos storos linijos; Vaizduojamos schematiškos figūros; Pereita nuo smulkesnio objektų vaizdavimo prie stambesnio; Nuo beveik nenaudojamos kitos spalvos, pereita prie gausnio geltonos spalvos panaudojimo; Formos: kvadratas (pav. 7), stačiakampis, apskritimas (pav. 8); Vizualiniai objektai: žmogaus figūra;</p> <p><i>Tyrėjos komentaras: juoda spalva tapo tarsi vizualiu perėjimu nuo pilko vaizdavimo pieštuku prie dažų vaizdavimo. Juoda spalva siejosi tiek su liūdnomis emocijomis apie tėvų skyrybas, tiek su linksmomis apie savo būrelį.</i></p>	<p>Juoda spalva neretai sietina su liūdesiu, depresiškumu (Lebedeva, 2021);</p> <p>Pav. 7 ši spalva galėjo tiesiogiai sietis su vaiko emocija vaizduojant tėvų išsiskyrimą;</p> <p>Pav. 8 matoma daugiau geltonos spalvos panaudojimo, figūrų dinamiškumo (kas parodo atsirandantį vaiko didesnę emocinį įsitraukimą), tačiau nors ir įvardinama kaip vaizduojama saugiausia vaiko vieta, piešiamos figūros gali nurodyti užslėptą liūdesį, vengimą;</p>
<p>Vaizduojama dėmė</p> <p>Pav. 10</p> <p>Pav. 13</p>	<p>Naudojama priemonė: akvarelė;</p> <p>Naudojamos spalvos: pilka, mėlyna, raudona, juoda (pav. 10), rožinė, žalia, geltona, violetinė, raudona, mėlyna (pav. 13), Formos apskritos, aptakios; Vizualiniai objektai: dramblys (pav. 10);</p>	<p>10 ir 13 pav. naudojamos ir maišomos įvairios spalvos, matomas potėpio laisvumas, idėjų originalumas (apvesti savo kumštį, iškirpti apskritimą) kas parodo kūrybinį įsitraukimą, atsipalaidavimą, džiaugsmą;</p>

Vaikų piešinių formaliųjų elementų ir vizualinių objektų grupės

Formaliųjų piešinių elementų grupės			
Tomas	Greta	Lukas	Martynas
Centrinė kompozicija Pav. 2, 4, 8	Medžio motyvas Pav. 1, 5, 7	Žmogaus vaizdinys Pav. 5, 7, 8, 10, 11	Žmogaus figūra Pav. 1, 3, 5, 7, 8, 11, 12, 14, 15
Abstrakčios formos Pav. 4, 5, 8	Pirminė priemonė – spalvoti pieštukai Pav. 1, 2, 3	Raudona spalva Pav. 1, 3, 5, 9, 10	Apskritimo forma Pav. 2, 4, 5, 9, 13
Smailios linijos (spyglių motyvas) Pav. 3, 4	Akvarelės naudojimas piešiniuose Pav. 1, 2, 3	Naudojama priemonė – fomasteriai Pav. 1, 2, 4	Chaotiškos linijos Pav. 2, 3, 11
Apsaugos simboliai Pav. 6, 7	Žmogaus figūros vaizdavimas Pav. 6, 7	Smulkios detalės Pav. 1, 2	Smulkus centrinis vaizdavimas Pav. 1, 2
Pagrindas piešiamas smailiomis linijomis Pav. 1, 3	Vaizduojamas rėmas Pav. 6, 7	Gėlės motyvas Pav. 3, 5	„Banguojanti“ figūra Pav. 5, 11
	Namų vaizdinys Pav. 4, 5	Vaizdavimas akvarele, ruda spalva Pav. 6, 8	Vaizdavimas juoda spalva Pav. 7, 8
	Figūra lapo centre Pav. 2, 9		Vaizduojama dėmė Pav. 10, 13

Didžiausios piešinių grupės -